

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія

Т. Пономаренко

СОЦІОЛОГІЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ

Навчальний посібник

Суми 2024

УДК 316(075.8)

П56

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 5 від 28.05.2024 р.)*

Рецензенти:

Іван ЧОРНОМОРДЕНКО – завідувач кафедри філософії Київського національного університету будівництва і архітектури, доктор філософських наук, професор;

Юрій ОСАДЧИЙ – професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор історичних наук, професор.

Пономаренко Т.

П56 Соціологія. Курс лекцій : навчальний посібник. / Пономаренко Т. О. – Суми : ФОП Цьома С.П., 2024. – 303 с.

У навчальному посібнику розкривається основний зміст лекційного курсу навчальної дисципліни «Соціологія». Посібник містить теми, що охоплюють найбільш актуальні теоретичні питання соціологічної науки, проблематику галузей соціологічного знання та фундаментальні засади емпіричної соціології. В кінці кожної теми запропоновані питання для дискусій та цільових виступів, теми рефератів, есе і доповідей, рекомендовані джерела літератури. У посібнику поданий основний тезаурус, вивчення якого є невід’ємною частиною вивчення курсу «Соціологія».

Навчальний посібник «Соціологія. Курс лекцій» рекомендований для здобувачів вищої освіти спеціальностей 081 Право (право), 262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність), 262 Правоохоронна діяльність (поліцейські) Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ, здобувачів вищої освіти закладів освіти III-IV рівнів акредитації, а також усіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою.

УДК 316(075.8)

© Пономаренко Т.О., 2024

© ФОП Цьома С.П., 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ЛЕКЦІЯ 1. Соціологія як наука	7
1. Об'єкт і предмет соціології	7
2. Структура соціологічного знання	11
3. Місце соціології в системі суспільних наук	16
4. Функції соціології	18
5. Закони та категорії соціології	24
ЛЕКЦІЯ 2. Генеза соціології як галузі наукового знання	33
1. Основні етапи розвитку соціологічної думки	33
2. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки	35
3. Основні школи і напрямки американської соціології. Українська соціологія	42
ЛЕКЦІЯ 3. Методика та техніка конкретних соціологічних досліджень (КСД)	50
1. Сутність, структура та типи соціологічних досліджень	50
2. Програма соціологічного дослідження	54
3. Методи соціологічного дослідження	57
ЛЕКЦІЯ 4. Суспільство як соціальна система	63
1. Суспільство як соціальна система. Типи соціальних систем та їх характеристика	63
2. Соціальна структура суспільства та її основні компоненти. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність	69
3. Характерні особливості сучасного суспільства	75
ЛЕКЦІЯ 5. Соціологія сім'ї	85
1. Сутність та специфіка соціології сім'ї	85
2. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група. Основні концептуальні підходи до вивчення сім'ї	100
3. Тенденції розвитку сучасної сім'ї	110
ЛЕКЦІЯ 6. Соціологія особистості	124
1. Сутність і структура особистості. Основні соціологічні концепції особистості	124
2. Соціалізація особистості	134
3. Соціологія девіантної поведінки	139
ЛЕКЦІЯ 7. Соціологія молоді	149
1. Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та в державній молодіжній політиці	149
2. Основні поняття і категорії соціології молоді	153
3. Стан дослідження молодіжних проблем та необхідність розвитку соціології молоді в Україні	159

ЛЕКЦІЯ 8. Соціологія громадської думки.....	164
1. Соціологія громадської думки як наука: сутність, виникнення та розвиток	164
2. Поняття про об'єкт і суб'єкт громадської думки	168
3. Функціонування громадської думки.....	171
ЛЕКЦІЯ 9. Соціологія освіти	177
1. Предмет соціології освіти.....	177
2. Система освіти і суспільство. Соціальні функції освіти ...	179
3. Основні концептуальні підходи до аналізу освіти	180
ЛЕКЦІЯ 10. Соціологія науки	189
1. Предмет соціології науки.....	189
2. Закономірності розвитку науки	199
3. Соціальні функції науки	201
4. Соціальні показники розвитку науки в Україні	203
ЛЕКЦІЯ 11. Соціологія праці	208
1. Соціологія праці як наука: об'єкт, предмет і функції	208
2. Особистість в системі соціально-трудоових процесів	211
3. Мотивація трудової поведінки	212
ЛЕКЦІЯ 12. Соціологія вільного часу та дозвілля	222
1. Соціологія вільного часу та дозвілля як галузь наукового знання	222
2. Дозвілля як соціальний інститут	223
3. Проблема організації та регулювання вільного часу	226
4. Самоменеджмент вільного часу	229
ТЕЗАУРУС: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ	232
ВИКОРИСТАНА І РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	260
ДОДАТКИ.....	268

ВСТУП

Соціологія як вчення та навчальна дисципліна є нині доволі актуальною та розвивається як самостійна суспільна наука. Соціологічна освіченість, уміння мислити, адекватно сприймати, осмислювати та тлумачити соціальні процеси та явища нині є необхідними для комфортного існування людини в мінливому швидкозмінюваному світі, який охопили процеси глобалізації, інформатизації, діджиталізації та швидкого розвитку науки.

Кожна галузь наукового знання має свій предмет дослідження, що розкривається змістом, системою теорій, законів, категорій, принципів тощо і виконує особливі функції на практиці, досліджує певну сферу суспільних відносин, їх окремі види, ті чи інші явища, процеси, взагалі суспільство. Існує певна взаємозалежність між предметом, змістом та функціями науки. Якщо абстрагуватись від інших наук і від широкого розуміння потреб науки, практики, то не можна з'ясувати функції окремих галузей науки. Саме потреби практики виссувають на кожному етапі життя суспільства нові вимоги до гуманітарного знання і окремих його галузей. Але сучасне суспільство – не довільне поєднання різних механізмів управління, владних інститутів та структур соціальних сфер політики, економіки, а цілісний соціальний організм, що функціонує і постійно розвивається, модернізується й прогресує. І якщо окремі науки, зокрема економічні, політичні, юридичні, вивчають внутрішні явища, події, то виникає потреба саме в галузі знань, що вивчає суспільство в усіх його аспектах. Такою наукою є соціологія як вчення про суспільство, закономірності його розвитку, процесів і явищ, що йому притаманні.

Соціологічна наука розвиває власні методологічні та теоретичні засади, інтегрується з іншими науками та активно займається дослідженнями, оптимізацією та прогнозуванням соціальних процесів. Нині вона здобула визнання у всіх сферах суспільного буття – політика вбачає в ній ефективний засіб гармонізації інтересів та взаємодії особи та суспільства, в той час як економіка за допомогою соціологічного знання узгоджує інтереси працівника, власника та установи тощо.

Сьогодні соціологія виступає самостійною галуззю знань у вищій школі й академічній науці. Розвивається мережа наукових та науково-дослідних установ, засновано спеціалізовані фахові

часописи та наукові журнали, набувають широкого попиту соціологічні дослідження, що проводяться різними соціологічними службами (екзитполи, опитування, анкетування, моніторинг тощо).

Навчальна дисципліна «Соціологія», що викладається у Сумській філії Харківського національного університету внутрішніх справ, передбачає формування у майбутніх юристів і правоохоронців системи знань про соціальну систему суспільства, розуміння сутності соціального життя та соціальної структури суспільства, а також навичок аналізу соціальних явищ і процесів, соціальної дійсності та поведінки.

Навчальний посібник розкриває зміст лекційного курсу навчальної дисципліни «Соціологія», що викладається для здобувачів вищої освіти спеціальностей 081 Право (право), 262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність), 262 Правоохоронна діяльність (поліцейські) Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ доцентом кафедри гуманітарних дисциплін, кандидатом філософських наук Тетяною Пономаренко.

Значну увагу в посібнику звернуто на основні поняття соціології, історію її становлення у світі та Україні. Розкрито зміст основних галузевих соціологічних теорій – соціології особистості, соціології сім'ї, соціології праці, соціології вільного часу та дозвілля, соціології науки та освіти тощо.

Посібник збагачений наочним матеріалом – схеми, таблиці, діаграми, інфографіка для кращого засвоєння матеріалу. Також поданий тезаурус, який містить основні поняття та категорії соціологічної науки. Після кожної теми детально розроблено питання для дискусій та цільових виступів, теми рефератів, есе і доповідей, рекомендовані джерела літератури.

ЛЕКЦІЯ 1

Соціологія як наука

Основні категорії: соціологія, соціальна фізика, об'єкт, предмет, функції, закон, категорія, суспільство, структура соціологічного знання, загальнотеоретична соціологія, теорії середнього рівня, фундаментальна соціологія, прикладна соціологія, мікросоціологія, макросоціологія, соціальний закон, соціальна категорія, соціальне.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Об'єкт і предмет соціології

У сучасних умовах знання про суспільство, сутність, закономірності та випадковості його розвитку, функціонування та удосконалення набувають особливого значення. Це зумовлено передусім тим, що людство увійшло в ХХІ століття в умовах величезних за масштабами та ґрунтовністю змін і трансформацій, які вимагають глибоких і всебічних знань сутності й змісту відносин людини та природи, взаємодії людини й суспільства, взаємозв'язку та взаємовідповідальності людини та держави, закономірностей і випадковостей розвитку суспільства, функціонування соціальних інститутів, причин соціальних конфліктів і шляхів їх подолання та багато інших проблем суспільного життя.

Соціологія, як відносно самостійна галузь знань, – одне із найважливіших досягнень людського розуму, забезпечує наукове пізнання суспільних відносин, суспільної діяльності, актуальних проблем повсякденного життя людини й суспільства, функціонування соціальних спільностей та соціальних інститутів, форм і методів організації та здійснення соціального управління, оновлення його засобів та механізмів. Без наукових соціологічних знань, без сучасних соціологічних досліджень практично неможливо здійснювати ефективне соціальне управління.

Соціологія (з лат. *societas* – суспільство). Засновником соціології вважають французького вченого, філософа Огюста Конта (30 рр. ХІХ ст.).

В даний час соціологія – одна з найбільш розвинених наук. Її методи, інструментарій беруть на озброєння інші науки про

суспільство – економіка, правознавство, демографія. Серед них соціологія починає грати приблизно ту ж роль, яку виконує математика в природничих науках, так як соціологічні методи дозволяють надавати точні кількісні оцінки багатьом процесам суспільного розвитку.

Що ж таке соціологія? Уточнимо, будь-яка наука спочатку виникає, заявляє про себе, окреслює межі свого дослідницького простору, і тільки після цього визначається її статус. Звернімося до історії.

Спочатку філософія була «матір'ю» практично для будь-якої науки. Потім від неї відбрунькувалися інші. Дискусії про місце соціології серед гуманітарних і соціально-політичних наук поки не завершилися. Але вже точно можна стверджувати, що вона є самотійною наукою, вченням про суспільство та процеси у ньому.

Соціологія – це наука про закономірності становлення та розвитку соціальних систем, спільнот, груп, особистостей. Вона вивчає соціальну специфіку розвитку суспільства.

Н. Смерзер вважає, що соціологія – це спосіб вивчення людей. Соціологи прагнуть з'ясувати, чому люди ведуть себе тим чи іншим чином, об'єднуються за різними ознаками та підставами у групи, одружуються, здійснюють крадіжки й асоціальні дії, здатні до суїцидальної та девіантної поведінки, голосують, страйкують і т.п.

Соціологію можна визначити як наукове вивчення специфіки суспільства і соціальних відносин. Цю тезу вкрай важливо підкреслити ще й тому, що є економічна, політична, ідеологічна специфіка розвитку суспільства і відповідні відносини в суспільстві.

В останньому виданні Вебстерівського словника соціологія визначається як «вивчення історії розвитку, організації і проблем сумісного життя людей як представників певних соціальних груп, спільнот».

Однак, щоє тоді мається на увазі під поняттям «соціальна спільність»? **Соціальна спільність** – це група людей, які об'єднані завдяки історично сформованим стійким зв'язкам. До них можна віднести такі соціальні групи, як сім'я, нація, держава, класи, професійні та вікові групи, трудові та навчальні колективи. Закономірності їх формування, функціонування, відносини між окремими людьми і є **предметом вивчення соціології**.

Вивчення кожної навчальної дисципліни, як правило, розпочинають з визначення її предмета. Якщо **об'єктом науки** є

певна сфера об'єктивно-суб'єктивної реальності, на яку спрямовує вона своє пізнання, то **предмет** – це ті аспекти об'єкта, що підлягають безпосередньому вивченню з допомогою притаманних саме цій науці методів.

З моменту виникнення соціології як самостійної науки (понад півтора сторіччя тому) не вщухають пристрасні суперечки, що ж саме вона має вивчати. Так, засновник соціології француз **О. Конт** уважав, що соціологія – це позитивні знання про суспільство. Його співвітчизник **Е. Дюркгейм** називав предметом соціології соціальні факти як форми колективної дії і колективного буття, тобто колективне в усіх його проявах. Український соціолог **М. Ковалевський** розглядав соціологію як науку про порядок і прогрес людських суспільств. Американський соціолог **Н. Смелзер** трактує соціологію як наукове вивчення суспільства та суспільних відносин; англієць **Е. Гідденс** називає її наукою «про нас самих – людей, про сучасне суспільство, в якому ми живемо, та інші суспільства, що відрізняються від нашого в часі і просторі».

П. Сорокін дає визначення соціології як самостійної науки, котра вивчає найзагальніші властивості суспільних явищ, що їх обминають інші спеціальні науки. Вона вивчає явища взаємодії людей один з одним, з одного боку, і явища, що виникають з цього процесу взаємодії, – з іншого.

На думку відомого німецького соціолога **М. Вебера**, соціологія намагається розтлумачити, зрозуміти соціальну дію, її процес і діяння, а отже, вивчає не що інше, як соціальну поведінку. **Соціальна поведінка** – це внутрішня і зовнішня позиція людини, орієнтована на вчинок чи утримання від такого. Поведінка є соціальною, якщо вона в певний спосіб співвідноситься з поведінкою інших індивідів.

Саме соціологічний аналіз поведінки індивідів покладають в основу визначення предмета соціології сучасні західноєвропейські та американські вчені-соціологи. Найпоширенішими в їхніх навчальних посібниках та науковій літературі є тлумачення соціології як науки про методи дослідження поведінки людини; як науки про поведінку людей, що живуть в оточенні собі подібних, тобто як науки про соціальні групи та їх вплив на поведінку окремої людини.

Сучасна соціологія як наука може бути розглянута з позицій співвідношення її об'єкта та предмета (рис. 1).

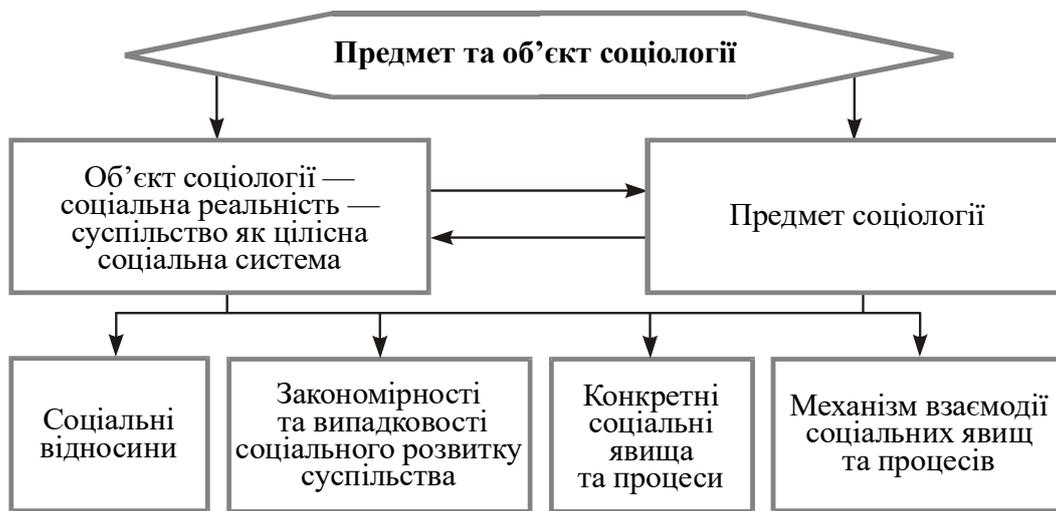

Рисунок 1 – Предмет та об'єкт соціології

Об'єктом соціологічної науки (в широкому розумінні) є все суспільство в його цілісності і системності. Об'єктом дослідження соціології може бути все суспільство як системне ціле, а також окремі його елементи. Наприклад, великі і малі соціальні спільноти, особистість, організації і заклади, процеси і явища, різні сфери життєдіяльності людей.

Предметом дослідження соціології може бути певний аспект (сторона) реального об'єкта. **Предметом соціології** (в широкому розумінні) є соціальна сфера (соціальне життя) суспільства. Соціологія вивчає, перш за все, соціальну сферу життєдіяльності людей: соціальну структуру, соціальні інститути і відносини, соціальні якості особистості, соціальну поведінку, суспільну свідомість тощо.

Предметом соціології можна вважати систему істотних властивостей і законів, що характеризують буття об'єкта соціології, його внутрішню визначеність, тобто спосіб існування і механізм прояву та функціонування соціальних явищ, соціальних процесів і відносин.

Особливість соціології полягає у тому, що вона:

- вивчає суспільство як цілісність, як цілісний соціальний організм, що функціонує та розвивається;
- з точки зору соціологів, цілісність суспільства не носить споглядального характеру, вона розкривається як конкретна реальність за допомогою теоретичних та емпіричних методів;
- соціологія вивчає суспільство крізь призму людської діяльності;

- особистість в соціології розглядається як суб'єкт и продукт суспільних відносин, як представник певних соціальних груп.

В ході розвитку соціологічного знання ця наука нерідко вдавалася до різних метафор, щоб охарактеризувати свій предмет. Домінуючий спосіб пізнання соціального життя у наш час, на думку Петера Штомпки, визначають дві метафори: «міжособистісний простір» і «соціальне життя». Перша підкреслює, що соціологія звертає увагу не тільки і не стільки на окремих людей, але і на все те, що відбувається між ними, і виходить з того факту, що ми завжди живемо в оточенні інших людей. Інша метафора акцентує те положення, що цей простір між людьми не залишається нерухомим, статичним, але безперервно змінюється, «живе», завдяки діям, що вчиняються людьми. Через це соціологія постає як наука про людей, що діють в полі взаємин одного з іншим (у «міжособистісному просторі») і додають цьому полю динаміку постійного функціонування і формування (тобто підтримують «соціальне життя»). Це наука про людей, які перетворюють повторювані, іноді ненавмисні результати і наслідки своїх дій, в ті структурні й культурні межі, в яких відбуваються подальші дії наступних поколінь.

2. Структура соціологічного знання

Під *структурою соціологічного знання* розуміють систему взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соціальних процесів різних рівнів (життєдіяльність окремих людей, соціальних груп чи суспільства в цілому).

Особливістю структури соціологічного знання є те, що вона є не просто певною сукупністю (обсягом) інформації, уявлень і наукових понять про соціальні явища і процеси, а, перш за все, є певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.

Структура соціологічних уявлень і наукових знань формується в залежності від кола об'єктів, які вивчаються соціологією, глибини і широти наукових узагальнень і висновків, що здійснюються в межах соціологічних теорій на основі аналізу даних про соціальні явища і процеси.

Основним структурним елементом соціологічної теорії є знання про громадянське суспільство, систему соціальних відносин,

їх зміст і механізми їх взаємодії, про сутність взаємодії соціальних суб'єктів. Знання про суспільство містить розуміння законів його розвитку, уявлення про основні сфери життя суспільства та їх взаємодію. Важливою частиною структури соціологічної науки є знання про функціонування і розвиток окремих сфер суспільного життя, зокрема економічної, соціальної, політичної, духовної, а також про можливості життєдіяльності і соціального самоутвердження в кожній з цих сфер особистості або соціальної групи.

Складовими структури соціологічного знання є наукові уявлення, погляди, теорії соціальної структури суспільства, соціальний склад населення країни, діяльність існуючих у суспільстві соціальних інститутів (держава, право, релігія, наука, культура, освіта, сім'я тощо).

До структури соціологічного знання віднесені також уявлення, погляди, теорії, що з'ясовують реальний стан різних соціальних груп суспільства в системі політичних відносин і, перш за все, в системі відносин влади, характеризують діяльність різних політичних партій і рухів, неформальних груп і організацій, а також життєдіяльність трудових колективів, малих груп, теорії міжособистісного спілкування і окремих особистостей.

Сучасна соціологія – це складноструктурована галузь наукового знання. Виділяють різні підходи до трактування її структури. Найбільш відомим вважається підхід до визначення структури соціології, запропонований американським соціологом Р. Мертоном. Згідно його концепції, соціологія має трирівневу структуру.

Мова йде про **три рівні соціологічного знання** (рис. 2; 3):

- загально-соціологічні теорії або загальнотеоретична соціологія;
- спеціальні і галузеві соціологічні теорії або теорії середнього рівня (цей термін ввів у науковий обіг американський соціолог Р. Мертон);
- емпірична соціологія (первинне узагальнення даних), або рівень конкретно-соціологічних досліджень.

Загально-соціологічні теорії, спираючись на соціальну філософію, торкаються, як правило, глибинних, сутнісних моментів розвитку того чи іншого суспільства (історичного процесу в цілому) і місця в ньому людини. На цьому рівні кожне соціальне явище розглядається з точки зору його місця і ролі в суспільстві, його багатоманітних зв'язків з іншими явищами.

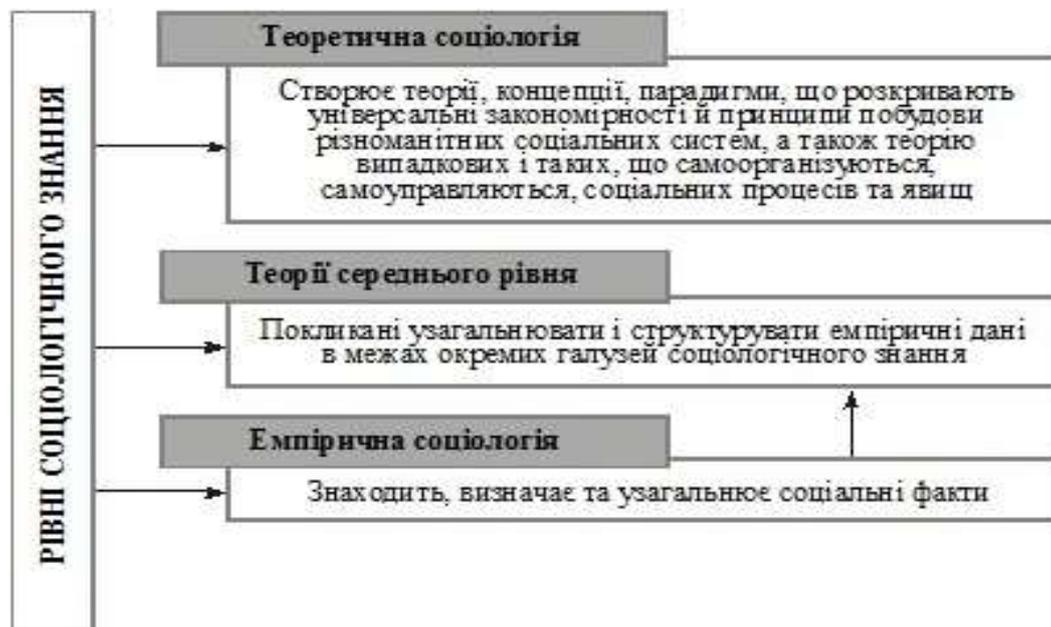

Рисунок 2 – Структура соціологічного знання

Спеціальні і галузеві соціологічні теорії мають набагато вужчий пізнавальний ракурс, аніж загально-соціологічні; торкаються вцілому окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів, поєднують в собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження. Вони займають певне проміжне місце між фундаментальними соціологічними теоріями і емпіричним узагальненням первинної соціологічної інформації, виступаючи у ролі своєрідної зв'язуючої ланки та долаючи наявний між ними розрив.

Виділення спеціальних і галузевих соціологічних теорій (теорій середнього рівня) створює для соціології низку безперечних зручностей і переваг, основними з яких є: можливість створення міцної і зручної теоретичної основи для досліджень конкретних сфер людської діяльності і окремих складових соціальних груп без використання громіздкого і абстрактного понятійного апарату фундаментальних соціологічних теорій; забезпечення тісної взаємодії з реальним життям людей, яке завжди знаходиться в полі зору теорій середнього рівня; демонстрування переконливих висновків соціологічних досліджень пересічним громадянам.

Разом з тим ці теорії породили досить вузьку спеціалізацію соціологів – спеціалістів в окремих галузях соціології, які збирають емпіричні дані, узагальнюють їх, обґрунтовують теоретичні висновки і будують моделі лише в межах цих галузей соціологічного знання.

Рисунок 3 – Структура соціологічного знання

Третій рівень соціологічного знання представлений **конкретними соціологічними дослідженнями**, що здійснюються з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності. Ці дані можуть бути осмислені на рівні спеціальних, галузевих і загально-соціологічних теорій і використані у вирішенні актуальних проблем розвитку суспільства.

Завершуючи розгляд даного питання, зазначимо, що в джерелах літератури можна зустріти поділ соціологічного знання на фундаментальне та прикладне, а, отже, і соціології на:

- *фундаментальну соціологію*, що спрямована на побудову лише теорії, методології та подальший розвиток власне соціології як науки;
- *прикладну соціологію*, спрямовану на вирішення практичних завдань, які стоять перед суспільством, і напроцювання практичних рекомендацій щодо вдосконалення функціонування суспільних механізмів.

Такий поділ є досить умовним, адже будь-який із зазначених рівнів безпосередньо або опосередковано чинить внесок у вирішення як наукових, так і практичних завдань. Отже, слід говорити лише про домінування в кожному окремому випадку того чи іншого соціологічного знання: наукового, фундаментального або практичного (прикладного, емпіричного), що є підставою для його віднесення до сфери теоретичної або практичної (емпіричної) соціології. Те саме можна сказати і про емпіричні соціологічні дослідження. Вони можуть бути орієнтовані на вирішення наукових проблем (наприклад, на створення спеціальної соціологічної теорії) або практичних, пов'язаних з удосконаленням, соціальних інститутів (сім'ї, освіти, права тощо).

Широко відомим є також **підхід до структури соціології з погляду методів і рівня отриманого знання**, згідно з яким виокремлюють:

- *теоретичну соціологію*, що спрямована на вивчення сутності суспільства, закономірностей його функціонування з пріоритетним значенням класифікації, систематизації, узагальнення, абстрагування тощо;
- *емпіричну соціологію*, котра має на меті збір і накопичення фактичного матеріалу, аналіз документів, статистики, спостереження тощо.

За предметом вивчення розрізняють:

- *макросоціологію*, спрямовану на вивчення суспільства як цілісного організму чи певних його складових (увага зосереджена на дослідженні структурних компонентів суспільства, великих соціальних груп, світових систем тощо);
- *мікросоціологію*, що спрямована на вивчення буденного життя людини в її найближчому оточенні (у центрі уваги – міжособистісні взаємодії людей із акцентом на дослідженні особливостей поведінки, мотивацій, спілкування тощо).

Мікросоціологію ще називають *інтерпретивною* (пояснювальною) або *гуманістичною* соціологією, тому що вона спрямована на вивчення життєвого світу людини, її поведінки в малих групах. Макросоціологія найтісніше пов'язана з такими науками, як економіка, право, політологія, культурологія, а мікросоціологія – з педагогікою, психологією, лінгвістикою тощо.

3. Місце соціології в системі суспільних наук

Соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук, генеруючи ідеї, теорії, про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків.

На сучасному етапі відбувається своєрідна «соціологізація» наук, виникають нові напрями: соціологія життя, соціобіологія, електоральна соціологія, юридична соціологія, соціологія здоров'я, соціологія ринку, соціологія ризику тощо. Тенденція до комплексного, всебічного дослідження процесів і явищ суспільного життя розширює пізнавальні можливості соціології і тих наук, з якими вона взаємодіє (рис. 4).

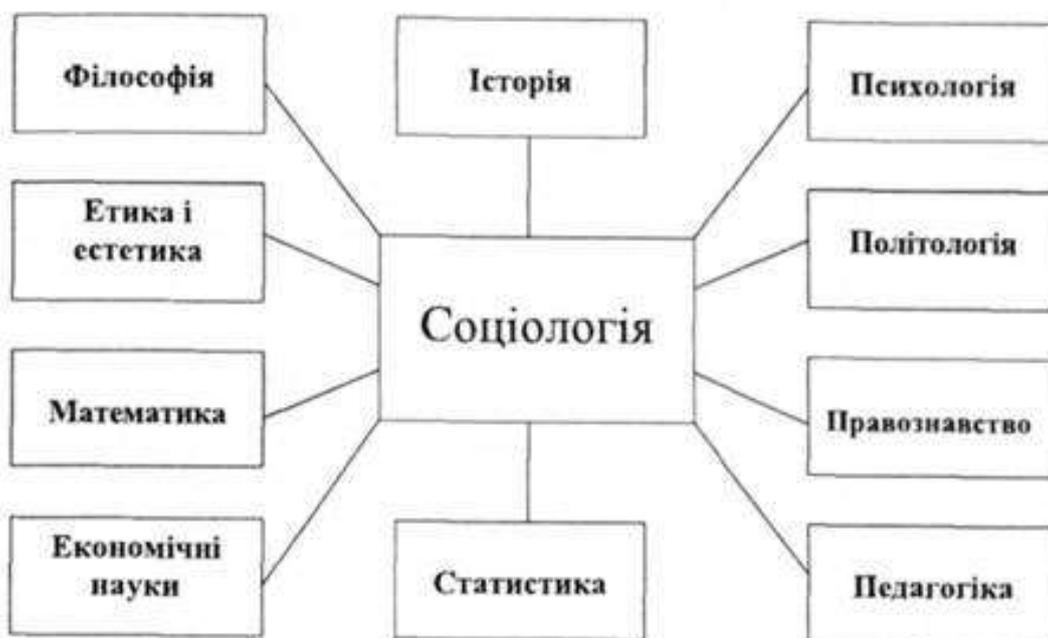

Рисунок 4 – Взаємозв'язок соціології з науками

Соціологія і філософія:

Спільне:

1. Вивчення суспільства як цілісного організму.

Відмінне:

1. У філософії – уможливленість, у соціології – конкретність.
2. У філософії застосовуються теоретичні методи, у соціології – як теоретичні, так і емпіричні.

Філософія розглядає суспільство як специфічну частину світобудови й користується іншими, більш загальними поняттями й категоріями. Вона розглядає те, як у суспільстві діють загально-філософські закони (наприклад, основний закон філософії стосовно до суспільства розглядається як питання про співвідношення суспільного буття й суспільної свідомості).

Соціологія та історія:

Спільне:

1. Аналіз історичного процесу як єдиного цілого.

Відмінне:

1. Історія звертає увагу на унікальність подій, явищ; для соціології головне – виділити повторюване, типове, закономірне в послідовності соціальних явищ, подій і процесів.
2. Історія акцентує увагу на минулому, соціологія – на сьогоденні.

Соціологія і психологія:

Спільне:

1. Вивчення і пояснення поведінки людей.

Відмінне:

1. Психологія вивчає вплив на поведінку людини індивідуальних особливостей її психіки (характеру, темпераменту, здатностей, вольових якостей), а соціологія – вплив суспільства (соціальних норм, традицій, груп, спільнот, до яких людина належить).
2. Соціологія акцентує увагу на раціональній складовій поведінки індивіда, тобто на відміну від психології соціологія не вивчає несвідоме, ірраціональне.

Соціологія й інші спеціальні науки (економіка, політологія, правознавство та ін.). Їх взаємодія виражається у наступному:

- спеціальні науки вивчають окремі сфери суспільства, окремі види відносин, соціологія ж вивчає суспільство як цілісність, як цілісний функціонуючий і соціальний організм, що розвивається, аналізує взаємодію основних сторін, підструктур суспільства, що дозволяє розкрити особливості суспільства як цілісності;

- окремі явища й процеси цікавлять соціологію з погляду їхньої ролі й місця в системі суспільних відносин, у структурі єдиного функціонуючого організму;
- зв'язок соціології та політології визначається, по-перше, тим, що виявити закономірності й можливі випадковості політичного життя можна лише враховуючи особливості суспільства в цілому, як єдиної соціальної системи, і, по-друге, суспільство не можна зрозуміти і змінити без впливу на нього політичних структур та різноманітних режимів;
- економічна теорія найтісніше пов'язана з соціологією. З одного боку, соціологія вивчає соціальне (носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, їх закріплення, соціальні механізми, що забезпечують функціонування та розвиток економіки), а з іншого боку, економічна теорія вивчає економічні відносини, економічну свідомість, економічні нормативи, організації та установки, що є елементами структури соціальних механізмів в економіці. Якщо економічна теорія розглядає людину як елемент трудових ресурсів, як одну з основних умов виробництва, то соціологія вивчає людину як суб'єкта економічних і соціальних процесів, що безперервно взаємодіють.

Таким чином, соціологія в системі суспільних наук, що мають справу із світом людини і соціальних груп, виконує роль генератора ідей, теорій і концепцій про людину в системі соціальних зв'язків, і саме тому вона є соціальною теорією та методологією всіх інших суспільних наук.

4. Функції соціології

Першим функції соціології зафіксував О. Конт. Він же і визначив девіз науки – «Знати, щоб передбачати. Передбачати, щоб могли».

Різнорічність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує.

Функції (від лат. *functio* – виконання) соціологічної науки з першого погляду ті ж самі, як і в інших суспільних науках, проте мають свій конкретний зміст.

Зміст, рівні та завдання соціології визначають її функції. **Функції соціології як науки** – це виконання притаманних їй завдань для створення соціологічних теорій і концепцій, а також забезпечення соціального розвитку й удосконалення соціальних відносин суспільства.

Соціологія як самостійна наука виконує **дві групи функцій**:

- 1) гносеологічні (теоретико-пізнавальні);
- 2) соціальні функції (рис. 5).

До **гносеологічних функцій** соціології (в системі наукового знання) належать теоретико-пізнавальна, методологічна, критична функції, які забезпечують найповніше й конкретне пізнання тих чи інших явищ і процесів соціального життя.

Теоретико-пізнавальна функція соціології полягає у тому, що вона забезпечує здобуття й нагромадження знань про суспільство, його соціальні відносини, систематизацію цих знань і на цій основі – створення соціальних теорій та концепцій.

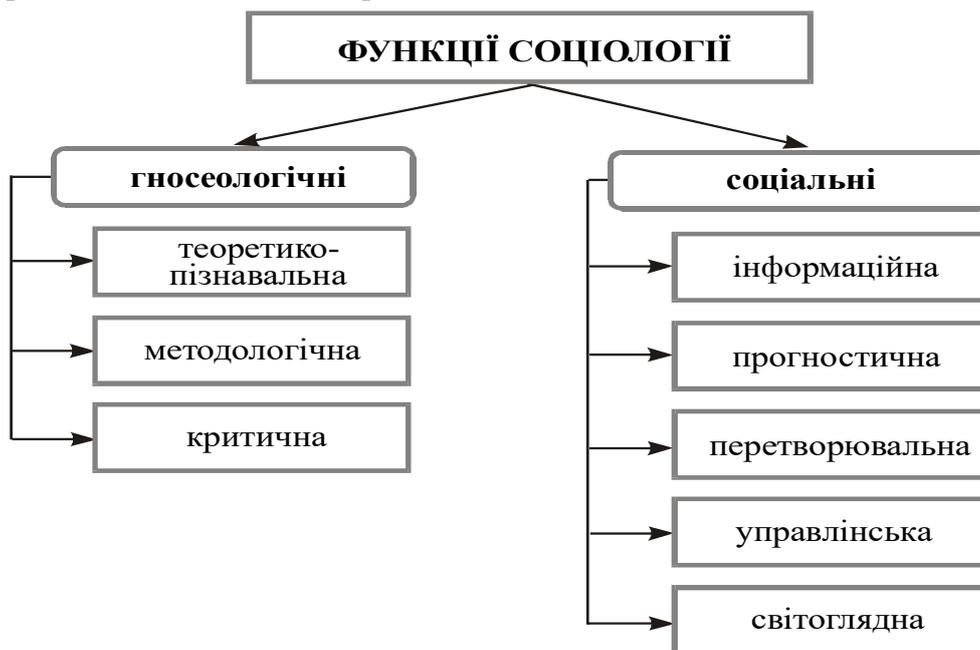

Рисунок 5 – Функції соціології

В межах вказаної функції забезпечується концентрація, пояснення, поповнення та збагачення існуючого соціологічного знання, розробка концепцій, теорій і категорій даної науки на основі дослідження соціальної дійсності. Збагачення наукового соціологічного знання відбувається як на основі вдосконалення теоретичної соціології, так і на базі розвитку спеціальних і галузевих соціологічних теорій, а також пов'язаних з ними досліджень емпіричної соціології.

Водночас соціологія вивчає закономірності й випадковості соціального життя суспільства, розкриває їх сутність, місце й роль у пізнанні соціальних явищ і процесів, їх регулюванні, управлінні та перетворенні, тобто виконує *методологічну функцію*, формулюючи закономірності, випадковості, визначаючи методи пізнання та створюючи вчення про ці закономірності й випадковості, методи пізнання соціальної сфери суспільства, її функціонування та розвитку. Соціологічну методологію використовують й інші науки про суспільство.

Реалізуючи *критичну функцію*, соціологія, з одного боку, обґрунтовує і висвітлює все те позитивне, що можна і треба зберігати, зміцнювати, розвивати й використовувати, з іншого – виявляє те, що є негативним, застарілим, що справді вимагає радикальних змін або повного усунення із суспільного життя.

Що стосується *соціальних функцій*, то вони повинні забезпечити надійну інформацію про різноманітні соціальні процеси та явища, про зміни соціальної структури, сім'ї, національних відносин тощо.

Інформаційна функція – це отримання та систематизація інформації про реальний стан соціальних відносин, явищ і процесів, про їхній розвиток та взаємозв'язки. Соціологічна інформація – найперспективніший вид соціальної інформації. У великих соціологічних центрах вона нагромаджується у пам'яті ЕОМ, серверах та хмарних сервісах. Її використовують не лише соціологи, а й органи управління та засоби масової інформації.

Прогностична функція соціології виявляється у формуванні соціальних прогнозів розвитку соціальних явищ і процесів. Соціальні прогнози можуть бути короткостроковими або довгостроковими. В соціальній практиці використовуються частіше короткострокові прогнози розвитку соціальних об'єктів та суб'єктів.

Сутність *перетворювальної функції* полягає у тому, що висновки, рекомендації та пропозиції соціологічної науки слугують основою для вироблення та прийняття рішень.

Управлінська функція соціології – це вироблення соціального механізму впровадження у практику рішень щодо функціонування, розвитку й удосконалення соціальних відносин. Ця функція забезпечує ефективну діяльність органів соціального управління та конкретних керівників. Відсутність або ігнорування соціального механізму реалізації управлінських рішень призводить до

зниження ефективності соціального управління або до його втрати, що є основною причиною тяжких наслідків розвитку суспільства.

Світоглядна функція соціології виявляється у використанні конкретних вивіренних кількісних та якісних показників і фактів соціального життя людини і суспільства, що тільки й здатні переконати в чомусь сучасну людину, сформувавши в її свідомості не тільки систему знань про суспільство, а й розуміння своїх власних місця, ролі та відповідальності в даному суспільстві. Саме тому світоглядна функція соціології є, в основному, соціологічною.

Соціологія як наука виконує цілу низку інших допоміжних функцій у життєдіяльності людини, сім'ї, національних груп, суспільства загалом.

Як справедливо наголошує **К. Грищенко**, соціологія, мабуть, єдина із суспільних наук, яка не лише покликана, а й має реальні можливості розкривати стан, тенденції руху сучасного суспільства, прогнозувати найближчу і віддалену перспективу його розвитку, причому не тільки в дослідному, теоретичному плані, а й у практичному, прикладному. За допомогою соціологічних досліджень виявляються відхилення в розвитку соціальних відносин, своєчасно прогнозуються негативні явища, розробляються соціальні технології, системи управління соціальними організаціями, тому що не можна здійснювати перетворення, що стосуються інтересів багатьох людей, не зважаючи на те, як саме ці перетворення сприйматимуться ними.

За радянських часів соціологів не залучали до розробки фундаментальних управлінських рішень. Можна навести багато прикладів, коли масштабні проєкти, що ухвалювалися без соціологічної експертизи, виявлялися не тільки нежиттєздатними, а навіть шкідливими: організація колгоспів і радгоспів, визнання населених пунктів «неперспективними», спроби ліквідації приватних підсобних господарств, побудова палаців культури у невеликих селищах, на дрібних підприємствах, «перекидання» річок, утворення штучних водойм і переселення у зв'язку з цим величезної кількості населення тощо.

Нині провідних соціологів як консультантів і експертів залучають до численних державних і громадських організацій з метою обґрунтування схвалюваних ними рішень, прогнозування наслідків, аналізу електоральної поведінки населення тощо. Але

така співпраця недостатньо поширена. Наукові здобутки соціології не привертають належної уваги з боку вищих законодавчих і виконавчих органів влади; висновки та рекомендації вчених мало враховуються під час розв'язання непростих соціальних проблем сучасного розвитку суспільства, що разом з іншими чинниками зумовлює вкрай неефективне функціонування багатьох його структур.

Особлива потреба в соціологічних знаннях та рекомендаціях відчувається нині у зв'язку з кардинальними перетвореннями нашого суспільства, колективним суб'єктом яких є все населення. Жодне перетворення не може бути успішним без урахування ставлення людей до його цілей і програм, без свідомої активної участі народу в здійснюваних соціальних перетвореннях, у новаційних процесах.

Перетворення, що здійснюються в нашій державі, зачіпають інтереси всього населення, змінюють його майновий і соціальний стан, трансформують поведінку багатьох соціальних груп, які взаємодіють між собою. За цих умов органам управління вкрай необхідна повна, точна і вірогідна інформація про реальний стан справ у будь-якій сфері суспільного життя, про потреби, цінності, інтереси, поведінку різних соціальних груп, а також про можливості впливу їх поведінки на суспільні процеси. Давати таку інформацію – завдання соціології. Інакше кажучи, соціологія має забезпечувати *надійний зворотний зв'язок* в організації управління суспільними перетвореннями. Тільки глибоке вивчення думок і сподівань населення, урахування їхніх потреб та інтересів, підвищення дієвості й оперативності соціологічної інформації сприятиме оновленню будь-якого суспільства.

Значну роль відіграють соціологічні знання в конкретизації рішень уряду, кожне з яких має осмислюватися й обґрунтовуватися з позицій соціології.

Соціологія виявляє взаємозв'язок соціальних відносин і процесів у різних сферах з такими самими процесами на державному рівні. Для цього слід якомога точніше визначати групи, що взаємодіють, вивчати конкретні умови їх діяльності, співвідношення їхніх прав і обов'язків, зміст і способи реалізації інтересів, методи узгодження індивідуальних та групових інтересів із загальнодержавними, забезпечувати *постійний соціологічний*

контроль за виконанням конкретних рішень, за процесами перетворень.

Недостатній соціологічний контроль, брак прогнозування розвитку ринкових відносин призводить до негативних наслідків, і це не завжди зумовлене слабким розвитком методологічних засад соціології та низькою кваліфікацією соціологічних кадрів. Слід зауважити, що інформація не може сама собою перетворитися на рішення, прогнози, рекомендації. Соціологія разом з іншими науками має розробляти такі рекомендації, а використовувати і впроваджувати їх мусять органи управління, конкретні керівники. Проте багато цінних соціологічних розробок так і не втілюються у життя. Більше того, інколи органи управління діють усупереч рекомендаціям учених, що не йде на користь рішенням, які приймаються.

З огляду на це особливо актуальним для соціології в Україні є *формування соціологічного мислення* в усіх верствах населення, передусім у молоді, у людей, зайнятих на виробництві, – від пересічного робітника до керівника. Кожен член суспільства має бути певною мірою соціологічно освіченим, повинен розуміти значення і роль соціологічних знань у розбудові нового суспільства, має вміти дати соціологічну оцінку виконанню своїх професійних дій, передбачати соціальні наслідки своїх втручань у суспільне життя.

Слід зазначити, що нині посилюється тенденція до інтернаціоналізації соціології, формування соціологічного знання, яке складається з різних теорій, що не заперечують одна одну. Підтвердженням тому може бути девіз XII Всесвітнього соціологічного конгресу (липень 1990 року, м. Мадрид) – «Соціологія для єдиного світу: єдність чи різноманітність?». На конгресі йшлося про те, що для аналізу соціальних змін необхідна не одна загальносоціологічна теорія, а різні, що є свідченням певного соціологічного плюралізму. Важливого значення набуває не інтеграція соціологічних теорій, а консолідація різних підходів і концепцій.

За таких умов зростає значення формування нового соціологічного мислення, основним принципом якого має стати просування в напрямі до єдиного світового соціологічного знання з метою розв'язання спільних завдань. Однак при цьому не повинні нівелюватися різноманітність і своєрідність різних соціологічних

знань, багатоваріантність шляхів досягнення поставлених цілей.

Єдність і різноманітність у соціології в діалектичному поєднанні – це також ознака нового соціологічного мислення. Видатний соціолог ХХ ст. **П. Сорокін** порівнював соціологію із дволиким Янусом, один бік якого – єдність, а другий – різноманітність. Однак заклик П. Сорокіна до консолідації зусиль представників різних течій був сприйнятий більшістю радянських учених як украй реакційний. Проте згодом виявилось, що саме єдності в різноманітності потребує зовсім нова політична й ідеологічна ситуація як у світі, так і в нашій країні – припинення холодної війни, розвиток демократії та свободи. Конкретною передумовою формування нового соціологічного мислення є схожість досліджуваних проблем. Вони актуальні для соціології різних країн і можуть за умови їх спільного вивчення піднести соціологічні знання до принципово нової вершини. З огляду на це дуже важливого значення набуває здобуття порівняльних даних, які можна використовувати для розв'язання завдань, що мають теоретичний та вжитковий характер. Схожість постановки, змісту і способів дослідження соціальних проблем у різних країнах зумовлено тим, що всі народи однаково переймаються питаннями виживання людини, екологічної безпеки, підвищення ефективності виробництва, взаємодії різних соціальних груп тощо.

5. Закони та категорії соціології

Соціологія, як й інші науки, вивчаючи свій об'єкт і предмет, використовує загальнонаукові та специфічні соціальні закони.

Соціальний закон – це суттєвий, об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх окремих власних дій.

Загальнонаукові закони та закономірності як відображення стійких, повторюваних об'єктивних зв'язків природних і суспільних процесів та явищ вивчає філософія. Насамперед це всезагальні закони – закон єдності та боротьби протилежностей; закон взаємного переходу кількісних характеристик у якісні, а якісних – у нові кількісні; закон заперечення заперечення, що об'єктивно діють і в природі, і в суспільстві.

Особливість соціології як науки полягає у тому, що соціальні зв'язки та відносини вивчаються на рівні специфічних соціальних законів і закономірностей.

Доцільно розрізняти три групи соціальних законів.

За масштабом реалізації соціальні закони діляться на *загальні й специфічні*.

Загальні закони діють в усіх суспільних системах тому, що вони формуються природнім поступом суспільного розвитку, як результат цілеспрямованих, послідовних і об'єктивних дій багатьох індивідів у процесі своєї життєдіяльності (наприклад, закони переходу від одного виду суспільства до іншого у вигляді соціально-економічних формацій або стадій. Загальними є також закони вартості та товарно-грошових відносин). Дія *специфічних соціальних законів* обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закон первинного нагромадження капіталу, або закони щодо приватної власності, станового положення, громадянства тощо).

За способом вияву соціальні закони ділять на *статичні (стохастичні) й динамічні*.

Статичні закони відстежують стан суспільних відносин на конкретний час і їх тенденцію до збереження стабільності соціального цілого. Коло основних елементів соціальної статички суспільства складають: сім'я, корпорація або колектив, церква, держава. Ці соціальні інститути забезпечують стабільність суспільства. Не випадково люди стверджують: міцна сім'я, працездатний колектив, єдина церква – це, як правило, міцна держава, гуманне і справедливе суспільство, міцні відносини між поколіннями. Так створюється більш-менш прийнятий соціальний порядок – як кінцевий результат законів соціальної статички і як єдино можлива форма співіснування людей за даних суспільних умов.

Однак, будь-яке суспільство перебуває у процесі постійного розвитку і зміни, переходу з одного стану до іншого. Цей процес забезпечується *законами соціальної динаміки*, у тому числі – законом переходу від кількісних показників до якісних.

О. Конт стверджував, що прогрес є результатом соціальної динаміки і виділяв чотири **різновиди соціального прогресу**: *матеріальний*, тобто поліпшення умов життя людей; *фізичний*, тобто вдосконалення природи людини; *інтелектуальний* –

розумове вдосконалення і *моральний* – розвиток почуття колективізму. Цікаво, що найбільш вагомими для суспільства є інтелектуальний і моральний прогреси.

За формою зв'язку можна відокремити такі типи соціальних законів:

- 1) *Закони, які відзеркалюють інваріантне (незмінне) співіснування соціальних явищ.* Наприклад, якщо існує явище «А», обов'язково повинно існувати явище «Б». Так, індустріалізація й урбанізація в суспільстві відзначають скорочення зайнятого у сільському господарстві населення.
- 2) *Закони, які відображають тенденції соціального розвитку.* Так, зміна характеру продуктивних сил вимагає зміни відносин виробництва.
- 3) *Закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами.* Так, соціальна нестабільність у суспільстві, затримання з виплатами заробітних плат, зниження прожиткового мінімуму неминуче ведуть до таких негативних демографічних явищ, як скорочення народжуваності, підвищення смертності населення і зниження середньостатистичного прожиткового мінімуму.
- 4) *Закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами* (наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування відповідної системи освіти, перехід до контрактної форми здобуття освіти у ЗВО став причиною двох подальших наслідків: збільшення загального контингенту студентів і зниження якості рівня навчального процесу).

Аналізуючи основні категорії соціальних законів, їх можна відобразити у наступній схемі (рис. 6).

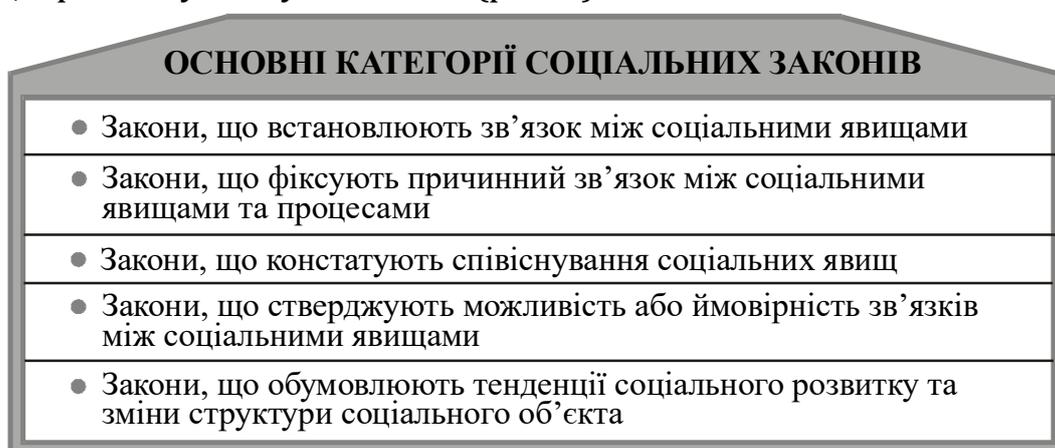

Рисунок 6 – Основні категорії соціальних законів

Отже, соціальні закони створюються у різних сферах людської діяльності, в першу чергу у сфері матеріальної діяльності, і здійснюються завдяки самій діяльності. Соціальні закони – це закони персональної діяльності людей у конкретних суспільствах, саме тому дія одного і того ж соціального закону може проявлятися у різних ситуаціях по-різному як тенденція, а не як постійна величина. Колишні уявлення вчених про те, що суспільство розвивається на основі раз і назавжди встановлених законів не витримали перевірки часом.

Соціальні закони, закономірності та тенденції проявляються не взагалі, а в конкретній формі й за певних умов у діяльності окремої людини, соціальної групи, верстви населення.

Особа і соціальна спільність діють у конкретних обставинах, в системі певних соціальних зв'язків, в умовах суспільного життя. Дослідження, всебічний аналіз соціологією соціальних відносин, соціальних спільностей і суспільства уцілому на основі знання суті і дії об'єктивних соціальних законів і закономірностей дозволяє виявити не тільки їхні основні характеристики і тенденції соціального розвитку у різних сферах суспільства, а й виявити дисфункціональні елементи в соціальному механізмі та забезпечити їх усунення.

Соціологія вивчає, аналізує і використовує не тільки закони та закономірності, а й випадковості, як самостійний чинник соціальної еволюції явищ і процесів соціальної дійсності, таких, що самовиникають та таких, що самоорганізуються і здатні до самоуправління.

Річ у тім, що ***діалектика***, не ігноруючи випадковість, тлумачить її як відображення в основному зовнішніх, несуттєвих, нестійких, одиничних зв'язків реальної дійсності, як одну з форм прояву необхідності. Тобто в діалектиці випадковість безумовно пов'язана з необхідністю.

Синергетика визначає випадковість у соціальному житті, у соціальній діяльності не як щось другорядне, а навпаки, як цілком сталу, характерну властивість, умову існування й розвитку самого соціального життя суспільства. Науковий підхід до аналізу випадковостей у соціальній сфері життєдіяльності суспільства, що його забезпечує синергетика, дозволяє зрозуміти саму природу соціальної самоорганізації та соціального самоуправління людини, соціальної групи, суспільства загалом.

У наш час, коли відбувається складний процес становлення нової соціальної реальності, дедалі більше використовуються нові поняття та категорії для аналізу й пояснення складних соціальних відносин, процесів і явищ.

Категорії соціології – це певна сукупність загальнонаукових і специфічних понять, що їх вона використовує в теоретичній, дослідницькій і практичній соціальній діяльності.

Призначення категорій як основних понять полягає у фіксації і правильному (науковому) визначенні різних істотних властивостей соціальної реальності, а також зв'язків і відношень між властивостями процесів, які відбуваються, змін властивостей і відношень.

Основними категоріями соціології як науки та практики є такі:

- суспільство,
- соціальна група,
- соціальна інституція,
- соціальний процес,
- соціальні відносини,
- соціальна взаємодія,
- соціальний мотив,
- соціум,
- соціальний поділ праці,
- соціальний конфлікт,
- соціальна роль,
- особистість,
- соціальний клас,
- соціальна рівновага,
- соціальний досвід,
- соціальний розвиток,
- соціальна стратифікація,
- соціальний контроль,
- соціальна зміна,
- рольовий конфлікт,
- соціальний статус тощо.

Дослідники розрізняють **три основних групи категорій соціології:**

1. **Загальнонаукові категорії у соціологічному заломленні** («суспільство», «соціальна система», «соціальний розвиток» тощо).

2. **Безпосередньо соціологічні категорії** («соціальна спільнота», «соціальний статус», «стратифікація», «соціальний інститут», «соціальна мобільність» тощо).

3. **Категорії дисциплін, суміжних із соціологією** («особистість», «сім'я», «соціологія політики», «економічна соціологія» тощо).

Розглянемо деякі з основних категорій та понять соціології.

Соціальне (лат. *socialis* – товариський, громадський) – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх відносинах.

Соціальна система – складноорганізоване, цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки та взаємовідносини, а також соціальні інститути, організації, соціальні групи та спільноти, норми, що надають функціонуванню системи впорядкованого характеру.

Соціальні відносини – це усталена система зв'язків між окремими людьми й соціальними спільнотами, які беруть неоднакову участь в економічному, політичному й духовному житті, мають різний соціальний стан, спосіб життя, джерела й рівні доходів та особистого споживання.

Соціальна дія – форма або спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, основою яких є зіткнення інтересів основних соціальних сил суспільства.

Соціальні рухи – різні форми колективної дії, спрямовані на соціальну реорганізацію, функціонують неформально, хоч деякі з них можуть згодом інституціалізуватися.

Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства або його окремих систем.

Соціологія не обмежується розглянутими категоріями. Вона запозичує багато понять з інших наук, наприклад, з економічної теорії («продуктивні сили», «трудові ресурси»), філософії («суб'єкт», «колективність»), психології («установка», «орієнтація», «мотивація») тощо.

Взаємозбагачення понятійного апарату – процес необхідний і об'єктивний. Він свідчить про гнучкість і динамічність знань. Для соціології це набуває особливо важливого значення, оскільки вона сама перебуває все ще в процесі становлення.

Оволодіння категоріями соціології передбачає не тільки розуміння того конкретного, про що йдеться, а й вміння за певних конкретних умов використовувати відповідні категорії у соціологічному дослідженні і в соціальній життєдіяльності людини, у практичній роботі, а також вірне розуміння доречності, доцільності й плідності використання певних категорій у системі певних зв'язків та умов під час розв'язання тих чи інших завдань і соціальних проблем.

Таким чином, тільки глибокі знання загальнонаукових і соціальних законів та закономірностей, основних категорій і понять соціології, вміння використовувати їх у конкретних умовах під час розв'язання певних завдань і проблем забезпечують ефективну діяльність людей у процесі соціальної взаємодії.

Використана і рекомендована література

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
3. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/28393/1/sociology_ablov.pdf
4. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 223 с.
5. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
6. Савчинський Р. Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому»? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 1. С. 46–64. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
7. Симончук О. Метод усної історії в соціології. *Філософська думка*. 2019. № 6. С. 115–116. URL: <http://journal.philosophy.ua/>
8. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4234&download_id=1292
9. Черниш Н. Соціологія сьогодні: тенденції та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 5–21. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
10. Шевченко З. В. Становлення методологічного підходу до соціальної ідентичності у феноменологічній соціології. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2019. Вип. 5–6. С. 50–65. URL: <http://multiversum.com.ua/index.php/journal>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>
5. Публікації Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/publications>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Обґрунтуйте, чому важливо визначити не тільки об'єкт пізнання соціології, але також і її предмет.
2. Що таке структура соціологічного знання?
3. Розмежуйте поняття «мікросоціологія» та «мікросоціологія».
4. Обґрунтуйте використання соціологічних знань в суспільстві.
5. Чим відрізняється соціологія від інших соціальних наук?
6. Розкрийте місце соціології в системі суспільних наук.
7. Які функції виконує соціологія?
8. Якою є структура соціології?
9. Що вивчає теоретична соціологія, а що прикладна?
10. Обґрунтуйте роль соціології у розвитку суспільства.
11. З чого починається соціологія – з поняття «суспільство» чи поняття «людина»?
12. Який рівень в структурі соціологічного знання є складніший – теоретичний чи емпіричний (рівень конкретних соціологічних досліджень)?

Питання цільових виступів

1. У чому полягає відмінність між об'єктом та предметом науки?
2. Особливості соціології як науки про суспільство.
3. Охарактеризуйте понятійно-категоріальний апарат соціології.
4. Наукові дискусії щодо предмету соціологічного знання.
5. Охарактеризуйте суть макро- та мікросоціологічних підходів до вивчення соціальної реальності.
6. З'ясуйте актуальність соціологічної освіти для спеціалістів вашого профілю.
7. Роль соціальних функцій соціології.
8. Чи виконує соціологія ідеологічну функцію в сучасному українському суспільстві?
9. Охарактеризуйте зв'язок соціології з іншими науками.
10. Глобалізація з точки зору соціології.

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Соціологія як особлива форма соціального пізнання.
2. Роль соціології в осмисленні та аналізі суспільних явищ і процесів в сучасному суспільстві.
3. Специфіка, критерії науковості та перспективи розвитку соціологічних знань у сучасному світі.
4. Основні теоретичні парадигми в соціології.
5. Р. Мертон про історію та систематику соціологічної теорії.
6. Теоретичні засади вивчення понять «суспільство» та «соціальне» в соціології.
7. Специфіка соціологічного мислення та уяви (Ч. Мілс, П. Штомпка).
8. Основні теоретичні напрями вивчення соціальної взаємодії в соціологічній теорії.
9. Е. Гіденс про теоретичні дилеми та завдання сучасної соціології.
10. Вітчизняні соціологи про завдання та перспективи розвитку соціології в Україні.

ЛЕКЦІЯ 2

Гене́за соціоло́гії як галузі наукового знання

Основні категорії: протосоціологія, позитивізм, марксизм, географічний детермінізм, соціальна фізика, соціальна статика, соціальна динаміка, аномія, механічна соліданість, соціальна солідарність, біхевіоризм, символічний інтераціоналізм.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Основні етапи розвитку соціологічної думки

Соціологія як специфічна самостійна галузь знань, як наука про суспільство, про соціальні відносини сформувалася пізніше багатьох суспільних наук, лише в середині XIX ст., коли в Європі склалися капіталістичні суспільні відносини, у той час як людина отримала певний рівень свободи і мала право розпоряджатися своєю здатністю працювати, обирати вид і форму діяльності, вступати в певні соціальні, економічні та політичні відносини з іншими людьми та соціальними групами. Однак знання про суспільство, суспільні відносини та відносини між людьми своїми коренями сягають сивої давнини.

Людина у процесі своєї трудової діяльності поступово набувала більш-менш досконалих умов життя. У пошуку цих умов люди об'єднувалися в колективи, що дозволило їм не лише уціліти як біологічний вид, а й створити основу й певні умови для перетворення людини біологічної в людину соціальну вже у первісному суспільстві.

Стародавні політичні та соціальні вчення в Єгипті, Дворіччі, Індії, Палестині, Китаї, Греції та інших регіонах відображали лише основні характеристики ранніх типів суспільств, що прийшли на зміну первісному суспільству.

Політична та соціальна думка розвивалась на основі релігійно-міфологічного світогляду. Соціальні погляди тісно перепліталися з філософськими, моральними та іншими уявленнями. Більшість цих уявлень зафіксовано в Біблії та інших джерелах стародавнього світу.

Становлення соціологічних знань від часів античності до наших днів було процесом безперервним та послідовним. Досягнення всіх

наук (філософії, історії, теорії політики, права, природознавства) містили у собі елементи соціологічних знань. Докорінні зміни умов та змісту життєдіяльності людей, а водночас і соціальної свідомості початку XIX ст. підготували оформлення соціології як окремої, специфічної, самостійної науки.

Поглиблення знань про суспільство поступово звільняє думку від релігійно-міфологічних уявлень та забезпечує формування соціології як окремої науки. Цьому сприяли не тільки розвиток гуманітарних наук, а й бурхливі перетворення періоду буржуазних революцій кінця XVIII – початку XIX століття.

Соціологія як окрема наукова галузь виникла у середині XIX ст., у той час як О. Конт, спираючись на ідеї Сен-Сімона, висунув проєкт створення нової науки про суспільство, котра має ґрунтуватися не на спекулятивних принципах, а на спостереженнях та аналізі реальних фактів. З часів О. Конта бере початок так звана академічна, або офіційна, соціологія як самостійна наука.

Однак, це не означає, що до О. Конта не було жодних теоретичних міркувань про суспільство, проте вони не завжди відповідали критеріям науковості у нинішньому розумінні, оскільки мали форму окремих поглядів, ідей, гіпотез. Однак вони становлять невід’ємну частину суспільного життя, культури, історії соціологічної думки. Ця частина знань має назву **протосоціологія**.

Розглянемо основні етапи розвитку соціологічної думки.

Таблиця 1

Етапи розвитку соціологічної думки

<p>1. Протосоціологія (з часів античності до 30-х років XIX ст.)</p>	<p>На цьому етапі сформувалося 2 основних джерела соціології: 1) розвиток соціологічної теорії; 2) формування основ емпіричного знання (наукове знання, отримане за допомогою прикладних досліджень).</p>
<p>2. Позитивістський (30-і рр. XIX ст. – кінець XIX ст.)</p>	<p>Особливості: 1) відбувається активний розвиток емпіричних досліджень (А. Кетле, Ч. Бут); 2) формується марксистська теорія; 3) спостерігається домінування натуралістичного напрямку. Даний етап розпочинається з появи розробленої О. Контом програми перебудови наук про суспільство на «позитивних», емпірично обґрунтованих засадах і триває приблизно до кінця XIX ст. Він характеризується інтенсивним розвитком емпіричних соціологічних досліджень, однак, між ними і соціологічною</p>

	<p>теорією поки що немає системного зв'язку.</p> <p>У методології переважає позитивізм, під впливом якого формуються такі напрямки соціологічного знання, як натуралізм, еволюціонізм, органіцизм, соціалдарвінізм тощо. У цей період формується і набуває поширення марксистська теорія.</p>
<p>3. Класичний (кінець XIX ст. – 20-і рр. XX ст.)</p>	<p>Особливості:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) загальносоціологічна теорія поєдналася з емпіричною соціологією; 2) соціологія інституціалізується.
<p>4. Перший сучасний (20-і – 70-і рр. XX ст.)</p>	<p>На цьому етапі відбувається гостра криза натуралістичної соціології і настає різкий перелом у розвитку соціологічної теорії.</p> <p>Увагу соціологів привертають соціальні дії і взаємодії, розробляються методи «розуміючої соціології», концепції соціології особистості, налагоджується системний зв'язок між теорією і соціологічними дослідженнями (зокрема в науковій діяльності класиків соціології М. Вебера та Е. Дюркгейма), відбувається інституалізація соціології як академічної дисципліни. Її включають до навчальних планів університетів, створюють перші кафедри і факультети, професійні асоціації соціологів тощо.</p> <p>Особливості:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) розвиток соціологічної науки – центр розвитку переміщується до США, де формуються такі школи, як: емпірична, структурний функціоналізм, феноменологічна; 2) удосконалюються методи соціологічних досліджень.
<p>5. Другий сучасний (70-і рр. XX ст. – поч. XXI ст.)</p>	<p>Етап характеризується формуванням основних сучасних теорій соціології, галузевою диференціацією, подальшим удосконаленням методів дослідження.</p> <p>Особливості:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) посилення розколу соціологічної науки на теоретичну і емпіричну; 2) розпорошення соціологічної теорії на безліч суперечливих теорій. <p>Зміст даного етапу пов'язаний з новітньою соціологією, розв'язанням проблем сучасності.</p>

2. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки

Становлення соціології як науки відбулося у XIX сторіччі, але її виникненню і поступу передувала велика кількість подій та сприяло багато чинників, тому варто звернути увагу на огляд передумов виникнення соціології та оформлення її в окрему самостійну галузь дослідження.

Передумови для виникнення соціологічної науки почали активно формуватися ще у XVIII ст. У соціально-економічному аспекті вони були пов'язані з розвитком капіталізму, формуванням ринкових відносин, що вимагало якісно нових знань про відносини в суспільстві та прогнозування їх розвитку.

Науково-теоретичні передумови виникнення соціології сформувалися завдяки новим науковим відкриттям у сфері природознавства (математиці, біології, фізиці, механіці). Без досягнень точних і природничих наук не можна було б говорити про появу соціології, оскільки вона була створена за їх зразком, пристосовувала до своїх потреб основні їх методи пізнання дійсності (вивчення і аналіз фактів, спостереження, експеримент тощо), підпорядковувала свої пошуки їх законам (об'єктивність, вірогідність, доказовість, точність тощо).

Ідейними передумовами формування соціології в основному були течії консерватизму та лібералізму, які з різних позицій тлумачили буття суспільства і людини. Консерватори вважали суспільство складним поєднанням відносин та взаємозв'язків, підносили його значення над окремою людиною. Ліберали, навпаки, саме в людині вбачали джерело суспільного розвитку, тому метою суспільного прогресу вважали вдосконалення особистості. Крім того, важливим поштовхом до дослідження соціальних питань постав розвиток суспільного виробництва. Розширюючи сферу виробництва, люди зіштовхнулися з обмеженістю природних ресурсів. Стало зрозуміло, що єдиним способом збільшення продуктивності праці може бути більш інтенсивне використання робочої сили, тобто за рахунок посилення експлуатації людей, зайнятих на виробництві. Це активізувало наступну передумову – суспільні кризи, викликані нестабільністю, в умовах формування капіталістичних відносин. Коли всі ці проблеми постали і були усвідомлені, виникла необхідність у створенні нової науки, яка вивчала б соціальні об'єднання людей, їх поведінку в цих спільнотах і результати таких інтеракцій.

В узагальненому вигляді науковці виділяють **три основні групи передумов**, що сприяли процесу виникнення сучасної соціології:

1) соціально-економічні, такі як індустріальна революція, ринок праці, розвиток міст, урбанізація, розвиток торгівлі тощо;

- 2) соціально-політичні** – новий соціальний порядок, панування буржуазії, влада капіталу, державна бюрократія, демократизація тощо;
- 3) інтелектуальні** – філософські ідеї епохи Просвітництва з її духовними орієнтирами – гуманізмом, раціоналізмом, ідеями прогресу, свободи особистості, наукового знання.

Таким чином, у першій чверті XIX ст. склалися соціально-економічні, природничо-наукові й ідейно-теоретичні передумови для створення соціологічної науки. У цей час світ зазнав глибоких соціальних змін, пов'язаних з переходом від традиційного до індустріального суспільства. Нові форми економічного, політичного й духовного життя вимагали конкретного наукового дослідження й аналізу. Виникла нагальна потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство до чіткої позитивної науки соціології.

Таблиця 2

Основні ідеї західноєвропейської соціології (XIX–XX ст.)		
Автори	Країни	Основні соціологічні ідеї
Огюст Конт (1798-1857)	Франція	Засновник соціології позитивізму. «...Соціологія мусить бути точною наукою, як і природничі науки» (пояснювальна соціологія).
Карл Маркс (1818-1883)	Німеччина	Завдання соціології полягає в тому, щоб не тільки пояснити світ, а й змінити його шляхом революції.
Герберт Спенсер (1820-1903)	Великобританія	Шлях розвитку: суспільна еволюція – поступові зміни.
Еміль Дюркгейм (1858-1917)	Франція	Основне завдання соціології – ретельне вивчення соціальних фактів.
Макс Вебер (1864-1920)	Німеччина	Засновник «розуміючої» соціології; основна ідея – всезагальна раціональність.

Перша половина XIX ст. – період бурхливого промислового розвитку країн, що пов'язаний із використанням досягнень науки й техніки, фундаментальними відкриттями практично в усіх галузях природознавства. В той же час відбуваються складні масштабні та гострі соціально-політичні конфлікти та зміни, особливо у Франції.

На цьому фоні спостерігалось серйозне відставання знань людей про самих себе та про суспільство, у якому вони живуть і працюють. І аналогічно тому, як вищий, на той час, рівень розвитку капіталістичних економічних відносин в Англії став сприятливою умовою для виникнення класичної політичної економії Адама Сміта та Девіда Рікардо, так і найвищий рівень соціально-політичних відносин у Франції викликав необхідність та став сприятливою основою для формування соціології як самостійної науки, засновником якої став **Огюст Конт** (1798–1857).

Огюст Конт увійшов в історію суспільної думки як засновник позитивістської філософії та позитивістської соціології, спрямованих на вивільнення науки від абстрактної філософії (метафізики) та теології. Його основні твори – «Курс позитивної філософії» та «Система позитивної політики», у яких він доводить, що кризове становище, в якому тривалий час перебували найцивілізованіші народи, допоможуть подолати лише позитивні знання, що ґрунтуються на спостереженні об'єктивних реалій та протистоять химерним, нереальним, абстрактним, релігійно-міфологічним знанням.

Новаторською стала вимога О. Конта до соціології: вивчати закони явищ, що спостерігаються, а не шукати апріорних, тобто існуючих до будь-якого досвіду, первісних, неземних причин; обґрунтовувати достовірність, істинність своїх висновків на фактах та на зв'язках, а не на філософській інтерпретації розуміння історії.

Соціологію О. Конт ділить на дві частини – соціальну статику та соціальну динаміку. *Соціальна статика* – це, по суті, анатомія суспільства, теорія суспільного порядку, раціональна, ефективна організація суспільства, досягнення соціальної гармонії (консенсусу). Вона покликана вивчати умови панування та закони функціонування соціальних систем.

Соціальна динаміка вивчає закони розвитку соціальних систем та їх зміни. Тобто соціальна динаміка, за О. Контом, – це позитивна теорія соціального розвитку реальних явищ і процесів соціального життя суспільства, реальних соціальних систем.

Таким чином, О. Конт уперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства та можливість пізнання законів його розвитку; визначив та обґрунтував соціологію як особливу, самостійну науку про суспільство, поставив питання про організацію та проведення емпіричних досліджень у науці, окреслив загальні контури соціальної структури та основних соціальних інститутів суспільства.

Прихильник позитивістської соціологічної теорії, англійський філософ та соціолог **Герберт Спенсер** (1820–1903), вважаючи, що суспільство розвивається і як природа, і як живий організм, прагнув провести якомога більше емпіричних досліджень для підтвердження еволюційної гіпотези розвитку суспільства.

Г. Спенсер послідовно розробляв та обґрунтовував *еволюційну теорію розвитку суспільства*, намагався провести аналогію між біологічним організмом та суспільством як соціальним організмом, твердив, що безперервний розвиток суспільства дозволяє розглядати його як організм, що розвивається еволюційним шляхом від зародків невеликих мас, збільшення кількості одиниць та розширення спільностей у великі спільності, у суспільство як цілісний організм. Жодних революцій у цьому процесі, вважав Г. Спенсер, не потрібно.

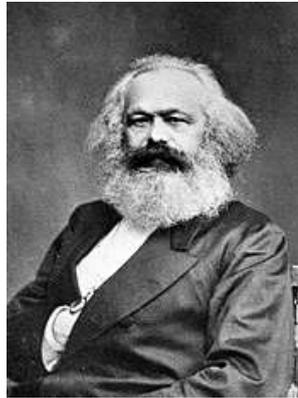
На відміну від О. Конта, Г. Спенсер не розглядав соціальну еволюцію як прямолінійний процес, добре усвідомлюючи обмежений характер «створення нарисів емпіричної соціології» тощо.

Ідеї Г. Спенсера згодом використані й далі розвинуті представниками сучасної західної соціології, зокрема у теорії структурного функціоналізму Талкотта Парсонса.

Вагомий внесок у розвиток соціологічної думки зробили німецькі філософи та соціологи **К. Маркс** (1818–1883) та **Ф. Енгельс** (1820–1895), які прагнули по-новому осмислити майже всі соціальні науки. Зміст, місце та роль соціології марксизму в теорії соціальної думки визначаються наступними основними концептуальними положеннями та висновками:

- Сутність та функціонування суспільства, свідомість та поведінка людей у суспільстві зумовлюються реально існуючим способом виробництва.
- Розвиток суспільства визначається об'єктивними всезагальними та специфічними законами.
- У класовому суспільстві існують антагоністичні суперечності, які спричиняють гостру класову боротьбу.
- У класовому суспільстві може панувати або диктатура буржуазії, або диктатура пролетаріату, а класова боротьба, що безумовно, веде до диктатури пролетаріату.
- Зміна соціально-політичного устрою можлива лише революційним шляхом.

Водночас К. Маркс та Ф. Енгельс одними з перших почали використовувати емпіричні соціологічні дослідження.

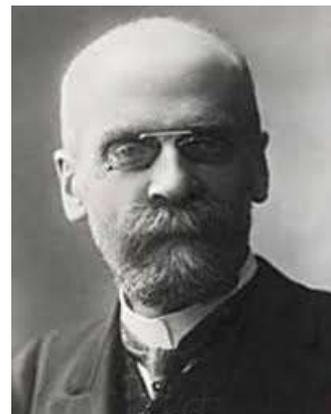
К. Маркс

Ф. Енгельс

Треба зазначити, що марксизм розглядає ідеї в комплексі соціально-культурних цінностей суспільного розвитку, що існували тоді в реальному житті суспільства. Тому неправомірно ототожнювати погляди К. Маркса та Ф. Енгельса з ленінізмом, троцькізмом, сталінізмом тощо. Однак, слід чітко визначати й аналізувати категоричні помилки марксизму, його висновки про абсолютність класової боротьби, неминучість диктатури, роль насильства, які не підтвердились історичним розвитком і призвели до великих втрат у багатьох країнах світу.

Засновником нової французької соціологічної школи став соціолог і філософ **Еміль Дюркгайм** (1858–1917). Його численні праці впливали й продовжують впливати на розвиток соціологічної думки.

Вагомий внесок Е. Дюркгайма зробив у розуміння проблеми предмета та методу соціології як самостійної науки з позицій *структурного функціоналізму*, основною суттю якого є висновок про те, що *структура суспільства* – це сукупність фактів у їх функціональній взаємодії та взаємозалежності. Соціальні факти (соціологізми) існують, за Е. Дюркгаймом, поза людиною та впливають на людину примусово. Головна особливість методу Е. Дюркгайма – «з'ясувати соціальне соціальним» – полягає у тому, що цінності та ідеї втілюються в соціальні норми й стають важелями соціальної регуляції.

Е. Дюркгайм сформулював **концепцію еволюційного розвитку суспільства від механічної до органічної солідарності**. Він стверджував, що в традиційних суспільствах існує лише механічна солідарність на основі подібності індивідів, одноманітності виконуваних ними функцій. У суспільствах, де поділ праці набирає різноманітних форм, кожен індивід починає здійснювати спеціальну функцію, формується новий тип солідарності. Таке суспільство нагадує організм з його різноманітними органами, що відіграють певну своєрідну роль у його межах; організм, де формується органічна солідарність людини зі своїми духовними та моральними цінностями. Соціологія не сприяє пом'якшенню або навіть зняттю конфліктів.

На якісно новий рівень соціологія як наука підноситься в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. завдяки розробці німецьким соціологом **Максом Вебером (1864–1920) концепції «розуміючої соціології» та теорії «соціальних дій»**.

Головна ідея соціології М. Вебера – обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що виявляється у всіх сферах взаємодії людей. Методологічні принципи соціології М. Вебера пов'язані з іншими теоретичними системами, характерними для суспільствознавства, – позитивізмом О. Конта та Е. Дюркгайма, соціологією марксизму тощо. М. Вебер розглядав цінності як вираження загальних установок певного періоду розвитку суспільства, тому вони, як інструменти розуміння явищ, процесів, людського суспільства в цілому та поведінки окремих його членів, визначаються характером історичної епохи, накреслюючи спільну

лінію прогресу цивілізації. Щоб з'ясувати справжні причинні зв'язки явищ у суспільстві та дати осмислене тлумачення людської поведінки, доцільно сконструювати недійсне – запозичені з емпіричної реальності **ідеально-типові конструкції**, які виражають те, що є характерним для багатьох суспільних явищ. Такий ідеальний тип розглядається М. Вебером як засіб, що дозволяє розкрити загальні правила подій.

Ідеальний тип як методологічний засіб, на думку М. Вебера, дозволяє:

- сконструювати явище або людські дії такими, якими б вони були в ідеальних умовах;
- розглядати явище або дію незалежно від локальних умов.

Соціологія є «розуміючою» наукою, оскільки вивчає поведінку особи, вкладаючи в свої дії певний сенс. Дії людини набувають характеру соціальної дії, якщо в ній присутні два моменти: суб'єктивна мотивація індивіда та його орієнтація на інших.

Таким чином, М. Вебер обґрунтував необхідність, умови та можливості максимально раціональної поведінки соціальних суб'єктів, що проявляється у всіх сферах взаємовідносин людей. Саме цими висновками М. Вебер немовби завершує важливий етап становлення та розвитку соціології як науки в країнах Західної Європи в XIX – на початку XX ст.

3. Основні школи і напрямки американської соціології. Українська соціологія

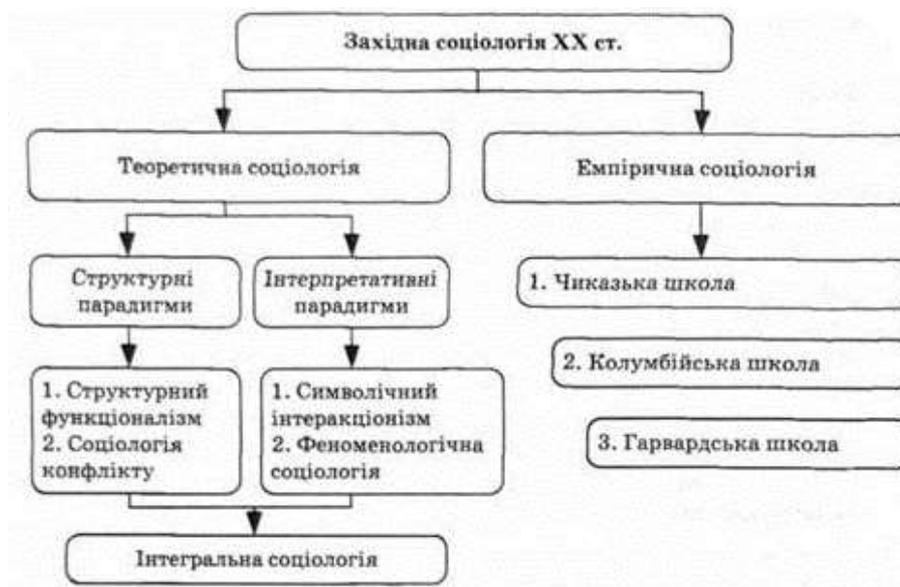

Рисунок 7 – Напрямки західної соціології XX ст.

Напрямки сучасної західної соціології варто подати у вигляді таблиці, зазначивши основні ідеї.

Таблиця 3

Основні наукові розробки американських соціологів

<i>Система, її автор</i>	<i>Період розробки</i>	<i>Основна сутність концепції</i>
Система Тейлора <i>Ф. Тейлор</i> (1856-1915)	Рубіж XIX-XX ст.	Для підвищення ефективності виробництва необхідні: ➤ раціоналізація управління; ➤ наукова організація праці; ➤ диференційоване матеріальне стимулювання.
Теорія людських відносин <i>Е. Мейо</i> (1880-1949)	20-30-і роки XX ст.	Необхідні не тільки матеріальні, а й психологічні стимули: ➤ сприятливий моральний клімат; ➤ урахування інтересів робітника; ➤ задоволеність працею.
Теорія ієрархії потреб <i>А. Маслоу</i> (1908-1970)	Середина XX ст.	При задоволенні різноманітних потреб людей існує певна черговість (ієрархія) потреб, поведінка індивіда в кожний даний момент визначається найбільш важливою потребою.
Структурний функціоналізм <i>Толкотт Парсонс</i> (1902-1979)	Середина XX ст.	Соціальна система – це система дій дійових осіб: ➤ соціальна дія можлива тільки за наявності іншої дійової особи; ➤ взаємна орієнтація дійових осіб на ґрунті спільних цінностей; ➤ соціальна система діє тоді, коли відбувається певна диференціація соціальних ролей.
Біхевіоризм <i>Дж. Уотсон</i> (1878-1958)	Кінець XIX-XX ст.	Поведінка людини будується за схемою «стимул – реакція»: змінюючи стимул, можна задавати певні реакції, управляти поведінкою людей, підтримувати гармонію у суспільстві.

Розглянувши як розвивалася соціологічна думка за кордоном, необхідно звернутися до **розвитку соціології в Україні**.

Соціально-політичні вчення в Україні, які дійшли до нашого часу у вигляді написаних праць, виникли в XI ст. під впливом якісного перевороту в світогляді людей, що був зумовлений хрещенням Русі в 988 р. За тих умов освічені, талановиті діячі церкви, держави та суспільства прагнули відобразити власні інтереси народів Русі, відбивати їхні повсякденні нагальні потреби. Тоді ж теоретична думка намагалась усвідомити та розкрити процес становлення державності Київської Русі, принципи та

закони функціонування й розвитку суспільного життя у всіх його проявах.

В XI ст. з'явився один із найдавніших документів давньоруської писемності – «Слово про закон і благодать», автором якого є давньоруський письменник, перший київський митрополит із руських **Іларіон**. У цьому творі він відкидає твердження про існування в світі того чи іншого обраного Богом народу та про необхідність «всепоглинаючої вселенської імперії та церкви», обґрунтовує та обстоює ідею самостійності Русі, необхідність створення сприятливих умов життя людини.

У XII ст. літописець, монах Києво-Печерського монастиря **Нестор** написав «Повість временних літ». У цьому літописі відображені соціологічні, суспільно-політичні ідеї того часу. В центрі уваги цього історичного документу – людина, умови її життя, а головна думка літопису – єдність та незалежність Русі у боротьбі з численними ворогами.

Велике значення для формування й розвитку соціологічної думки в Україні мають «Повчання» **Володимира Мономаха**, написані в XII ст., головними тут є соціально-політичні ідеї єдності Київської Русі, взаємної допомоги та підтримки у боротьбі з ворогами. В «Повчаннях» та інших творах мислителів того часу знайшли відбиття моральні принципи та настанови, роздуми про історію, місце та роль держави, сутність та значення влади у побудові сильної та незалежної України-Русі.

Соціально-політичні ідеї єдності та незалежності України особливо інтенсивно розвивалися в часи Запорізької Січі. В центрі уваги мислителів того часу були демократичні принципи соціального ладу та суспільної організації, що й зумовило утворення української державності. *Характерними соціальними рисами козацької держави Запорізької Січі були:* демократизм, справедливість, відповідальність, турбота про соціальний розвиток суспільства, розвиток освіти, виховання у молоді почуття патріотизму.

Усе це дало поштовх активізації соціально-політичної думки в Україні в XVI–XVII ст., головним змістом якої був розвиток національно-патріотичних ідей, протест проти гноблення українського народу з боку загарбників з Литви, Польщі та інших держав, а пізніше – з боку російського царизму.

Величезний вплив на розвиток соціологічної думки в Україні справляла *Києво-Могилянська академія*, що була офіційно створена в 1644 р. на базі Київської братської школи. На честь видатного просвітника та організатора, високоосвіченої людини **Петра Могили** (1574–1647) Київська академія стала іменуватися Києво-Могилянською.

Значну увагу Петро Могила приділяв соціально-політичним проблемам та вченням. Заслугою його є те, що він уперше в Україні відокремив державу та суспільство і чітко визначив завдання держави відносно людини. Він зробив висновок про те, що держава виникає із необхідності забезпечення природних потреб людини на основі закону, організовує господарську діяльність, захищає людину, опікується її вихованням та розвитком її душі й тіла.

Значний внесок у розвиток соціальної думки в Україні у XVIII ст. зробив відомий гуманіст, поет, філософ **Григорій Савич Сковорода** (1733–1794). Він палко відстоював рівність між людьми, право кожного на щастя й свободу. Шлях до ідеального суспільства мислитель вбачав у вихованні людини через її

самовиховання на основі праці відповідно до життєвого покликання, висловлював переконання, що людина може формуватися і самореалізовуватися лише через «сродну працю».

Особливо змістовною є багатопланова діяльність **Михайла Петровича Драгоманова** (1841–1895), одного з ідеологів лібералізму в суспільно-політичному житті. Його

соціально-політична концепція поєднувала в собі соціалістичні ідеї, ідеї соціальної рівності, справедливості та буржуазно-демократичні ідеї конституційного права, широкого місцевого самоуправління, необхідності політичної боротьби, захисту прав та свобод людини. Однак він вважав, що головне – у поступі людини й громади, поступі політичному, соціальному, культурному, а національність є тільки ґрунтом, формою та способом. При цьому М. Драгоманов недооцінював чинник національного державного суверенітету.

Друга половина XIX ст. стала справжнім розквітом соціологічної думки в Україні. Сергій Андрійович Подолинський, Іван Якович Франко, Іван Федорович Фесенко, Олександр Опанасович Потебня, Леся Українка та інші обґрунтували ряд положень щодо ролі особи в історії, перебудови суспільства на справедливих засадах, механізму діяльності самоврядних общин, прогнозування соціально-демографічного вибуху, шляхів національного визволення.

Фундаментальні соціологічні дослід-

ження були здійснені в Україні на **початку**

XX ст. видатним істориком, політологом,

соціологом та політичним діячем

Михайлом Сергійовичем Грушевським

(1866–1934). Широка ерудиція в галузі

історії, літератури, мистецтва дали йому

можливість виробити своє розуміння

суспільного процесу та політичного

розвитку. На його думку, соціально-

політичний процес однаково визначається

біологічною, економічною та психологічною сферами, а суспільний

розвиток полягає у певному чергуванні двох протилежних

інстинктів – колективістського (солідарності) та індивідуального.

Свою систему соціологічних поглядів М. Грушевський сформу-

лював у праці *«Початок громадянства (генетична соціологія)»*,

написаній у 1921 р. і надрукованій у Відні. В цій праці видатний

учений відповідає на запитання: що таке суспільство; чому воно

виникло. Він висловлював твердження, що сенс трансформації

людського суспільства полягає у послідовному переході від

традиційних форм до індустріальних, модернізованих, що, таким

чином, створює теоретичні основи нової загальноцивілізаційної

типологізації суспільства.

М. Грушевський розкрив структурні зміни у суспільстві, що

відбуваються в період спеціалізації праці, коли сама людина стає іншою і її стосунки, взаємодії також набувають зовсім іншого характеру. Громадянство (суспільство) вчений розглядав як організовану людську множинність. Він був глибоко обізнаний у творчому доробку вітчизняних учених, а також провідних західних соціологів О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгайма, М. Вебера, К. Маркса й інших. У своїх творах він акумулює та розвиває вітчизняну і зарубіжну соціологічну думку. М. Грушевський своїми працями завершує важливий етап розвитку соціологічної думки в Україні та упевнено накреслює активні напрями її подальшого розвитку.

М. Грушевський ще в 1919 р. створив в еміграції Український соціологічний інститут, який плідно займався проблемами соціального розвитку України та її майбутнього, підготував дослідчених науковців у різних галузях соціології.

У 30-ті роки ХХ ст. в Радянському Союзі самі поняття «відчуження», «соціальна динаміка», «соціологія праці», «соціологія сім'ї», «соціологія релігії» та інші були практично заборонені, але розвиток соціологічної думки в Україні не припинявся. Проблемами соціології займалися науковці Інституту філософії Академії наук України.

І лише на початку 90-х років у системі Академії наук України створюється Інститут соціології. Головними завданнями цього вкрай необхідного наукового закладу стали: виявлення закономірностей та випадковостей розвитку українського суспільства; проблеми розбудови демократичної, суверенної, правової соціальної держави; шляхи забезпечення єдності української політичної нації; захисту та реалізації прав і свобод людини; формування середнього класу та встановлення реального діючого соціального партнерства тощо. Розробкою цих питань займаються українські вчені-соціологи: В. Андрущенко, В. Ворона, В. Волович, В. Піча, В. Осовський, М. Горlach, В. Пазенок, А. Черниш, А. Ручка, О. Якуба та інші.

Таким чином, українська соціологічна думка є вагомим внеском у розвиток світової науки про суспільство. Сьогодні в Україні соціологія як наука вийшла на новий рівень свого розвитку, вона забезпечує ефективне розв'язання соціально-політичних проблем.

Використана і рекомендована література

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL:<https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
3. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
4. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І. П. Рущенко. Х. : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/161792211.pdf>
5. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. 223 с.
6. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
7. Савчинський Р. Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому»? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 1. С. 46–64. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
8. Соціологія : підручник / М. П. Козирев. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL: <https://cutt.ly/UwjKf80D>
9. Соціологічні та політологічні студії : підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. А. С. Лобанової. К. : Каравела, 2018. 520 с. URL: <https://cutt.ly/MwjKfPzW>
10. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
11. Черниш Н. Соціологія сьогодні: тенденції та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 5–21. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>
5. Публікації Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/publications>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Історичні передумови виникнення соціології. Соціально-філософські проблеми суспільства і соціального пізнання у працях давньогрецьких та середньовічних мислителів.
2. О. Конт – засновник соціологічної науки.
3. Соціологічні школи кінця XIX – початку XX ст. (Г. Спенсер, Ж. А. Де Гобіно, Г. Т. Бокль, Л. І. Мечніков, М. Лацарус,

- Г. Лебон та інші).
4. Класичний період в розвитку світової соціології (К. Маркс, Е. Дюркгайм, М. Вебер).
  5. Індустріалізм 20-30 років ХХ століття, «технологізація» та «індустріалізація» соціологічного знання. Соціоінженерія.
  6. Психодраматичні дослідження Дж. Морено.
  7. Теорії індустріального та постіндустріального суспільства. Теорія конвергенції.
  8. Розвиток соціологічної думки в Україні (М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяківський).
  9. Українська соціологія ХХ ст.

Питання цільових виступів

1. Поясніть розуміння Г. Спенсером суспільства як організму.
2. Як ставився Е. Дюркгайм до приватної власності та нерівності людей?
3. Охарактеризуйте три стадії історичного розвитку (за О. Контом) та висловіть своє ставлення до цієї теорії.
4. Обґрунтуйте значення праць Г. Спенсера для розвитку соціології.
5. У чому суть учення Е. Дюркгайма про релігію та мораль?
6. Охарактеризуйте концепцію соціальної солідарності Е. Дюркгайма.
7. До яких висновків прийшов М. Вебер у дослідженнях взаємозв'язків економічної, політичної та духовної сфер суспільства?
8. Які типи політичного панування у характеристиці М. Вебера властиві давнім суспільствам; сучасним західним країнам? Поясніть свою точку зору.
9. Що означає харизматичний тип панування (за М. Вебером) і чи можливий він у сучасних умовах?

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Місце О. Конта в історії соціології.
2. Творчість К. Маркса та її теоретичні й практичні інтерпретації.
3. Ціннісно-нормативна зумовленість суспільства в розумінні Е. Дюркгайма.
4. Праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».
5. Основні теоретичні парадигми в соціології.
6. Е. Гіденс про теоретичні дилеми та завдання сучасної соціології.
7. Політична соціологія Михайла Драгоманова.
8. «Генетична соціологія» Михайла Грушевського.
9. Теоретична спадщина Микити Шаповала.
10. Теорія еліт В. Липинського.

ЛЕКЦІЯ 3

Методика та техніка конкретних соціологічних досліджень (КСД)

Основні категорії: метод, методологія, методика, соціологічне дослідження, програма соціологічного дослідження, соціометрія, експеримент, спостереження.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

Соціологія забезпечує наукове управління найбільш складними у суспільстві соціальними процесами, яке здійснюється за допомогою отримання, нагромадження, переопрацювання, аналізу, перетворення, передачі та використання певної інформації про суспільство, соціальні групи, індивідів та їх взаємодію.

Людина від народження й упродовж усього свого життя здійснює емпіричне вивчення соціальної діяльності інших людей, їхньої поведінки та соціальної реальності в цілому. На цій основі індивід формує свою побутову свідомість та самосвідомість, реалізує свою поведінку, спілкуючись з іншими людьми та впливаючи на них. Тобто людина протягом усього свого життя до певної міри, на певному рівні провадить соціологічні дослідження й на цій основі бере участь у соціальному управлінні.

Без соціологічної освіти людина здійснює все це на побутовому рівні, далеко не завжди грамотно й ефективно, і лише пізнання теорії, методології та методики соціологічного дослідження дозволяє індивідові проводити грамотно та ефективно соціологічний аналіз та оптимально використовувати його результати в процесі своєї участі у соціальному управлінні. У зв'язку з цим проблематика соціологічних досліджень набуває особливого значення під час вивчення курсу соціології.

1. Сутність, структура та типи соціологічних досліджень

Соціологічне дослідження – це система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних проце-

дур, яка передбачає та забезпечує отримання достовірних даних і фактів про явища та процеси, про закономірності та випадковості їх функціонування й розвитку, що вивчаються з метою подальшого використання їх у соціальному управлінні та розвитку соціології як науки.

Лише за допомогою соціологічних досліджень здійснюється подальше пізнання об'єктивних законів та випадковостей розвитку й функціонування соціальних організмів та спільностей людей, визначаються шляхи, способи та форми використання нагромаджених знань у соціальній практиці.

Соціологічні дослідження не варто ототожнювати з економічними, політичними, юридичними та іншими видами досліджень, адже соціологію не можна ототожнювати з іншими науками про суспільство.

Сутність, зміст і специфіка будь-якого соціологічного дослідження зумовлюється насамперед об'єктом, предметом, специфічними методами, завданнями та метою, що визначаються даною наукою.

Об'єкт соціологічного дослідження – це певна соціальна реальність, соціальні відносини, соціальна система.

Предметом соціологічного дослідження є конкретні соціальні явища та процеси, закономірності та випадковості їх функціонування і розвитку, різноманітні характеристики, сторони, аспекти, принципи організації.

Метою соціологічного дослідження є виявлення в соціальних об'єктах і процесах функціональних зв'язків та випадковостей елементів, що самоорганізуються, а під час реалізації практичного соціального експерименту – пошук управлінських рішень.

Наукове управління соціальними процесами здійснюється на основі нагромадження, опрацювання, перетворення й використання необхідної інформації, що її отримує суб'єкт соціального управління, по-перше, через побутову свідомість, що реалізується у повсякденному практичному житті людей; по-друге, шляхом емпіричного вивчення соціальної діяльності людей та соціальної дійсності, по-третє, за допомогою конкретних соціологічних досліджень об'єктів соціального управління, здійснення яких є можливим лише за наявності теорії, що правильно, науково відображає сутність соціальних організмів, соціальних відносин,

закономірностей та випадковостей їхнього розвитку та функціонування. Лише конкретні соціологічні дослідження завдяки їхній гносеологічній специфіці дозволяють суб'єктові соціального управління встановлювати зв'язок конкретної соціальної політики із загальною перспективою історичного соціального процесу.

Нині існує три основних типи соціологічних досліджень:

- 1) розвідувальне (пілотне);
- 2) описове;
- 3) експериментально-аналітичне.

Розглянемо їх більш детально.

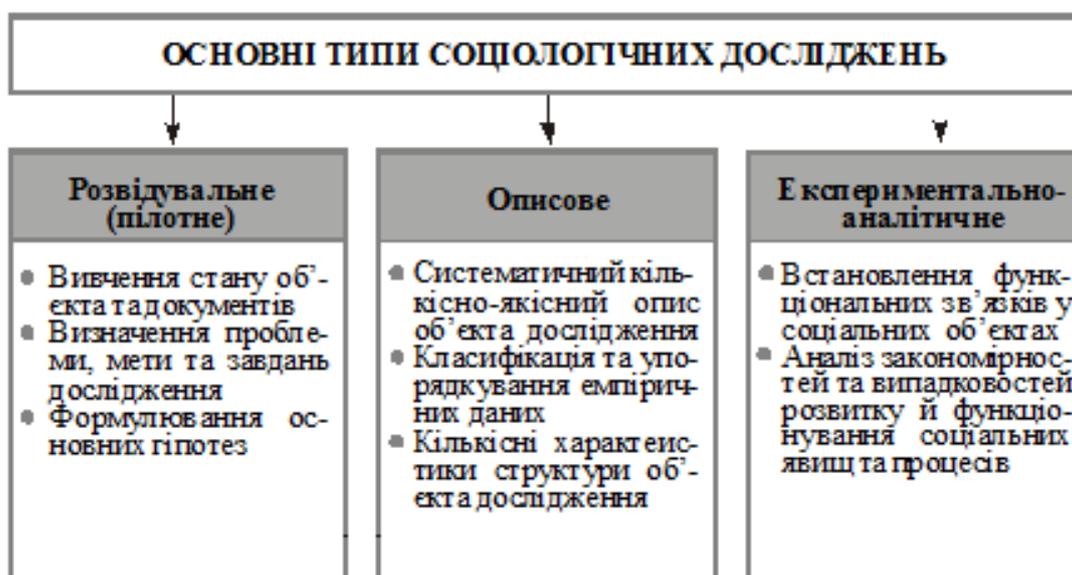

Рисунок 8 – Основні типи соціологічних досліджень

Розвідувальне (пілотне) дослідження здійснюється з метою ознайомлення з об'єктом дослідження, тоді, коли у соціолога-дослідника існує недостатнє уявлення про стан об'єкта і він не спроможний висунути будь-які гіпотези. Як правило, розвідувальне дослідження передбачає вивчення документів, ознайомлення з об'єктом дослідження, з поглядами компетентних фахівців на дане питання. Завершується розвідувальне дослідження чітким визначенням проблеми, мети та завдань дослідження, формулюванням основних гіпотез.

Описове дослідження складається з систематичного кількісно-якісного опису об'єкта дослідження, головним у ньому є упорядкування та обґрунтування певних груп емпіричного матеріалу. Таке дослідження завершується класифікацією емпіричних даних, що стосуються кількісних та якісних характеристик елементів структури об'єкта дослідження.

Експериментально-аналітичне дослідження основною метою та змістом має встановлення функціональних зв'язків у соціальних об'єктах та процесах, аналіз закономірностей та випадковостей, які визначають їх функціонування й розвиток, а при реалізації практичного соціологічного експерименту – пошук і формулювання управлінських рішень.

У реальній практиці проведення соціологічних досліджень, як правило, в одному дослідженні поєднуються всі три типи соціологічних досліджень у їх логічній послідовності.

Будь-яке соціологічне дослідження – це специфічний процес діяльності та конкретної праці суб'єктів дослідження, який має свою структуру.

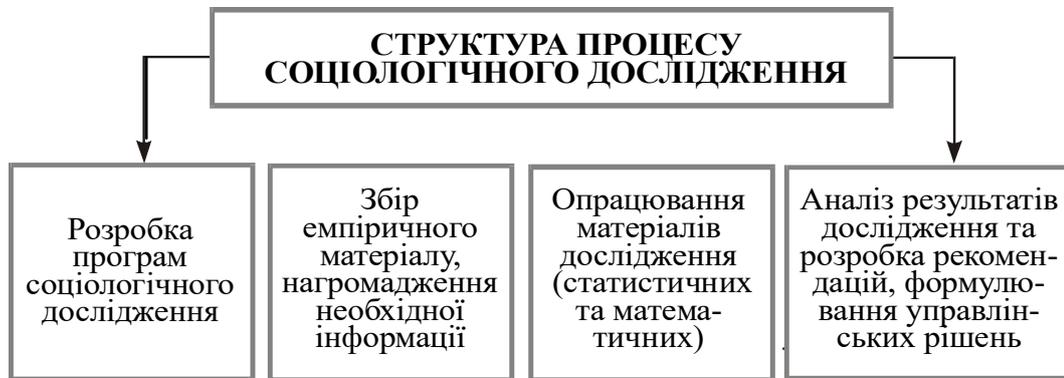

Рисунок 9 – Структура процесу соціологічного дослідження

За характером дослідницьких завдань та за термінами проведення соціологічні дослідження мають декілька видів.

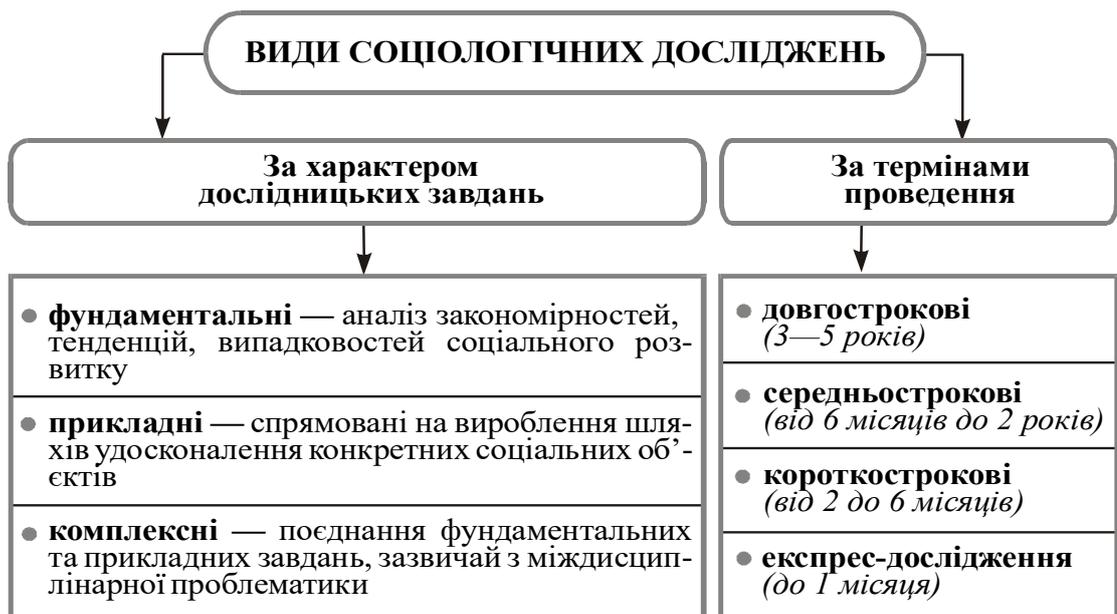

Рисунок 10 – Види соціологічних досліджень за критеріями: характер дослідницьких завдань та термінами проведення

Таким чином, будь-яке соціологічне дослідження має свої зміст і структуру, належить до певного типу за своїми основними завданнями, метою та іншими характеристиками.

2. Програма соціологічного дослідження

У реальній соціальній практиці будь-який процес раціональної трудової діяльності вимагає розробки й реалізації науково обґрунтованої програми. Соціологічне дослідження – це один із найскладніших видів людської діяльності, і тому воно може бути ефективним тільки за наявності та використання досконалої програми.

Програма соціологічного дослідження є науковим документом методологічних та процедурних основ дослідження соціального об'єкта. По суті, програма соціологічного дослідження – це і теорія, і методологія, і організація конкретного вивчення, аналізу та висвітлення окремого соціального процесу або явища. Програма виконує три основні функції: методологічну, методичну та організаційну.

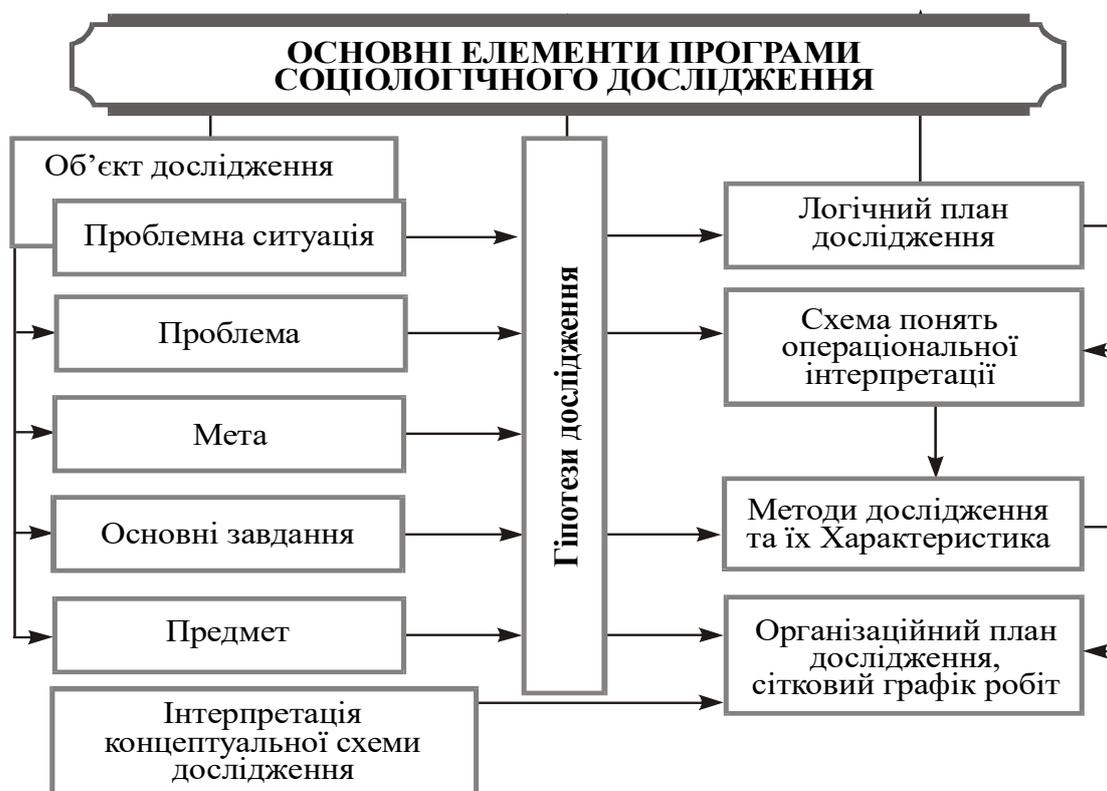

Рисунок 11 – Основні елементи програми соціологічного дослідження

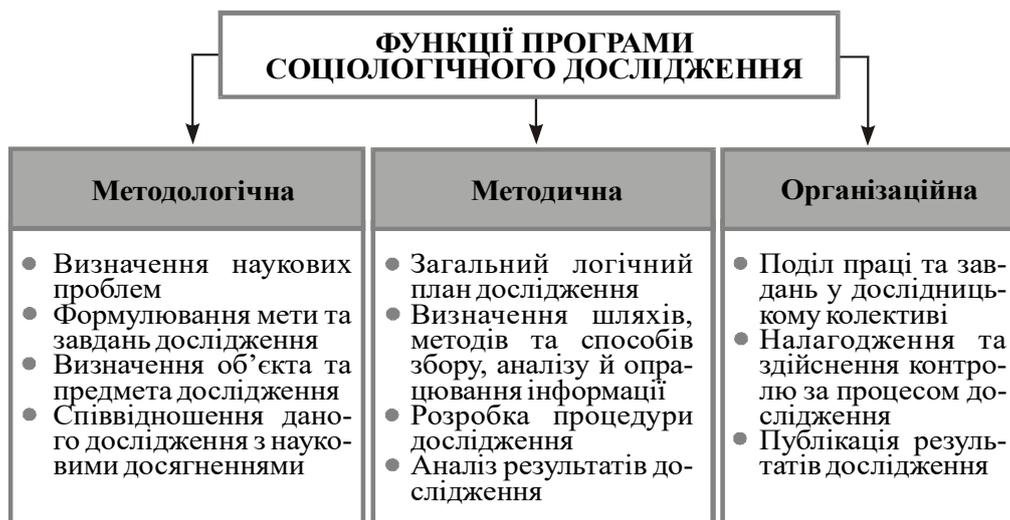

Рисунок 12 – Функції програми соціологічного дослідження

Аналіз структури та функцій програми соціологічного дослідження дозволяє сформулювати такі основні **вимоги до ідеальної програми**:

1. Необхідність науково обґрунтованих, конкретних, чітко сформульованих визначень кожного елементу й програми дослідження.
2. Ясність і точність, деталізація програми; всі її елементи мають бути продуманими та сформульованими відповідно до логіки дослідження.
3. Логічна послідовність усіх елементів програми, тобто в ній повинні бути визначені в логічній послідовності та взаємозв'язку об'єкт дослідження, його мета, завдання, предмет, способи та методи дослідження тощо.
4. Гнучкість програми соціологічного дослідження, тобто систематичний аналіз процесу дослідження, всіх його елементів, виявлення та негайне усунення виявлених недоліків і помилок, внесення необхідних доповнень та уточнень для їх удосконалення та ефективної реалізації.

Особливу увагу під час розробки програми соціологічного дослідження та формулювання її основних елементів потрібно приділяти правильному визначенню проблеми, об'єкта, предмета, мети завдань та гіпотези дослідження.

Велике значення для ефективності будь-якого дослідження має правильне визначення *об'єкта соціологічного дослідження*, яким можуть бути тільки певна царина соціальної дійсності, реалії життя, діяльність людей, власне люди та їхні соціальні спільності. Отже, об'єкт має характеризуватися:

- 1) чіткими визначеннями соціальної реальності за такими параметрами, як професійна (або галузева) приналежність; просторова обмеженість (регіон, населений пункт); функціональна спрямованість (виробнича, політична, духовно-культурна тощо);
- 2) певною часовою обмеженістю;
- 3) можливостями кількісних та якісних вимірів.

Визначивши об'єкт та проблему дослідження, соціолог на основі наявних знань виділяє найсуттєвіші зв'язки та характеристики об'єкта дослідження та робить деякі припущення, які, на його думку, якнайповніше охоплюють та пояснюють даний об'єкт (конкретну соціальну реальність, явище, процес), тобто формулює одну або декілька гіпотез.

Гіпотези повинні відповідати таким вимогам:

- 1) відповідність вихідним початковим методологічним принципам філософії та соціології;
- 2) обов'язковість теоретичної інтерпретації понять, що становлять гіпотезу;
- 3) емпірична обґрунтованість, обов'язковість емпіричної та операційної інтерпретації гіпотези;
- 4) уточнення логічної форми передбачень, співвідношення обсягу та змісту понять, що становлять передбачення.

Важливим є етап перевірки висунутих та сформульованих гіпотез, який передбачає:

- 1) встановлення критеріїв та показників емпіричної та теоретичної гіпотез або складових даної гіпотези;
- 2) експериментальну перевірку гіпотез;
- 3) прийняття або відхилення емпіричних гіпотез відповідно до встановлених критеріїв тощо.

Отже, *розробка програми соціологічного дослідження* – це початковий, фундаментальний етап дослідження, який вимагає від дослідника певного рівня загальнонаукових та спеціальних знань, досвіду та навичок такої діяльності.

Програма соціологічного дослідження – це основний науковий документ методологічних та організаційно-процедурних основ дослідження соціальної реальності, конкретних явищ та процесів суспільного життя.

3. Методи соціологічного дослідження

Соціологія, як і будь-яка інша наука, використовує загальнонаукові та спеціальні соціологічні методи теоретичного й емпіричного пізнання соціальної дійсності.

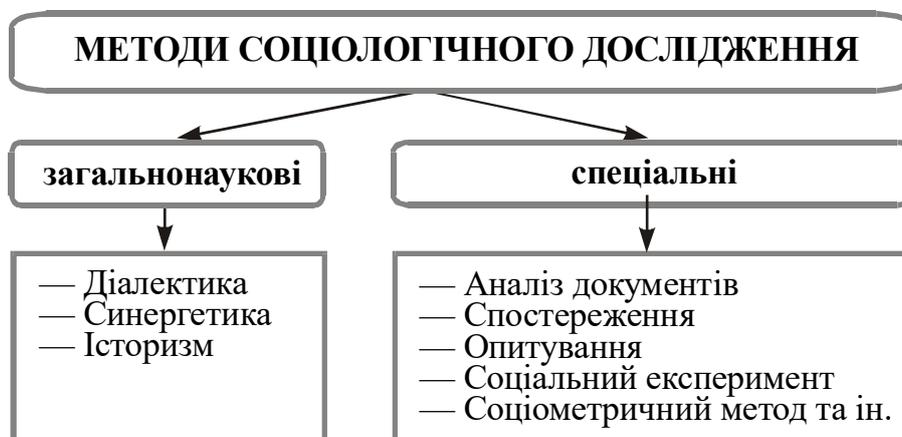

Рисунок 13 – Методи соціологічного дослідження

Метод соціології – це сукупність прийомів, способів та операцій теоретичного й практичного освоєння і перетворення соціальної реальності. Таку сукупність прийомів, способів та операцій прийнято називати *методикою соціологічного дослідження*, але її використовують не лише в теоретичній та емпіричній дослідницькій діяльності, а й у соціальній практиці.

Діалектика, як всезагальний метод пізнання, дає змогу виявити й проаналізувати закономірності виникнення, функціонування та розвитку соціальної реальності – явищ, процесів, відносин, а також причинно-наслідкові зв'язки, детермінованість соціального життя людини і суспільства, малих та великих соціальних груп, обґрунтувати певні соціальні процеси.

Синергетика забезпечує виявлення та аналіз випадкових та таких, що самоорганізуються, соціальних явищ і процесів, реальних та можливих біфуркацій (відхилень від норм) у соціальному житті та поведінці самоорганізованих соціальних суб'єктів та об'єктів, виявлення й аналіз соціальної акупунктури суспільства, найбільш складних і «больових» моментів у соціальних відносинах.

Історизм (порівняльно-історичний метод) дозволяє виявити, охарактеризувати та зіставити різні рівні еволюції соціального об'єкта, що досліджується, а також, певною мірою визначити основні історичні тенденції його розвитку.

Загальнонаукові методи забезпечують необхідний науковий рівень дослідження.

Спеціальні методи конкретного емпіричного соціологічного дослідження забезпечують збір, нагромадження, використання необхідної інформації про кількісні та якісні характеристики об'єкта дослідження та проведення грамотного якісного аналізу соціальних проблем.

Кожен із спеціальних методів соціологічного дослідження має своє призначення та власні характеристики.

Рисунок 14 – Метод аналізу документів

Рисунок 15 – Метод спостереження

Рисунок 16 – Метод опитування

Рисунок 17 – Соціометрія

Рисунок 18 – Соціальний експеримент

Різноманітність спеціальних методів соціологічного дослідження забезпечує збір, нагромадження, переопрацювання та використання необхідної об'єктивної, конкретної та достовірної інформації про реальні соціальні явища, події та процеси суспільного життя. Соціологічна інформація має свої емпіричні та теоретичні властивості. Вона, по-перше, всебічно й глибоко характеризує та дозволяє аналізувати соціальний процес, забезпечує досягнення максимальної адекватності пізнання завдяки широкій репрезентативності, стійкості та достовірності даних про кількісні та якісні характеристики об'єктів дослідження; по-друге, дозволяє виявити нові закономірності, тенденції й випадковості розвитку та функціонування соціальних відносин, явищ та процесів і тим самим істотно збагачує соціальну теорію.

Використана і рекомендована література

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
3. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
4. Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності : монографія / Є. Головаха, С. Дембіцький, Н. Паніна та ін.; за наук. ред. Є. Головахи та С. Дембіцького. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 405 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/kompleksni-vimiryuvalni->

instrumenti-v-sociologichnih-doslidzhennyah.pdf

5. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. 223 с.
6. Кузьменко Т.М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
7. Методологія наукових досліджень : підручник / О.Г.Данильян, О.П.Дзьобань. Харків : Право, 2019. 368 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/OMND.pdf
8. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. / І.С.Добронравова, О.В.Руденко, Л.І.Сидоренко та ін.; за ред. І.С.Добронравової (ч. 1), О.В.Руденко (ч. 2). К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. 607 с. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Methodol.pdf>
9. Соціологія : підручник / М.П.Козирев. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL: <https://cutt.ly/UwjKf80D>
10. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
11. Черниш Н. Соціологія сьогодні: тенденції та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 5-21. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
12. Шостак І.В. Анкетування : методичні рекомендації щодо організації та проведення соціологічного дослідження. Острогор, 2021. 40 с. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/8593/1/Anketuwaniametodyczka.pdf>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>
5. Публікації Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/publications>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Чому соціологічні дослідження є об'єктивно необхідними?
2. У чому полягають сутність соціологічних досліджень та їхнє призначення?
3. Поняття програми соціологічного дослідження та її структура.
4. Якими є основні типи соціологічних досліджень, їхні характерні риси та призначення?
5. Що являє собою гіпотеза соціологічного дослідження, її місце та роль у дослідженні?
6. У чому сутність об'єкта соціологічного дослідження?
7. Які загальнонаукові методи використовують у процесі соціологічного дослідження?
8. У чому полягають основні спеціальні методи соціологічного

дослідження і їх роль у дослідженні?

9. Які сучасні соціальні проблеми вимагають фундаментального, конкретного соціологічного дослідження?

Питання цільових виступів

1. Яку роль у соціологічному аналізі виконує емпіричне дослідження?
2. Назвіть і охарактеризуйте відомі вам типи соціологічного дослідження.
3. Що ви знаєте про програму соціологічного дослідження? Що вона відображає та в чому полягає її суть?
4. Назвіть відомі вам елементи структури програми соціологічного дослідження.
5. Вкажіть відомі вам вимоги до інструментарію дослідження.
6. Наведіть приклади відкритих, напіввідкритих та закритих питань анкети.
7. Сформулюйте гіпотезу соціологічного дослідження на будь-яку тему.
8. У чому полягають основні проблеми формування вибірки?
9. Охарактеризуйте види соціологічного опитування.
10. Перелічіть основні вимоги, що висувуються до запитань анкети.

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Програма соціологічного дослідження: розділи, компоненти, процедури.
2. Анкета соціологічного дослідження: призначення, структура, правила побудови.
3. Різновиди інтерв'ю та особливості їх застосування в соціологічному дослідженні.
4. Місце спостереження серед інших методів соціологічного дослідження.
5. Вимоги до забезпечення якості та надійності вибірки.
6. Проблема надійності даних опитування та шляхи її розв'язання.
7. Поняття моніторингу в соціології. Історія виникнення та галузі застосування.
8. Лонгітюдне дослідження як різновид соціологічного дослідження.

ЛЕКЦІЯ 4

Суспільство як соціальна система

Основні категорії: суспільство, система, соціальна система, структура, соціальна структура, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

Соціологія – це наука про соціальне, а соціальне визначається передусім як суспільне і слугує для визначення та характеристики суспільства, відмінного від інших утворень живої природи. Отже, суспільство – це ключове поняття соціології як науки, а тема «Суспільство як соціальна система» є стрижневою при визначенні предмета соціології як навчальної дисципліни. Під час вивчення даної теми треба приділяти увагу насамперед науковому розумінню категорії «суспільство». Річ у тім, що під поняттям «суспільство» можна розуміти:

- невелике коло людей (наприклад «суспільство обраних»);
- українське суспільство в цілому;
- все людство планети Земля (планетарне суспільство).

Соціологія вивчає, як правило, другий з наведених прикладів, тобто українське, американське, німецьке та інші суспільства на рівні певної країни чи держави. Хоча не ігнорує й інші визначення у дослідженні певних аспектів соціального розвитку або певних соціальних груп та процесів, тому що будь-яке суспільство – це сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей.

1. Суспільство як соціальна система.

Типи соціальних систем та їх характеристика

Наукове визначення суспільства як соціальної системи має свою історію. Але всі соціологи згодні в тому, що суспільство у своєму розвитку має два основних історичних етапи.

Прості суспільства первісних людей були засновані на кровно-споріднених зв'язках, родоплемінній організації суспільства, це були суспільства без майнового розшарування, без класів та держави.

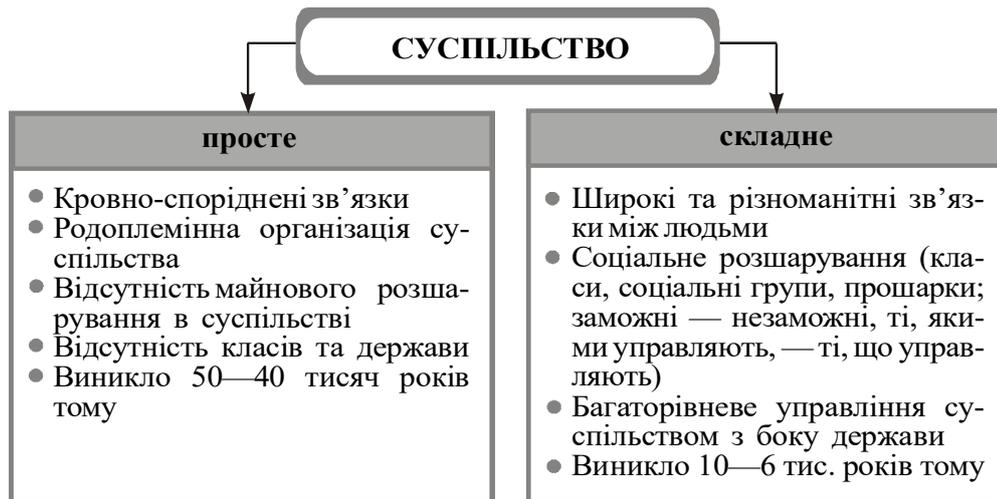

Рисунок 19 – Види суспільств

Пізніше, десь 10-6 тис. років тому, коли люди перейшли від мисливства та збирання дарів природи (від привласнювальної економіки) до землеробства та тваринництва (економіки, що виробляє), зростає виробництво, виникає можливість створення додаткового продукту та приватної власності, суспільство розширюється на протилежні (антагоністичні) класи (наприклад, робовласники та раби), виникає держава як організація багаторівневого управління суспільством на користь заможних класів.

Крім поняття *суспільство*, виникають та використовуються поняття *держава*, *країна*. Ці поняття близькі між собою, але їх неможливо ототожнювати, оскільки вони мають і свої специфічні характеристики (рис. 20).

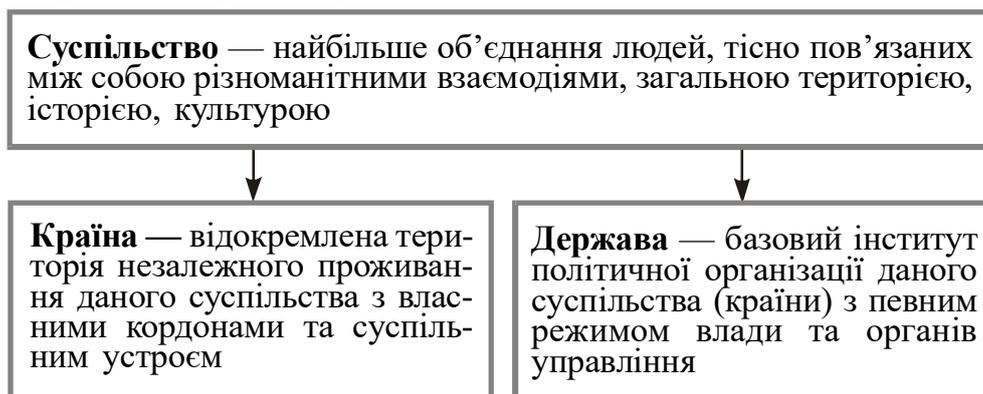

Рисунок 20 – Співвідношення понять «суспільство», «країна», «держава»

Суспільство – це складна система взаємозв'язків та взаємодій, що складаються між людьми в процесі соціального життя. Існує кілька визначень суспільства.

Першою спробою наукового визначення суспільства була

концепція **О. Конта**, в якій він, проводячи аналогію походження суспільства не з організмом людини, як було раніше, а з біологічною організацією взагалі, зосереджував увагу на необхідності розглядати всі соціальні явища у зв'язку із «загальним станом цивілізації». Суспільство визначалося ним як сукупність окремих різномірних елементів соціального організму.

Органістський підхід до виникнення та розвитку суспільства знаходить відображення у **Г. Спенсера** та його послідовників, які намагалися поєднати механічно-структурне та органічно-еволюційне пояснення сутності суспільства.

Е. Дюркгайм розглядав суспільство як всеохоплюючу реальність, що має самоцінність та визначає всі інші цінності.

М. Вебер визначав суспільство як взаємодію людей, що є продуктом соціальних дій, орієнтованих на інших людей.

К. Маркс системоутворювальним елементом суспільства вважав соціальні відносини і тому розглядав суспільство як сукупність людей, класів, соціальних груп, що історично розвиваються, як відносини між людьми, що складаються в процесі їхньої розумової діяльності. Суспільство, проголошував він, складається не з індивідів, а відображає сукупність зв'язків та відносин, що існують між ними.

Т. Парсонс визначав суспільство як особливий вид соціальної системи, що досягає найвищого рівня самодостатності. Самодостатність полягає у здатності суспільства інституціонізувати певні культурні компоненти, забезпечувати широкий репертуар соціальних ролей та особисту мотивацію дій індивідів.

Існує багато інших визначень суспільства, але, аналізуючи та поєднуючи наукові підходи, можна, на наш погляд, сформулювати таке визначення суспільства як соціальної системи: **суспільство** – це об'єднання людей, які мають єдину територію, історію та культуру, сукупність стійких взаємозв'язків та взаємодій, що складаються між людьми в процесі їхньої практично-господарської діяльності та соціального життя.

Крім простого та складного типів суспільства соціологи виокремлюють і деякі інші типи, використовуючи певні характеристики суспільства. Наприклад, за рівнем демократичності соціально-політичних відносин та відкритості зовнішньому світові виділяють два типи суспільства: *відкриті* та *закриті*; за панівною

релігією визначають декілька типів суспільств, основними з них є ісламське, православне, католицьке, буддійське тощо.

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог **Едуард-Альберт Шілз** (1911–1995) суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким *критеріям*:

- існування його як елемента більшої системи;
- ідентифікація з певною територією;
- наявність власної назви та історії;
- укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства);
- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;
- існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
- єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Усе це дає змогу трактувати **суспільство як соціальну систему**.

Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку.

На думку американського соціолога **Алвіна Тоффлера**

(1928–2016), **структуру суспільства** визначають такі компоненти:

- 1) техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);
- 2) соціосфера (різні соціальні інститути);
- 3) біосфера (сфера існування всіх живих організмів);
- 4) сфера влади (формальні й неформальні інститути політики);
- 5) іносфера (системи інформації та соціальної комунікації);
- 6) психосфера (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні. А саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Існує й цілком *протилежна точка зору* на цю проблему. Наприклад, **Т. Манн** вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство», позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує й рівнів чи підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення, взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади – ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

Що стосується **стадій розвитку суспільства**, то тут існують та використовуються два основних підходи:

1. **Формаційний підхід**, у якому основними характеристиками стадій є власність на засоби виробництва та класова структура суспільства (рис. 21).
2. **Загальноцивілізаційний** – у якому використовується ціла низка характеристик: ключова сфера економіки; організаційно-технічні характеристики економіки, основи розвитку, провідні соціальні групи та ін. (табл. 4).

Рисунок 21 – Марксистська концепція формаційного підходу

Таблиця 4

Основні ознаки та відмінності	Стадії суспільного розвитку		
	<i>Доіндустріальне суспільство</i>	<i>Індустріальне суспільство</i>	<i>Постіндустріальне суспільство</i>
<i>Період виникнення</i>	6 тис. років тому	250 років тому	Остання чверть ХХ ст.
<i>Ключова сфера економіки</i>	Сільське господарство	Промисловість	Сфера послуг (насамперед наука та освіта)
<i>Організаційно-технічні характеристики економіки</i>	Малопродуктивне натуральне господарство на базі ручної праці та примітивної техніки	Масове товарне виробництво на основі суспільного поділу праці та машинних технологій	Високорозвинута ринкова економіка, ефективне використання НТР, інформаційних технологій
<i>Основи розвитку</i>	Традиції	Поступовий НТП, дух підприємництва, конкуренції, свободи та демократії	Бурхлива НТР, теоретична поінформованість, компетентність та професіоналізм, зріла демократія
<i>Провідну роль відіграють</i>	Церква та армія	Промислово-фінансові корпорації	Університети (як центри наукових знань)
<i>Провідні соціальні групи</i>	Священики та феодала	Бізнесмени	Науково-технічні спеціалісти

Аналіз основних підходів до розгляду стадій розвитку суспільства показує, що обидва вони мають свої наукові характеристики й відображають певні реальні аспекти життєдіяльності суспільства та його характерні риси на різних стадіях його розвитку. Водночас, оскільки і перший, і другий підходи мають свої недоліки, треба знати та використовувати обидва, пам'ятаючи про те, що й сьогодні існують зовсім різні суспільства, які для свого наукового аналізу вимагають урахування як специфіки власності та наявності класів, так і особливостей основ розвитку, організаційно-технічних характеристик економіки, провідних соціальних груп, їхньої ролі у суспільному розвитку та багато інших показників і характеристик.

2. Соціальна структура суспільства та її основні компоненти. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність

Суспільство як соціальна система характеризується різноманітними, багатогранними людськими відносинами та певним внутрішнім устроєм.

Соціальна структура суспільства – це сукупність його елементів (індивідів, соціальних спільностей та інститутів), взаємозв'язок між ними (рис. 22).

Рисунок 22 – Соціальна структура суспільства

Соціальні спільності – це групи людей, об'єднаних якими-небудь спільними ознаками, спільними інтересами, цінностями, спільними справами, спільною діяльністю тощо. Існують певні види соціальних спільностей (рис. 23), що характеризуються кількісними та якісними особливостями.

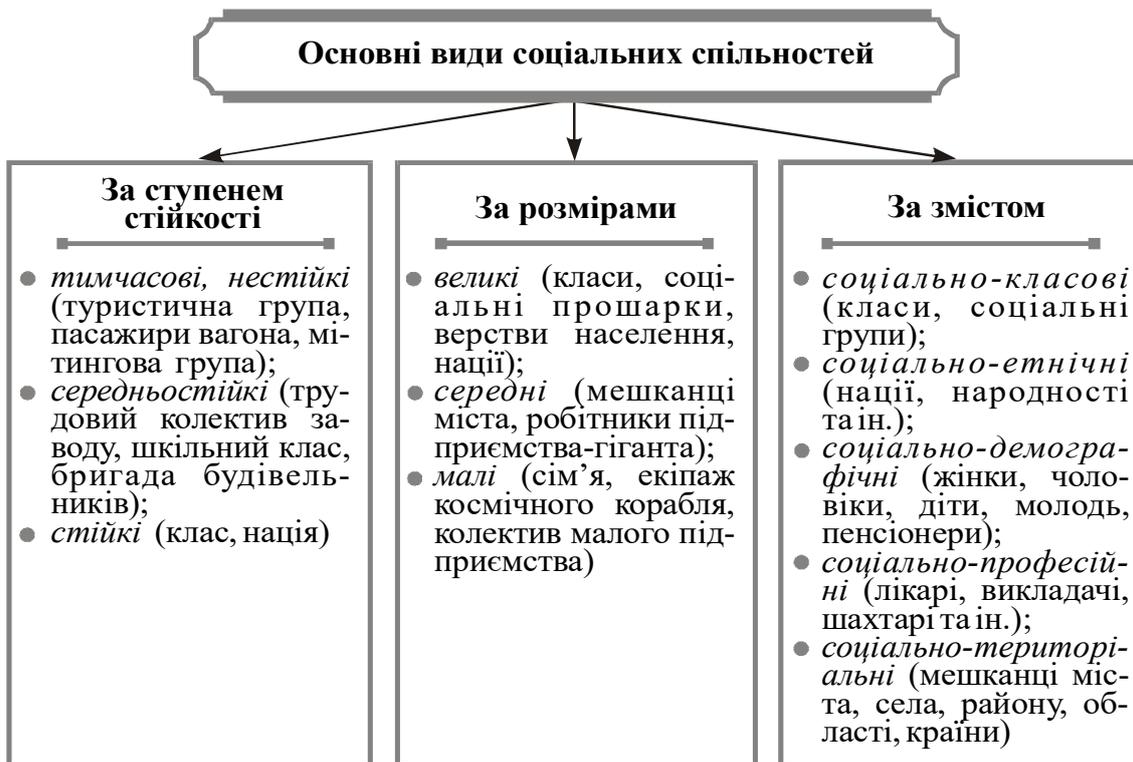

Рисунок 23 – Основні види соціальних спільностей

Крім того, соціальні спільності можуть бути формальними, тобто організаційно закріпленими правовим актом, або неформальними, тобто такими, які виникають та функціонують самоорганізовано, спонтанно.

Важливим елементом соціальної структури суспільства виступають **соціальні інститути** як історично сформовані, стійкі, формальні та неформальні правила, норми, настанови, що регулюють різноманітні сфери людської діяльності та організують людей у систему ролей та статусів, які утворюють соціальну систему.

Взаємозв'язки та взаємодії елементів соціальної структури організуються та регулюються якраз соціальними інститутами. Існує чотири основні групи соціальних інститутів, кожна з яких, як і кожен соціальний інститут, виконує свої функції (рис. 24).

Вказані на схемі соціальні інститути не існують ізольовано один від одного, вони тісно взаємопов'язані змістовно та функціонально, наприклад, соціально-політичний інститут *держава* діє не тільки у «своїй» політичній сфері, а й в усіх інших царинах суспільства: регулює економічну, господарсько-виробничу діяльність, забезпечує духовно-культурний розвиток, регулює сімейні стосунки тощо. А інститут сім'ї (як основна первинна соціальна

спільність суспільства) існує та функціонує на перетині всіх інших соціальних інститутів (власності, зарплатні, армії, освіти, виховання тощо).

Рисунок 24 – Види соціальних інститутів

Соціальні інститути створюються та розвиваються століттями, вони безперервно удосконалюються разом з прогресивним рухом суспільства. При цьому дуже важливо, щоб органи (насамперед, державні), які управляють суспільним розвитком, не запізнювалися з організаційно-нормативним оформленням тих змін, що назріли в самих соціальних інститутах за нових умов, під впливом соціально-політичного та науково-технічного прогресу.

В аналізі соціальної структури суспільства та її елементів використовують два основних **підходи**: класовий та стратифікаційний.

Класовий підхід забезпечує всебічний аналіз в основному соціальних класів, як найстійкіших форм соціальних спільностей, причому серед головних характеристик класів виокремлюються та піддаються аналізу лише три:

- відношення до власності на засоби виробництва;
- участь у розподілі матеріальних та культурних благ;
- місце і роль в організації та управлінні суспільством.

Детальний аналіз соціальних класів здійснив К. Маркс у середині XIX ст.

Реально соціальна структура суспільства складається не тільки з класів, а й з великої кількості соціальних спільностей: націй, верств, соціальних груп, прошарків, каст та ін. У зв'язку з цим ще в стародавніх суспільствах виникала ціла низка питань, і, насамперед, такі: чому деякі соціальні групи, прошарки багатші та мають велику

владу? Чому існує нерівність? Чому в багатому і заможному суспільстві є бідні? Наскільки великими є шанси кожного піднятися на вершину економічної та соціальної піраміди?

Головне ж у всіх цих питаннях – співвідношення рівності та нерівності. Тому соціологи, аналізуючи нерівність, говорять про існування **соціальної стратифікації**, під якою розуміють структурування нерівностей між різними соціальними спільнотами, верствами, прошарками та групами людей. Засновниками сучасної теорії соціальної стратифікації були **Макс Вебер, Питурич Сорокін** та інші соціологи початку ХХ століття.

Пізніше теорію соціальної стратифікації, зокрема *теорію соціального статусу*, розвинули англійський соціолог **Генрі Дейм**, американські соціологи **Роберт Лінтон, Рольф Тернер** та інші.

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) – це поняття, що визначає, по-перше, структуру (розшарування) суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування, тобто нерівності.

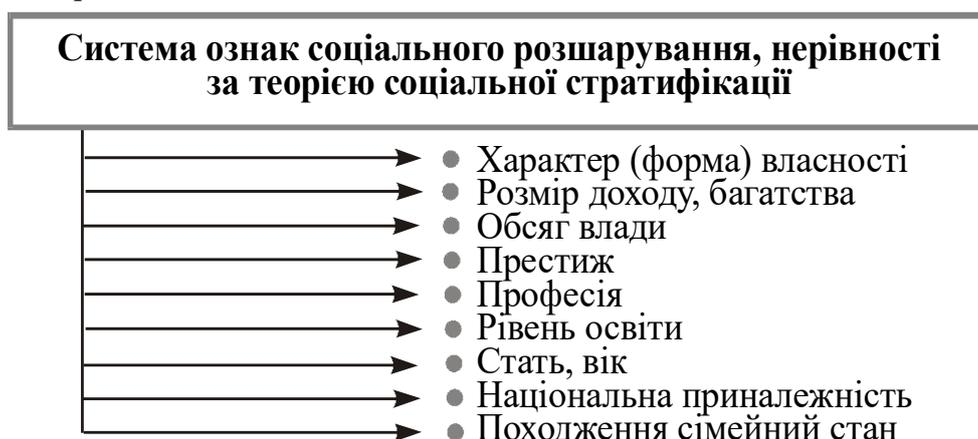

Рисунок 25 – Ознаки соціального розшарування за теорією соціальної стратифікації

Історичні типи соціальної стратифікації (Е. Гідденс):

- 1) рабство – економічно-юридично-соціально повне закріпачення людей. Поділяється на примітивне і розвинене;
- 2) касты – соціальне становище особи, що фіксувалося з моменту її народження і не могло бути змінене;
- 3) стани – належність до певної групи, що закріплювалась звичаєм або юридично законом, або успадкованими правами і обов'язками;
- 4) класи – це поняття з'явилося у 18 ст. і було пов'язане з формуванням верстви найманих робітників у промисловості.

Класи – це великі соціальні групи, які мають такі *особливості*:

- а) вони не встановлюються законом і не спираються на традиції;
- б) належність до класу залежить від позиції індивіда або групи в економічній сфері;
- в) індивіди досягають свого класу, а не просто отримують його від народження;
- г) лінії поділу між класами не бувають чітко визначеними.

Теорія соціальної стратифікації не ігнорує класовий підхід, а навпаки, дає можливість більш чітко з'ясувати зміст і саму сутність поняття класу, що відображає економічні відмінності між людьми. Але теорія соціальної стратифікації значно розширює характеристики місця, ролі, статусу та можливостей кожної соціальної групи, навіть індивіда, пояснюючи поняття статусу залежно від престижу індивіда в суспільстві.

Основні соціологічні теорії соціальної стратифікації

1) Концепція К. Маркса.

Основні ідеї:

- 1) Клас – це велика група людей, які перебувають в однаковому відношенні до засобів виробництва.

У будь-якому суспільстві існують 2 класи:

- а) клас, який володіє засобами виробництва – панівний;
- б) клас, що працює на панівний.

Відносини між класами – експлуататорські. Конкуренція, конфлікт між основними класами – рушійний елемент історії.

- 2) Класові системи складні за своєю структурою. Крім основних існують перехідні класи, які залишилися від виробничої системи попереднього типу.

- 3) У середині класів існує розкол (наприклад, між великим, середнім і малим бізнесом; в нижчому класі – між емігрантами, безробітними і місцевими).

2) Теорія М. Вебера.

За М. Вебером, класовий поділ залежить не лише від контролю чи його відсутності за засобами виробництва, але і від професіоналізму чи кваліфікації.

М. Вебер виділяє такий аспект стратифікації, як *статусні групи*. Статусні ознаки існують незалежно від класового поділу і визначаються суб'єктивними оцінками людей.

3) Теорія У. Л. Уорнера

За У. Л. Уорнером у сучасному суспільстві існують не 3 класи, а 6 класів:

- 1) Вищий вищий клас – це багаті та імениті за походженням. Їх панівне становище закріплено традиціями. Їх багатство, високі позиції – легітимні.
- 2) Нижчий вищий клас – люди високого матеріального добробуту, але не аристократи за походженням (знамениті актори, банкіри, політики).
- 3) Вищий середній клас – керівники фірм середнього масштабу, лікарі, середні бізнесмени, науковці.
- 4) Нижчий середній клас – чиновники середні і дрібні, інженери, викладачі закладів загальної середньої й вищої освіти, висококваліфіковані робітники (наприклад, шахтарі).
- 5) Вищий нижчий клас – представники фізичної праці («сині комірці»: слюсарі, муляри), секретарі.
- 6) Нижчий нижчий клас (андерклас) – безробітні, безхатьки, біженці, злидарі.

Просування індивіда на позиції з більш високим престижем, прибутком та владою залежить від його соціальної мобільності, поняття якої було введено соціологом **П. Сорокіним**, а потім широко застосовувалось у працях інших дослідників.

Соціальна мобільність – це переміщення людей у суспільстві з одних соціальних верств, прошарків в інші, а також просування їх на позиції з вищим або нижчим, залежно від їхніх власних якостей та соціальних умов, статусом.

Засновник теорії соціальної мобільності П. Сорокін виділяє **два типи соціальної мобільності** – горизонтальну та вертикальну (рис. 26).

Горизонтальна мобільність – це переміщення індивіда або соціальної групи від однієї соціальної позиції до іншої, що лежать на такому самому рівні, тобто *без зміни соціального статусу*.

Вертикальна мобільність – це сукупність взаємодій, що сприяє переходу індивіда або соціальної групи з однієї соціальної верстви, соціального статусу на більш високий, або більш низький рівень.

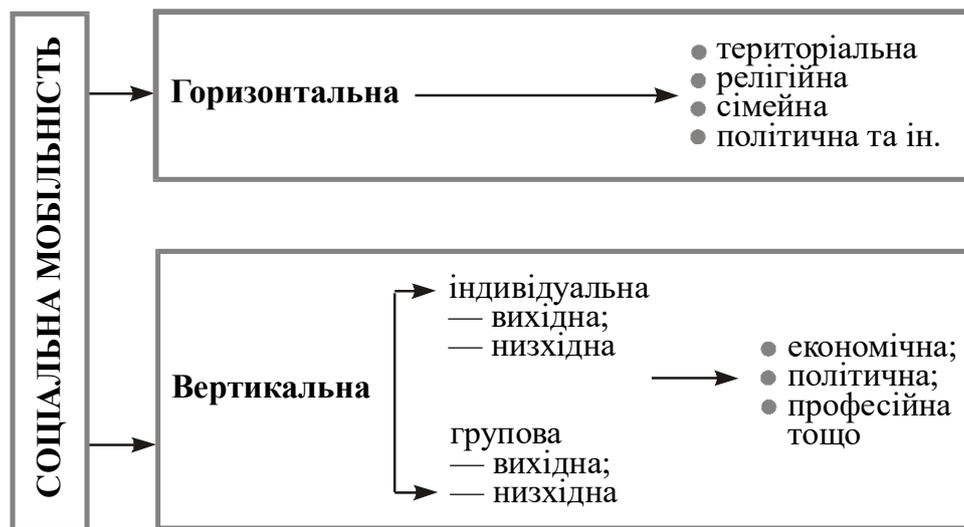

Рисунок 26 – Види мобільності

Вертикальна мобільність буває чотирьох видів:

- 1) висхідна (підвищення статусу);
- 2) спадаюча;
- 3) індивідуальна (залежить від зусиль самого індивіда, наскільки він соціально активний);
- 4) групова.

Соціологи вивчають такі різновиди мобільності, як:

- 1) *інтергенераційна* – дослідження певного становища індивідів певної генерації порівняно зі становищем їх батьків;
- 2) *інтрагенераційна* – порівнює становище індивіда у різні моменти його професійної кар'єри (вивчення кар'єрного шляху індивіда).

Механізми соціальної мобільності:

- 1 – економічна активність;
- 2 – шлюбне партнерство;
- 3 – освіта (підвищення освітнього рівня);
- 4 – політична діяльність.

Таким чином, теорія соціальної стратифікації забезпечує всебічний аналіз соціальної структури, всіх її елементів, починаючи з індивіда й закінчуючи великими соціальними групами.

3. Характерні особливості сучасного суспільства

Термін «постіндустріальне суспільство» застосував в 1958 році Д. Пісман.

Основоположником концепції постіндустріалізму вважається Д. Белл, який виходив з того, що цивілізація проходить у своєму історичному розвитку три періоди: доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний.

Саме *постіндустріальний період* характерний для сучасного етапу розвитку планетарної цивілізації і людського суспільства, яке є обробляючим, тому обмін інформацією і знаннями відбувається за допомогою комп'ютерів і телекомунікації. У ньому відбувається взаємодія людини з людиною, на відміну від попередніх етапів розвитку суспільства. Постіндустріальне суспільство характеризується зростаючою роллю науки і експансією виробництва послуг й інформації.

Даному суспільству властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості.

Серед інших характеристик сучасного суспільства:

- рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);
- поглиблений розподіл праці;
- формальна система регулювання відносин (на основі права, законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);
- секуляризація (набуття світських ознак) релігії;
- виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця.

Термін цей запровадив японський вчений І. Масуда. **Інформаційне суспільство** характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей.

Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага.

Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація.

Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією – гуманізм.

Але сучасне суспільство, упроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо). Тому сучасне суспільство набуває нового визначення і трактується як **«суспільство ризику»**.

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес удосконалення суспільства.

Модернізація (франц. modernization – оновлення) – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють *два види модернізації*: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (наприклад, перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному випадку постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках і поглядах людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова 1985 р.).

Така модернізація здійснюється завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак, в Японії за короткий час вона трансформувалася в органічну.

Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури. Її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Теорія «модернізації» містить такі стрижневі ідеї:

- а) розвинутою може вважатися тільки та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у потужність раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу в структурі населення;
- б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до «традиційних», або до «перехідних»;
- в) зразком розвинутості є західні країни (саме тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»);
- г) модернізованість, розвинутість – комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Пізніше виникла ***теорія «запізнілої модернізації»***, її автори виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім – постіндустріальною. А запозичення «раціональних» соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводить до «ірраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі. Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в українському суспільстві. Слід брати до уваги й те, що:

- «запізніла модернізація» може поставити суспільство у зовнішню залежність;

- модернізація може бути успішною за різкого зростання чисельності середнього класу, його високої соціальної мобільності;
- успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти;
- успішна модернізація потребує широкої соціальної опори, мобілізації соціального потенціалу, здатності населення спрогнозувати користь від неї, авторитету лідера.

В Україні набуття державної незалежності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася односторонньо – як відокремленість від тогочасної спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства.

На думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, *посттоталітарний синдром* характеризують:

- переважання ролі окремих інтересів над загальним (раніше було навпаки);
- встановлення ідеологічного вакууму;
- протести населення проти насильства та ігнорування натиску згори (як наслідок масового терору);
- демілітаризація суспільства (противага мілітаризації економіки, політики, свідомості за радянських часів);
- інформаційний плюралізм.

Серед вітчизняних вчених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напрямку його трансформації. За словами А. Гальчинського, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими оцінками, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який «поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодальної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму» (Є. Суїменко).

Попри різнобій оцінок, майбутнє України – в досягненні загальноцивілізованих засад суспільного буття.

Трансформація українського суспільства, що розпочалася з 90-х років ХХ сторіччя, характеризується передусім формуванням найрізноманітніших форм власності: приватної, акціонерної, кооперативної, концесійної, змішаної тощо. І за кожною формою власності стоїть людина та певна соціальна спільність, які по-своєму сприймають соціальну реальність, по-своєму будують та здійснюють взаємодії, самоорганізуються, самоуправляються, залишаючись у системі державного регулювання та управління.

У зв'язку з цим сучасна соціальна структура українського суспільства є дуже складною, її формування триває, але і сьогодні можна виокремити та визначити основні її елементи.

Рисунок 27 – Соціальна структура сучасного українського суспільства

На схемі (рис. 27) відображено ті соціальні групи, що вже, в основному, сформувалися, але поглиблення диференціації

українського суспільства виявляється дедалі більше, можна простежити й певні *тенденції*.

По-перше, значно скорочується частка робітників промислових підприємств у соціальній структурі. Прогноз на початок ХХІ ст. показує, що 50 % робітників залишать сферу матеріального виробництва та поповнять ряди працівників сфери послуг, науки та освіти.

По-друге, посилюється диференціація робітничого класу, значною стає частка представників нових соціальних спеціальностей, зростає роль їх у суспільному виробництві, поглиблюється розшарування робітників за ознаками професійності.

По-третє, зростає чисельність робітничого класу, що за змістом праці, за рівнем загальної професійності не поступається інженерно-технічній інтелігенції.

По-четверте, має місце подальше підвищення освітнього рівня та професійної кваліфікації робітників.

По-п'яте, формуються нові класи – велика, середня та дрібна буржуазія, але ця тенденція ще не виявляється у повному обсязі.

Помітні зміни відбуваються в соціальній структурі селянства.

По-перше, значно зменшується чисельність зайнятих безпосередньо продуктивною працею в полі й на фермах.

По-друге, зростає чисельність зайнятих переробкою сільськогосподарської продукції та сировини.

По-третє, збільшується чисельність зайнятих у сфері обслуговування на селі та на сезонних роботах.

По-четверте, спостерігається поступове зростання авторитету й ролі кваліфікованої землеробської праці.

По-п'яте, поширюється маргіналізація суспільства, багато селян залишають землю, однак чимало й тих, хто залишає місто та повертається в село.

Процеси маргіналізації відбиваються ще в одній тенденції – формуванні середнього класу. *Середній клас* – це насамперед високопродуктивні й широкоінформовані, ініціативні та заповзятливі працівники. Саме інформаційно-інноваційний тип особи стає суб'єктом технічної модернізації та політичної демократизації. Тому представники середнього класу добре заробляють, володіють необхідним обсягом благ, задоволені працею, беруть активну участь в управлінні, сміливо планують майбутнє.

За останніми даними, в Україні середній клас ще не сформований, малочисельний, охоплює близько 20 % населення. Однак дехто з учених твердить, що середні верстви населення уже «становлять хребет українського суспільства». Реально ж середній клас в Україні тільки формується, а тому й соціальна структура українського суспільства перебуває на етапі становлення, вона нестійка, недосконала, отже, й суспільство не можна вважати досить стабільним.

Використана та рекомендована література

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
3. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
4. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. 223 с.
5. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
6. Савчинський Р. Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому»? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 1. С. 46–64. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
7. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
8. Черниш Н. Соціологія сьогодні: тенденції та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 5–21. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
9. Шевченко З. В. Становлення методологічного підходу до соціальної ідентичності у феноменологічній соціології. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2019. Вип. 5–6. С. 50–65. URL: <http://multiversum.com.ua/index.php/journal>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>
5. Публікації Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/publications>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Що таке суспільство?
2. Чим характеризується соціальна система?
3. Які ви знаєте соціальні спільності та чим вони характеризуються?
4. Сформулюйте визначення соціальної структури суспільства.
5. Які існують підходи до аналізу соціальної структури суспільства?
6. У чому полягає сутність теорії соціальної стратифікації?
7. Що таке соціальні інститути, якою є їхня роль у суспільстві?
8. Якими є особливості соціальної структури сучасного українського суспільства?
9. Назвіть основні тенденції розвитку структури сучасного українського суспільства.

Питання цільових виступів

1. Розкрийте суть системно-органістичного уявлення про суспільство. Назвіть його представників.
2. Назвіть розробників стадіальної типології суспільства та охарактеризуйте її.
3. На чому роблять наголос соціологи при визначенні культури? Обґрунтуйте свою думку посиланням на конкретних соціологів.
4. Що таке соціальні цінності? Назвіть відомі Вам соціальні цінності.
5. Чи можна виробити універсальну систему цінностей? Обґрунтуйте.
6. Чи можливе, на Вашу думку, існування суспільства без соціальних цінностей? Обґрунтуйте свою думку.
7. Що таке соціальні норми? Як вони пов'язані із соціальними цінностями?
8. Чи існують закони та закономірності в розвитку суспільства? Якщо так, то які?
9. Чим різняться між собою поняття «класова структура» та «соціальна структура»?
10. Назвіть основні елементи та зрізи соціальної структури.
11. Чому дослідження соціальної стратифікації є однією з найголовніших галузей соціології?
12. Назвіть типи стратифікаційних систем.
13. Що таке соціальний статус та як він визначається?
14. Який взаємозв'язок способу життя зі статусними характеристиками?
15. Які існують підходи до пояснення причин соціальної нерівності?
16. Назвіть 10 найбільш престижних, на Вашу думку, статусів. Поясніть свій вибір.
17. Чому в сучасних розвинених суспільствах існує бідність?
18. Які фактори впливають на рівень мобільності?

19. Які соціальні бар'єри характерні для сучасної України?

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Соціологічні теорії суспільства.
2. Постіндустріальне суспільство: теорія та практика.
3. Соціальний прогрес і регрес: реформи і революції.
4. Особливості етапів розвитку українського суспільства.
5. Соціологічне трактування культури як сукупності традицій, звичаїв, норм, цінностей, символів, мови.
6. Місце середнього класу в соціальній структурі суспільства.
7. Теорія соціальної стратифікації в історії соціології.
8. Соціальні конфлікти в сучасних умовах.
9. Теорія соціальної мобільності П. Сорокіна.
10. Бідність у сучасному суспільстві.
11. Міграційні процеси в сучасній Україні.
12. Характерні ознаки та особливості соціальної структури українського суспільства.
13. Студентство як окрема соціально-демографічна спільнота.
14. Соціальна нерівність: проблеми виникнення та можливості усунення.

ЛЕКЦІЯ 5

Соціологія сім'ї

Основні категорії: соціологія сім'ї, сім'я, шлюб, структура сім'ї, умови життя сім'ї, життєвий цикл сім'ї.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Сутність та специфіка соціології сім'ї

Ця тема є *перехідною* від соціологічного аналізу особистості до вивчення соціальних спільнот, бо сім'я є найдавнішою природною формою з'єднання людей, заснованою на кровноспоріднених зв'язках, і найпростішою *спільнотою*.

Сім'я – головний осередок суспільства. Вона відіграє надзвичайну роль у його життєдіяльності – через фізичну й соціокультурну зміну поколінь забезпечує можливість існування суспільства.

У сім'ї створюється найбільше суспільне багатство – людина. Тут вона народжується і формується як особистість. Це та клітинка, з котрої розпочинається будь-яка держава. Немає країни без сім'ї, сімейно-родинних відносин. Без сім'ї неможливе відтворення населення, його соціалізація і, нарешті, неможливе утворення всіх інших соціальних інституцій.

Саме рівень розвитку сім'ї разом з характером праці зумовлюють суспільний порядок, за яким живуть люди в різних державах, за різних історичних умов. Водночас функціонування сім'ї є результатом специфічних соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві. Отже, сім'я – це ніби проміжний стан між суспільством та індивідом.

З огляду на особливу значущість сім'ї для життєдіяльності суспільства соціологи приділяють багато уваги її вивченню. Відтоді, коли соціологія сім'ї сформувалася як самостійна наукова галузь, проведено вже кількадесят тисяч досліджень щодо нарізноманітніших сфер сімейного життя.

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук – історії, економіки, юриспруденції, психології, педагогіки, демографії, етнографії, соціології тощо. Кожна з них вивчає специфічні сторони функціонування і розвитку сім'ї під власним кутом зору і відповідно до

свого предмета і методу.

У *демографії*, наприклад, особливо розвиненим є напрямок дослідження ролі сім'ї і сімейної структури населення у його відтворенні; в *соціальній психології* – дослідження родинних конфліктів і динаміки розвитку сімейних груп; у *педагогіці* акцентується на вивченні виховної функції сім'ї як одного з важливих чинників формування особистості. *Етнографію* цікавлять побут і культурні особливості сімей у різноманітних етнічних групах і спільнотах; *правові науки* з'ясовують юридичні аспекти розлучень, майнового стану сім'ї; для *економіки* одним з основних завдань є аналіз сімейного бюджету, стану споживання; *історія* досліджує виникнення сім'ї та форми її існування у різні періоди історії людства.

Соціологія сім'ї ставить перед собою завдання інтеграції досягнень цих наукових галузей і має міждисциплінарний характер.

Соціологія сім'ї розглядається як спеціальносоціологічна дисципліна, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї та шлюбно-родинних стосунків у конкретних культурних і соціально-економічних умовах.

Соціологічний аналіз уможлиблює виявлення суперечностей, що виникають у цій взаємодії, визначення способів їх розв'язання і пропонування наукових рекомендацій щодо сімейно-демографічної політики та культурно-освітньої діяльності державних і громадських організацій.

Центральною категорією цієї галузі соціологічного знання є *поняття сім'ї*.

Специфіка соціології сім'ї полягає в тому, що сім'я одночасно виступає у двох проявах: вона є малою контактною *соціальною групою*, певною формою взаємодії людей, з одного боку, і особливим *соціальним інститутом*, який регулює відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм, – з другого.

За класифікацією американського соціолога Г. Кристонсена соціологія сім'ї пройшла такі **етапи становлення та розвитку**:

- **«переддослідницький» етап** (від античності до середини XIX ст.) – опис у фольклорі та художній літературі сімейних норм та традицій;
- **етап «соціального дарвінізму»** (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) – вивчення еволюції сім'ї як соціального

- інституту, формування понятійного апарату соціології сім'ї;
- **етап «спонтанної науки»** (перша половина ХХ ст.) – накопичення емпіричних даних щодо різноманітних форм шлюбно-сімейних відносин;
  - **етап планоїрної побудови теорій** (із середини ХХ ст. і до сьогодні) – характерна певна систематизація знань у дослідженнях шлюбу та сім'ї, спроби аналізу перспектив розвитку сім'ї.

Соціологія шлюбу та сім'ї як самостійна галузева теорія з'явилась у 1960-ті роки. Для дослідження проблем шлюбно-сімейних відносин у 1966 р. при Радянській соціологічній асоціації було відкрито секцію, яку очолив А. Харчев. Останній у 70-ті роки пропонує теоретичну концепцію, згідно з якою сім'ю потрібно розглядати у двох аспектах – як соціальний інститут та як малу соціальну групу. Такий підхід дозволив вченим вивчати мотиви, причини одружень та розлучень, динаміку сімейних відносин, згуртованість сім'ї.

На початку 80-х років вчені зосереджують основну вагу на питаннях стилю життя сім'ї, емоційних відносинах подружжя, конфліктах, розподілу обов'язків, відносинах влади та авторитету, вихованню дітей в неблагополуччях сім'ях, сексуальної та дошлюбної поведінки. Одночасно зменшується кількість публікацій присвячених репродуктивним функціям сім'ї, умовам життя сім'ї, трудовій діяльності жінок. Водночас мало уваги приділялось проблемам батьківства. Отже, можна зробити висновок, що у 1980-ті роки вчені поступово здійснювали перехід від вивчення сім'ї як соціального інституту (тобто відносин в межах «сім'я – суспільство») до дослідження сім'ї як малої соціальної групи.

У 90-ті роки найбільш популярними стали теми пов'язані із репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподілом влади та обов'язків у сім'ї, девіантної поведінки, тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин тощо.

На відміну від інших галузей соціології, соціологія сім'ї розвивалась в останні роки досить успішно. Найбільш відомими спеціалістами в галузі соціології сім'ї на Заході є І. Най, Дж. Хілл (США), Ф. Мішель (Франція), З. Тишка (Польща), Л. Чех-Сомбаті (Угорщина) тощо.

Українськими соціологами (Л. Р. Аза, М. Й. Боришевський, Л. М. Бучинська, С. О. Войтович, І. С. Дьоміна, В. І. Зацепін, Г. О. Ковтун, П. В. Лавриненко, В. М. Піча, В. Ф. Рибаченко, Б. О. Татенко, О. Д. Цимбалюк, Ю. М. Якубова та ін.), вивчається низка важливих проблем, пов'язаних із репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподілом влади та обов'язків у сім'ї тощо.

Соціологія сім'ї вивчає досить **широке і різноманітне коло питань**:

- типи соціальних відносин, характерні для сім'ї;
- фактори, що визначають чисельність і структуру сімейної спільності;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільностями та сферами соціального життя;
- суспільні функції сім'ї, її структуру та особливості як соціального інституту, психологічної групи;
- мотивацію шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньо-сімейних конфліктів;
- інтеграцію та дезінтеграцію сім'ї;
- історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;
- умови життя сім'ї тощо.

Найважливішими **об'єктами вивчення соціології сім'ї** є шлюб і сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група, а **предметом** – закономірності функціонування сімейно-шлюбних стосунків у соціальній системі.

У науковій літературі розрізняють поняття «шлюб» і «сім'я», що означають два найважливіші об'єкти вивчення соціології сім'ї, але ототожнювати їх не варто.

Термін «шлюб» відтворює сутність соціально-правової форми сімейно-родинних відносин як своєрідної, насамперед економічної угоди, що включає питання власності, фінансові й житлові. Санкціонуючи шлюб, держава бере на себе певну відповідальність за його існування, установлює подружні й батьківські права та обов'язки, покладає на людей, що беруть шлюб, відповідальність за матеріальне забезпечення й виховання дітей, за майбутнє сім'ї.

Отже, шлюб – це сімейний (духовний, економічний, сексуальний) союз (угода) між особами, що породжує їх права й обов'язки один до одного, до дітей та рідних.

Шлюб – це соціальна форма відносин між особами (партнерами), яка історично змінюється і через яку суспільство регулює сексуальні відносини та впорядковує подружні і батьківські права й обов'язки.

Суспільні ціннісні стандарти й морально-правові норми зумовлюють типи шлюбу, які суттєво різняться в різних соціокультурних системах.

Види шлюбів

1) За процедурою шлюбної церемонії:

- **громадський, офіційний** (наприклад, в Україні – офіційно засвідчений у відділах державної реєстрації актів цивільного стану, відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану»);
- **церковний** (вінчання чи інший канонічний спосіб оформлення подружніх стосунків). Варто зауважити, що у країнах, де церкву відокремлено від держави (наприклад, в Україні), церковний шлюб (вінчання чи інший канонічний спосіб оформлення подружніх стосунків) не вважається офіційним.

2) В залежності від вибору партнера:

- **екзогамний** (особи вимушені укладати шлюб з партнером, який належить до інших груп). Норми екзогамного шлюбу приписують обирати шлюбного партнера за межами своєї спільноти, забороняють шлюби між людьми одної спорідненої групи. Ці звичаї притаманні общинно-родовому устрою. Такий тип шлюбу руйнує соціальні обмеження.
- **ендогамний** – це союз між особами, які належать до однієї суспільної групи (рід, плем'я, каста). Він переважав у доіндустріальному суспільстві і був поширеним серед окремих верств і каст населення. Колись і в нашій країні вихідці зі «шляхетних» сімей могли брати шлюб лише з представниками цієї самої верстви населення. У сучасному суспільстві така форма шлюбу збереглася переважно в деяких соціально-етнічних групах.

Ендогамія була характерною для кастової системи в Індії. Найвідомішим правилом ендогамії є заборона кровозмішування

(інцест), яка забороняє шлюби або статеві зв'язки між особами, що є близькими кровними родичами. Майже в усіх суспільствах, зазначає з цього приводу **Н. Смелзер**, це правило стосується взаємин між дитиною й одним із батьків, а також між братом і сестрою. Він же наголошує, що в західних країнах ендогамія в обмеженому вигляді існує всередині расових груп (наприклад, афроамериканців), релігійних груп (наприклад, іудаїстів) і соціальних класів (наприклад, людей аристократичного походження).

- **левірат** (удова вибирає партнера серед братів свого чоловіка);
- **кузенний** (шлюб між двоюрідними родичами);
- **сорорат** (вдовець удруже одружується на молодшій сестрі покійної дружини);
- **морганатичний** (між партнерами різного статусу).

3) Залежно від кількості партнерів, які вступають в шлюб:

- **моногамний** (шлюб між 1 чоловіком і 1 жінкою);
- **бігамний** (шлюб між 2 чоловіками і 2 жінками);
- **полігамний** (шлюб між кількома партнерами – одним чоловіком і кількома жінками чи однією жінкою і кількома чоловіками):
  - ✓ **поліандрія** (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками),
  - ✓ **полігінія** (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками).

Навіть сьогодні полігінія є досить поширеною, наприклад, у Тибеті, на півдні Індії.

- **груповий** (шлюб між кількома чоловіками і кількома жінками).

У сучасному світі переважають моногамні шлюби. Полігамний шлюб порушує природну пропорцію між кількістю чоловіків і жінок. Негативним є й те, що він породжує боротьбу між чоловіками за жінок або між жінками за чоловіків, спричиняючи соціальну напруженість, конфлікти в суспільстві.

4) В залежності від юридичного оформлення:

- **громадянський** (шлюб юридично не засвідчений документами; без офіційної реєстрації);
- **конкубінат** (Сімейний кодекс України визначає «конкубінат» як проживання однією сім'єю жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі);

- **офіційний** (юридично засвідчений документами);
- **фіктивний** (юридично засвідчений, проте, реально не існуючий).

Останнім часом набрало поширення укладання так званих фіктивних шлюбів і розлучень з метою розв'язання різних економічних проблем. Проте така практика підлягає кримінальному покаранню.

5) В залежності від місця проживання:

- **патрілокальний** (проживання у батьків чоловіка);
- **матрілокальний** (проживання у батьків жінки);
- **неолокальний / дислокальний** (самотійне проживання подружжя окремо один від одного). Інколи даний вид шлюбу ототожнюють із «шлюбом вихідного дня»;
- **унілокальний** (подружжя проживає разом).

б) Зважаючи на роль і права кожного з подружжя:

- **патріархальний** (чоловік відіграє домінуючу роль у сімейному житті);
- **матріархальний** (домінує жінка);
- **егалітарний** (демократичний) – чоловік і жінка мають рівні права.

На тлі загального зростання соціальної напруги поширюються такі феномени шлюбно-сімейних відносин, як фіктивний шлюб, фіктивне розлучення, конкубінат тощо.

Відомо, що тип шлюбу визначає відносини між партнерами, їх права і обов'язки один до одного, до дітей та рідних. І головним в ньому є мораль, ті норми, що сформувалися в сучасному інституті сім'ї. Сама реєстрація шлюбу відповідними державними органами означає прийняття цієї моралі, норм. Вони частково відтворені в Конституції України, зокрема у ст. 50 зазначається, що шлюб укладається за вільною згодою чоловіка і жінки, які мають рівні права і обов'язки, зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття, у свою чергу повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Морально виправданим є лише той шлюб, який ґрунтується на взаємному коханні, на психологічній готовності подружжя до взаємодопомоги, самозречення, поступливості, адже як у народній мудрості говориться: «Одружитися – це наполовину зменшити права і вдвічі збільшити обов'язки». У взаєминах подружжя

неприпустимі приниження один одного, спроби командування, дискримінація.

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких.

Сім'я має історично стійку організацію, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до «оригіналу» моделі всього суспільства, в якому вона функціонує.

У зв'язку з тим, що сім'я є об'єктом вивчення різноманітних наук, у науковій літературі існують різні її визначення, адже вони акцентують увагу на різних сторонах сімейного життя. Найпростіше – це тлумачення сім'ї як групи людей, що кохають один одного, мають спільних пращурів, проживають разом.

А. Антонов дає таке визначення **сім'ї** – це група людей, об'єднаних подружньо-родинними зв'язками, які спільно здійснюють відтворення населення, забезпечують спадкоємність поколінь, а також соціалізацію дітей, і підтримують один одного. Він стверджує, що лише наявність подружніх, родинних і батьківських відносин породжують сім'ю. Якщо будь-якої складової цих відносин бракує, то це вже не сім'я, а сімейна група.

Більш широке пояснення поняття «сім'я» дає соціолог А. Харчев. Він вважає сім'ю історично-конкретною системою взаємовідносин між подружжям, між батьками і дітьми; малою групою, члени якої об'єднані подружніми й родинними відносинами, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю за виховання дітей, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення.

Американський соціолог **Н. Смелзер** визначає поняття **сім'ї** таким чином: *сім'єю називається засноване на кровній спорідненості, шлюбі або усиновленні об'єднання людей, які пов'язані між собою спільністю побуту і взаємною відповідальністю за виховання дітей.*

Інші соціологи, погоджуючись у цілому з таким визначенням, додають до нього такі риси, як *історично зумовлений характер сім'ї та її функціонування у різні історичні епохи, соціальна потреба суспільства в існуванні сім'ї, у фізичному і духовному відтворенні*

населення тощо. Наголошується, що з часом система «сім'я–взаємини» розвинулась у систему «сім'я–соціальна спільнота».

Сучасна сім'я визначається як інституціоналізована спільнота, що складається на основі шлюбу, породженій ним спільній правовій та моральній відповідальності батьків за здоров'я дітей, їхню соціалізацію та виховання.

Не претендуючи на абсолютну точність і вичерпну достатність, за основу можна прийняти визначення, за яким **сім'я** – це суспільний інститут (з точки зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що має історично означену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення.

Сім'я – це соціальний інститут та мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами або усиновленням, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю за виховання дітей.

Різноманітність сімейних відносин зумовлює появу багатьох типів сім'ї. У соціологічних дослідженнях їх класифікують за наступними критеріями.

Типи сім'ї (за критеріями)

1) Характер спорідненості:

- **консангвінальна (кровноспоріднена)** – тип сімейної організації, в якому основними є відносини дітей з батьками і дітей між собою, тобто відносини, що базуються на кровній спорідненості, а не на зв'язках між подружжям;
- **кон'югальна (подружня чи шлюбна)** – тип сімейної організації, в якій основним є відносини жінки і чоловіка, а не кровно-родинні зв'язки.

2) Кількість представлених поколінь:

- **однопоколінна** (складається з подружньої пари без дітей);
- **проста або нуклеарна** – подружня пара з дітьми, які ще не одружені залежать від них (матеріально, економічно, житлово, емоційно). Найбільш розповсюджений тип сім'ї в сучасному суспільстві;
- **розширена** (складається з трьох і більше поколінь, які з'явилися внаслідок одруження дітей та онуків і зв'язані

спільним господарством);

3) Тип подружжя:

- **проста** – моногамія;
- **складна** – поліандрія, полігінія тощо, що виникає, коли кілька нуклеарних сімей об'єднуються через спільного чоловіка чи жінку;
- **розширена**, що складається із кількох нуклеарних сімей, які живуть разом і ведуть спільне господарство;

4) Наявність батьків:

- **повна** (присутні обоє із батьків);
- **неповна** (відсутній хтось із батьків);

5) Кількість дітей:

- **бездітна** – немає дітей;
- **одnodітна** – одна дитина;
- **багатодітна** – троє і більше дітей;

6) Розподіл ролей:

- **партнерська** – заснована на взаєморозумінні подружжя і добровільному розподілі ролей згідно з можливостями і схильностями кожного з них;
- **матріцентрична** – центральне місце посідає мати через обмежену включеність батька в сімейне життя;
- **патерпальна** – центральне місце посідає батько; він піклується про інших членів сім'ї, ставиться до них поблажливо як до слабших;

7) Ступінь самостійності:

- **автономна** – така, що є самодостатньою, самостійною одиницею;
- **гетерономна** – така, котра не є економічно самодостатньою, засоби до життя забезпечує один чи кілька її членів, характеризується чітким розподілом обов'язків, а отже, дотриманням норм, правил, що запроваджені іншими.

Окрім типів сім'ї в соціологічному аналізі використовується термін «структура сім'ї».

Структура сім'ї – сукупність родинних, духовних, моральних, правових, владних та інших відносин між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї.

Характер цих відносин визначає тип сім'ї, її ієрархія.

Типи сімейної структури

1) За характером відносин:

- **авторитарна** – жорстке підпорядкування дітей батькам, чоловіка – дружині чи навпаки;
- **демократична (рівноправна)** – розподіл ролей згідно з особистими якостями та здібностями подружжя, добровільний розподіл побутових обов'язків, однакові права й відповідальність щодо виховання дітей, спільне розв'язування сімейних проблем.

2) **За характером ролей.** Пов'язана з виконанням кожним членом сім'ї певних ролей, а також із системою їх рольових сподівань. Така структура характеризує систему взаємодій і відносин членів сім'ї відповідно до традицій та звичаїв, що існують у суспільстві в цілому, найближчому соціальному оточенні і закріплених в особистісному досвіді членів сім'ї.

Можна виділити чотири основні ролі індивіда – члена сім'ї:

- а) *роль члена суспільства* (щодо суспільства в цілому);
- б) *роль виробника* (виробничої діяльності індивіда);
- в) *роль товариша* (за його неформальними контактами з друзями, знайомими, сусідами);
- г) *сімейна роль* (з родичами, близькими).

У вивченні сімейно-шлюбних відносин доцільно конкретизувати роль членів сім'ї та розглядати їх зв'язок з іншими, позасімейними ролями.

Важливим зрізом структури сім'ї є *структура комунікації*, при вивченні якої найбільш вагомим вважається встановлення міжособистісних каналів комунікації і характеру їх функціонування.

Структура комунікації суттєво впливає на всі сторони функціонування сім'ї, оскільки характер питань, що обговорюються, культура та інтенсивність духовного спілкування між подружжям як на стадії формування сім'ї, так і на більш пізніх етапах сімейно-шлюбних відносин багато в чому впливають на згуртованість сімейної групи і задоволеність шлюбом, а адекватна структура комунікацій між батьками і дітьми є важливою передумовою успішного виконання сім'єю її виховних функцій.

Хоча створення сім'ї, вступ у шлюб регулюється правом, провідне місце належить моралі. У сімейних відносинах завдяки складності, інтимності та індивідуальності виникає багато протиріч, які можуть регулюватися тільки за допомогою моралі.

Існує багато **моральних норм, які регулюють сімейні протиріччя**. Наведемо деякі з них:

- взаємна любов між подружжям;
- визнання рівності між подружжям, недопустимість підкорення одного з них іншому чи намагань командування іншим;
- піклування й чуйність у відносинах між подружжям й усіма членами сім'ї;
- любов до дітей, виховання і підготовка їх до трудового соціально життя, тактовності та вирішування протиріч, які бувають у сім'ї;
- взаємодопомога у всіх видах діяльності, у тому числі у побутовій праці.

Понятійний апарат соціології сім'ї, як і будь-якої іншої галузі соціологічного знання, включає широке коло понять і категорій. Зупинимося докладніше на трьох основних: **умовах життя, функціях сім'ї, життєвому циклі сім'ї**.

Умови життя сім'ї є сукупністю факторів макросередовища (загальні соціальні умови), мезо- і мікросередовища (середовище розселення і найближче соціальне оточення).

Загальні соціальні умови поділяються, у свою чергу, на:

- **соціально-економічні** (рівень розвитку сфери обслуговування, розвитку дитячих дошкільних закладів, рівень житлового будівництва, обсяг і структура товарообігу, рівень реальних доходів населення взагалі і сім'ї зокрема, рівень розвитку системи охорони здоров'я і медичного обслуговування, кількість робочих місць, які дозволяють використовувати жіночу і підліткову працю, кількість робочих місць із неповним робочим днем або пільговими умовами праці для підлітків і неповнолітніх тощо);
- **соціально-політичні** (політика уряду, органів державної влади, політичних партій, профспілок та інших громадських організацій щодо сім'ї з метою її стабілізації, підвищення виховного потенціалу тощо);
- **соціально-культурні** (система чинних у суспільстві правових, моральних норм, цінностей та ідеалів, взірців діяльності та поведінки; засоби зберігання й розподілу соціальної інформації, соціального знання, кількість і доступність закладів культури і культурних цінностей; викладання

курсів з етики і психології сімейного життя в дошкільництві та школі; частота, обсяг і зміст передач, програм і публікацій про сім'ю в засобах масової інформації тощо);

- *демографічні* (чисельність і темпи приросту населення або його депопуляції, статевий і віковий склад населення, його розподіл за типами регіонів; міграційні процеси і переселення; розподіл населення за етнічними й територіальними спільнотами);
- *екологічні* (природно-географічні особливості середовища проживання, ступінь урбанізованості й санітарно-гігієнічні умови життєдіяльності, ступінь забрудненості довкілля);
- *соціально-психологічні* (загальний стан свідомості людей, їхнє ставлення до світу і свого безпосереднього оточення, соціальні установки, інтереси і ціннісні орієнтації, які визначають життєву позицію і поведінку людей у суспільстві; ставлення до шлюбу і сім'ї).

Ці загальні соціальні умови впливають на життєдіяльність сім'ї опосередковано, через *фактори мезо- і мікросередовища*. Адже сім'я зазвичай взаємодіє з ширшими соціальними спільнотами та інститутами, здійснює контакти з рідними, сусідами, друзями.

Фактори мікросередовища впливають на умови життєдіяльності сім'ї у межах її домогосподарства. Тип останнього визначається через такі характеристики:

- склад і родинна (кровна) структура сім'ї;
- характеристика помешкання (розмір площі, кількість кімнат, наявність побутових зручностей тощо);
- предмети побутового та культурного призначення, присадибної ділянки.

До **конкретних характеристик середовища безпосереднього мешкання родини** належать, згідно з М. Мацковським, такі:

- *ступінь урбанізованості середовища розселення сім'ї* (тип населеного пункту – місто, село, кількість мешканців);
- *характеристики зайнятості населення* (тип підприємств, їх розподіл між державними, приватними, комерційними структурами, рівень кваліфікації й освіти, який вимагається, використання чоловічої, жіночої, підліткової праці, дефіцит чи надлишок робочої сили);
- *демографічна структура середовища розселення*;

- *етнічні характеристики середовища розселення;*
- *кількісні та якісні характеристики сфери обслуговування;*
- *кількісні та якісні характеристики культурно-освітніх закладів, спортивних споруд; характеристики закладів системи охорони здоров'я.*

Сім'я проходить низку етапів, послідовність яких складається у **сімейний, або життєвий цикл сім'ї**. Виділяється певна кількість фаз цього циклу:

- *утворення сім'ї – вступ у перший шлюб;*
- *початок періоду дітонародження – народження першої дитини;*
- *завершення дітонародження – народження останньої дитини;*
- *«порожнє гніздо» – вступ у шлюб і відокремлення від сім'ї останньої дорослої дитини;*
- *припинення існування сім'ї – смерть одного із подружжя.*

За Сімейним кодексом України права члена сім'ї має одинока особа. Залишившись без партнера в подружньому житті, ця особа є членом більш широкої сім'ї, виходячи з визначення поняття «сім'я» та приєднується до сім'ї свої дітей або інших родичів.

Зміст діяльності сім'ї розкривається в її функціях.

Функції сім'ї можна визначити як *основні способи прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів.*

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функцій сім'ї. Під **функціями сім'ї** вчені розуміють *спосіб прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів, спрямованої на вдоволення базисних потреб суспільства й індивідів.*

Оскільки сім'я взаємодіє, з одного боку, із суспільством, а з іншого – з окремими особами (членами сім'ї), то ті функції, що вона виконує стосовно суспільства, називають *суспільними функціями*, а ті, які виконуються щодо окремих членів сім'ї, – *індивідуальними*. Суспільні функції пов'язані з потребою суспільства в інституті сім'ї, а індивідуальні – з потребами особи, що належить до сімейної групи.

Функції сім'ї – історичні, зумовлені соціально-економічним станом суспільства. Під впливом еволюції суспільства змінюються їх характер та ієрархія.

Одна із сімейних функцій є найважливішою, вона найбільшою мірою характеризує сім'ю як соціальний інститут і наявна в усіх суспільствах без винятку. Це **репродуктивна функція**, яка полягає у відтворенні населення – дітонородженні і духовно-моральному відтворенні людини в сім'ї. Вона має соціальний характер, оскільки не обмежується біологічним розмноженням, а передбачає відтворення людини, яка б відповідала сучасному рівню суспільства.

Репродуктивна функція безпосередньо пов'язана з **функцією регулювання і контролю сексуальної поведінки людини в суспільстві**. Сексуальні потреби людини, потяг до протилежної статі є біологічними інстинктами. Тому регуляція і контроль сексуальних відносин здійснюється в усіх суспільствах, хоч сексуальна потреба ніколи не проявляється в чистому вигляді, оскільки її зміст детермінується культурними нормами і стандартами, що їх людина засвоює з дитинства.

Ще одна дуже важлива функція інституту сім'ї, яка зв'язана з репродуктивною функцією, – **функція соціалізації**, що полягає у навчанні і догляді за дітьми, їх соціальному захисті. Реалізація функції соціалізації відбувається через цілеспрямований вплив на людину з метою формування певних моральних і фізичних якостей, звичок, навичок, установок, цінностей, прищеплення відповідних взірців і норм поведінки. Сімейне виховання – це засіб первинної соціалізації особи, залучення її до складних соціальних зв'язків і взаємодій суспільного життя. Виконуючи цю функцію, сім'я забезпечує спадковість у розвитку культури, збереження цінностей та трудових навичок.

Сімейна **функція виховання** була й залишається актуальною на всіх етапах розвитку суспільства, незважаючи на те, що вихованням дітей займаються й державні установи. Проте з часом відбувається певна трансформація виховної функції сім'ї – формується нова система цінностей, стандартів і норм поведінки. Так, знову посилюється роль релігії і церкви у вихованні людини.

Поряд з виховною функцією важливою є **рекреативна функція**, яка сприяє розвитку особистості. Ця функція набуває особливого значення за умов загального соціального напруження, збільшення стресових ситуацій у сфері професійної діяльності, побуті, особливо в умовах воєнного стану. Через це зростає значи-

мість психологічної терапії, емоційної стабілізації. Сім'я – це поєднання родинних, подружніх, батьківських і дитячих почуттів. Вона є тим життєвим осередком, де людина знаходить позитивні емоції, розуміння, заспокоєння, знімає психологічне напруження, душевно оздоровлюється, задовольняє потребу в особистому щасті, коханні.

Водночас сім'я виконує **комунікативну функцію**, тобто задовольняє потребу людини в духовному спілкуванні, яке ґрунтується на взаєморозумінні і взаємопідтримці.

Сім'ї властива **функція первинного соціального контролю**, реалізація якої передбачає здійснення моральної регламентації поведінки членів сім'ї у спілкуванні та взаємодії одного з одним.

Нині, за умов глибокої економічної кризи, особливої значимості набула **економічна функція сім'ї**. Вона актуальна перш за все щодо літніх батьків-пенсіонерів, які нині перебувають у скрутному економічному становищі і потребують матеріальної допомоги від інших членів сім'ї. Пенсійні виплати настільки мізерні, що не забезпечують навіть половини мінімального прожиткового рівня.

Основою, від якої залежить розв'язання багатьох питань, є вимоги взаємної любові, рівності та взаємодопомоги. Рівність між подружжям як основа їхньої взаємної поваги та дружби залежить не тільки від переконання у її справедливості, ця вимога часто наражається на випробування, особливо у випадках великого розриву в рівні духовного, політичного та морального розвитку подружжя й відмінності їхнього суспільного стану.

2. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група. Основні концептуальні підходи до вивчення сім'ї

Соціологія вивчає сім'ю на макро- і мікрорівні. Специфіка цього вивчення полягає в тому, що сім'я на **макрорівні** розглядається як найдавніший соціальний інститут, що характеризується певними соціальним нормами, санкціями, організаційними формами, системою ролей, прав і обов'язків, за допомогою яких регулює відносини між подружжям, батьками і дітьми, родичами; на **макрорівні** – соціологія сім'ї розглядає сім'ю як суттєвий елемент соціальної структури суспільства, автономну цілісність, малу контактну соціальну групу, найдавнішу природну спільноту людей, засновану на шлюбних відносинах і родинних зв'язках, спільному господарстві

й побуті, взаємній моральній відповідальності й допомозі, члени якої перебувають у постійному спілкуванні.

На мікрорівні здебільшого вивчаються цілі та завдання сім'ї, її групова динаміка, згуртованість, солідарність, стабільність, включення індивідів у сім'ю, задоволення перебуванням у ній, функціональними вимогами, взаємодія членів сім'ї, груповий контроль, санкції, сімейні цінності та норми поведінки. На мікрорівні більше уваги приділяється взаємодіям, що розвиваються між членами сім'ї за різних обставин, чинникам, що формують стабільність сім'ї, ціннісним орієнтаціям, мотивам. Стабільність сім'ї залежить як від характеру внутрішніх взаємодій, так і від зовнішнього впливу соціокультурного середовища.

Таким чином, сім'я з точки зору соціології розглядається у двох вимірах – як **соціальний інститут** та **мала соціальна група**.

Як **мала соціальна група**, зазначає М. Мацковський, сім'я розглядається у тих випадках, коли дослідженню підлягають стосунки між індивідами, котрі створюють сім'ю.

Цей підхід дозволяє з'ясувати мотиви і причини розлучень, динаміку родинних відносин, характер стосунків між батьками й дітьми. Ці проблеми міжособистісної взаємодії тісно пов'язані з існуючими в суспільстві нормами, цінностями і взірцями поведінки та зумовлені соціокультурними й соціоекономічними умовами життєдіяльності групи.

Сім'я як мала соціальна група відрізняється від інших малих груп такими типовими ознаками:

- наявністю між подружжям особливого союзу, якому притаманне духовне єднання, глибокі інтимно-довірчі зв'язки;
- переважанням неформальних довірчих відносин між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми;
- особливим способом формування – на основі симпатій, кохання, духовної єдності (для утворення інших малих груп досить спільних інтересів).

На думку М. Мацковського, при аналізі сім'ї як малої соціальної групи або спільноти доцільно виокремити *три основні типи характеристик*:

- а) характеристики групи в цілому: цілі й завдання сімейної групи, склад і структура, соціально-демографічний склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії, структура влади, спілкування в сім'ї тощо;

- б) характеристики зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими соціальними системами в рамках соціальної структури суспільства; у цьому випадку вирізняють і аналізують, насамперед, функції сім'ї щодо суспільства;
- в) цілі, завдання і функції стосовно індивіда, групова регуляція поведінки і взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль; групові санкції, сімейні цінності, норми і зразки поведінки, включеність індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у ній.

Таблиця 5

Сім'я як соціальний інститут	Сім'я як мала соціальна група
<p>Досліджується місце і роль сім'ї у суспільстві.</p> <p><i>Основні теми дослідження:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - усталені сімейні ролі; - особливості формальних і неформальних санкцій у сфері сім'ї; - взірці сімейної поведінки. 	<p>Дослідженню підлягають стосунки між членами сім'ї.</p> <p><i>Основні теми дослідження:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - характер стосунків батьків і дітей; - динаміка родинних відносин; - розлучення.

Як **соціальний інститут** сім'я аналізується в тих випадках, коли слід з'ясувати, якою мірою спосіб життя сім'ї, її функціонування відповідають потребам суспільства. При розгляді сім'ї як соціального інституту вивчаються:

- суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків;
- узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення за різноманітних економічних та культурних умов;
- вплив суспільних потреб на характер відносин та спосіб життя сім'ї;
- причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї за тих чи інших умов;
- соціальний механізм зміни сімейних норм та цінностей;
- ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально-економічних та культурних умовах і т.д.

Загалом, сім'ю як соціальний інститут ми аналізуємо тоді, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним потребам суспільства. Крім того, модель соціального інституту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї.

Модель соціального інституту є надзвичайно важливою для прогнозів майбутніх змін сім'ї. Так, на думку М. Мацковського, соціолога-дослідника цікавлять передусім взірці сімейної поведінки, усталені ролі, виконувані її членами, особливості формальних і неформальних норм та санкцій у сфері шлюбно-сімейних взаємин. Одні норми, обов'язки і права мають юридичний характер та регламентуються законодавством (питання про володіння майном, матеріальні зобов'язання батьків стосовно дітей і один одного, мінімальний вік вступу в шлюб, юридичні підстави для розірвання шлюбу, права та обов'язки колишнього подружжя, пов'язані з утриманням і вихованням дітей, володінням майном після розірвання шлюбу тощо). Інші норми шлюбу регулюються мораллю, звичаями, традиціями. До них належать норми залицяння, шлюбного вибору і дошлюбної поведінки, розподіл влади та обов'язків між подружжям, характер сімейного дозвілля тощо. Така ж моральна регламентація поширюється на процес розлучення, стосунків із рідними, друзями.

Кожна з двох парадигм у вивченні сім'ї має свою специфіку: *внутрішні зв'язки* всередині сім'ї досліджуються крізь призму понять, що характеризують малу групу; парадигма соціального інституту орієнтована насамперед на *зовнішні зв'язки сім'ї*.

Дослідники проблем сучасної сім'ї (і українські, і зарубіжні) згодні, що *нині аналіз сім'ї як соціального інституту поступається місцем дослідженням її групових характеристик*. У минулому, особливо в умовах існування тоталітарного режиму в СРСР, протягом десятиріч сім'я була лише постачальником людських і трудових ресурсів, об'єктом державної політики; держава перебрала на себе майже всі функції інших соціальних інститутів, серед них і сімейного, і вирішувала за сім'ю чи не всі питання. *Повна залежність сім'ї від держави* робила її фактично безправною. У цій ситуації тематика соціологічних досліджень проблем сім'ї мала вигляд однобокої і викривленої. Недостатньо вивчалися причини і мотиви розлучень та їхні наслідки (як явище, нетипове для соціалізму), характер дошлюбної поведінки та установки юнацтва і молоді, пов'язані зі статевим життям, проблеми бездітних або багатодітних родин, сімей пенсіонерів чи молодих сімей.

Практично не досліджувалися в соціологічному аспекті питання виховання дітей дошкільного віку, дітей з неповних (тобто

без батька або матері) родин, вплив вживання алкоголю і наркотиків на міцність сім'ї та здоров'я її членів. Не було наукових праць про становище чоловіків у сім'ї, взаємини між братами й сестрами, подружні конфлікти, стосунки розлучених із дітьми та багатьох інших. Недосатня увага в соціологічних дослідженнях була приділена молодій сім'ї, де чоловік і дружина не досягали 28 років, та її проблемам.

Повертаючись до сучасної України, наголосимо, що *нині відносини між державою і сім'єю суттєво змінилися*: йдеться насамперед про те, щоб держава подбала про належні умови для створення і функціонування родин – економічні, соціальні, правові, адже від того, наскільки міцною є сім'я, залежить міцність і стабільність усього суспільства.

У сучасній зарубіжній літературі дедалі більше науковців фіксує перенесення акцентів з розгляду сім'ї як соціального інституту в площину соціологічного аналізу родини як малої соціальної групи.

Німецький соціолог **Х. Тірелл** характеризує «розчинення» сім'ї в суспільстві та зміни її функціональних кордонів як процес *деінституціоналізації сучасної сім'ї*. У розвинутих країнах він зумовлений багатьма причинами. Втрата економічного значення сім'ї (коли всі її члени спільно працювали на власному клаптику землі чи на виробництві якогось продукту або товару) призвела до того, що підставою шлюбу поступово стає інтимна сфера.

Засобом поєднання в сім'ю стають не стільки економічні передумови, потреби й економічна залежність, як чинник кохання. Нині сім'я і шлюб орієнтуються переважно на емоційні стосунки та інтереси. Відбувається подальша *приватизація життя* людей та *ізоляція сім'ї від суспільства*, заснована на еволюції традиційних цінностей (обов'язок поступається місцем сучасним індивідуалістичним цінностям або вартостям самореалізації і самоствердження). Більшість сучасної молоді розвинутих країн вважає основною цінністю будь-яких парних взаємин любов, визнання і розуміння; на перший план висувається партнерство.

Майже всі західні дослідники погоджуються, що з усіх традиційних засад побудови сім'ї та її ролі в суспільстві нині збереглася тільки одна — ***турбота про нащадків***. Лише у ставленні до дітей та їх соціалізації (тобто підготовці до вступу в

доросле соціальне життя) на Заході ще зберігається значення родини як соціального інституту. Сім'я має переважаючу орієнтацію на дитину і, що найважливіше, усвідомлення цієї орієнтації.

Історико-культурні дослідження засвідчують, що зі зростанням темпів індустріалізації тієї чи тієї країни з дитиною пов'язують більшою мірою психологічні, аніж матеріальні цінності. Одночасно змінюються й рольові позиції батьків: на зміну піклуванню про матеріальне забезпечення дитини приходить нова потреба – можливість розкриття себе в дитині.

Отже, і в нашій, і в інших країнах нині відбуваються *схожі процеси еволюції сім'ї та її місця й ролі в суспільстві*. Ця подібність зумовлена переходом посткомуністичних країн від тоталітарних до демократичних форм соціально-політичного устрою, від «закритого» до «відкритого» типу суспільства. Сім'я дедалі більше незалежнюється від держави і суспільства в цілому. Ставлення держави до сім'ї поступово перестає бути споживацьким та інструменталістським. Держава позбувається функцій контролю і застосування каральних санкцій щодо родин та їхніх членів, насамперед підлітків і неповнолітніх. На перший план виходить забезпечення державою сприятливих умов для утворення та існування родин, особливо молодих, і відображення цих процесів у державній сімейній політиці (відповідному законодавстві та конкретних заходах, як-от пільгове кредитування, допомога у будівництві житла, випуск спеціальних груп дешевих товарів для молодих сімей та їхніх дітей тощо).

Хоча увага дослідників-соціологів до сім'ї як соціального інституту відчутно зменшується, однак, наразі існують достатні передумови для постановки питання про *інтеграцію* двох парадигм. Вона може здійснюватися в межах уявлень про сім'ю як **соціальну систему**. Якщо розглядати родину як систему в усій її різноманітності і складності, то стає зрозумілим наявність різних дослідницьких підходів, бо навіть одні й ті самі властивості системи відображаються в різних термінах і значеннях. Системний підхід нині широко використовується як в усій соціології, так і в її окремих напрямках і галузях.

Основні концептуальні підходи до вивчення сім'ї

Складний характер сім'ї як соціального утворення зумовлює наявність **різноманітних методологічних підходів** до її вивчення.

Разом із тим їх можна об'єднати в декілька груп залежно від того, в якій ролі розглядається родина.

Сім'я як мала соціальна група

1) Символічний інтеракціонізм (*Джордж Мід, Чарльз Кулі, Нейл Смесер, Герберт Блумер, Ервінг Гоффман, Елвін Гоулнер, Т. Шибутані, А. Леві-Стросс*). Методологія символічного інтеракціонізму розглядає сім'ю як малу соціальну групу. Сім'я розуміється як сукупність соціальних ролей, які виникають і реалізуються у взаємодії її членів, зумовлюючи їхні позиції. Сім'я ототожнюється з відносно закритою системою, яка має досить слабкі зв'язки з іншими інститутами, організаціями і групами. Тому інституціональний і культурний аспект сім'ї практично не аналізується.

Цей напрям зосереджує увагу на дослідженні ролей і статусів, міжстатусних стосунків у процесі комунікації, конфліктів, прийнятті рішень тощо.

2) Конфліктологічний підхід (*Льюїс Козер, Ральф Дарендорф, Джон Рекс, Р. Мілл*). Представники звертають увагу перш за все на складний суперечливий характер сімейних взаємин, на рольові й статусні конфлікти між членами родини. Деякі дослідники акцентують увагу на аналізі порядку розподілу влади всередині сім'ї, надаючи особливого значення механізмові прийняття рішень. Зазвичай, ті члени сім'ї, які володіють більшими матеріальними засобами, отримують більшу владу.

Сучасний варіант теорії конфлікту, що стосується сім'ї, запропонований **Х. Гартман**. Для неї родина – це «місце боротьби». Вона стає полем бою, де відбуваються конфлікти щодо перерозподілу засобів, у тому числі і щодо праці в домашньому господарстві та вихованні дітей. Як вважає Х. Гартман, важчі обов'язки жінки в домашньому господарстві є формою експлуатації, яка склалася всередині капіталістично-патріархальної системи. Ця теорія має назву «марксистсько-феміністської», бо наголошує на експлуатації жінки-робітниці з боку чоловіка-капіталіста, в руках якого сконцентровані економічні засоби.

Отже, в центрі уваги цієї конфліктологічної парадигми є напруженість і боротьба всередині сім'ї.

Однак оскільки погляд на сім'ю як на малу соціальну групу лише нещодавно став домінуючим, то поширенішими є соціологічні концепції, де **сім'я** розглядається як **соціальний інститут** і в ширшому плані – як **соціальна система**.

Сім'я як соціальний інститут

1) Структурний функціоналізм (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгайм, Т. Парсонс, Р. Мертон). Структурний функціоналізм – один з основних напрямків в сучасній соціологічній теорії суспільства, чимало позицій і категорій сучасної соціології (наприклад, соціальна система, соціальна структура, соціальна дія, соціальна функція) побудовані саме на основі цього концептуального напрямку. Теоретичні основи для становлення структурно-функціонального аналізу було сформовано ще задовго до виникнення соціології як науки.

Так, ідеї функціонування суспільства як системи взаємопов'язаних елементів знаходимо ще у Платона і Аристотеля, мислителів епохи Відродження. Дещо пізніше Т. Гоббс у «Левіафані» порівнює суспільство з живим організмом, де кожен орган виконує специфічні функції.

Наукову ж основу для формування структурного функціоналізму було закладено в працях О. Конта, Г. Спенсера і Е. Дюркгайма. Зокрема, в соціальній статистиці О. Конта йдеться про будову суспільства як сукупності взаємопов'язаних і взаємно проникаючих один в одного елементів. Г. Спенсер, продовжуючи традиції Т. Гоббса, також порівнює суспільство з живим організмом, але робить це порівняння вже спираючись на наукову теорію. Саме у Г. Спенсера вперше використовуються окремі категорії, нерозривно пов'язані з структурно-функціональним аналізом, наприклад, соціальна система, соціальний інститут тощо. Е. Дюркгайм доводить що суспільство – це колективне ціле, яке будується на індивідуальних свідомостях, і що пояснення соціального життя слід шукати не в діяльності окремого індивіда, а в закономірностях суспільного життя взагалі.

Структурний функціоналізм вивчає сім'ю як соціальний інститут.

На думку Т. Парсонса сім'я – це така соціальна система, яка виконує суспільно-необхідні функції:

- репродуктивна (народження);
- виховна (соціалізація підростаючого покоління);
- господарчо-побутова;
- економічна (підтримка непрацездатних членів сім'ї);
- духовна (розвиток особистості);

- дозвільна (організація і соціальний контроль за сферою дозвілля);
- емоційна (психотерапія, зняття емоційного напруження);
- сексуальна (ефективний соціальний контроль за сексуальністю).

Згідно з Т. Парсонсом, функціональним повинен бути і розподіл сімейних ролей. Жінка має виконувати експресивні ролі (емоційна допомога, догляд, емоційна підтримка), а чоловік – інструментальні ролі (забезпечувати сім'ю).

Соціальна система родини, згідно з Т. Парсонсом, має тимчасовий характер: виконавши завдання соціалізації дітей, вона самоликвідується, тому що діти утворюють власні нуклеарні сім'ї.

Модель Т. Парсонса ґрунтувалася на визнанні ним *ізолюваного характеру нуклеарної сім'ї*, тобто відсутності сталих міцних зв'язків членів сім'ї зі своїми батьками та іншими кровними родичами. Відповідно до цієї моделі лише один член родини – чоловік (батько) здійснює зв'язок між сім'єю і економікою суспільства, праця жінки суттєвої ролі для життя родини не має.

2) Ситуаційний підхід (Т. Бернс, Г. Сталкер, П. Лоуренс, Дж. Лорш). Зосереджується на дослідженні цінностей і норм у сфері сімейно-шлюбних відносин і розглядає їх як *соціальну ситуацію*, що визначає функціонування різних типів родин. Центральними є поняття соціальної ситуації і ролі.

3) Інституціональний підхід (Д. Норт, О. Уільямс, В. Парето та ін.). Розглядає родину як *соціальну систему*, яка є одним з основних соціальних інститутів. Зазначається, що багато важливих функцій сім'ї переходить до суспільства. Центральними поняттями стають «індивід» і «культурні цінності», які він визнає.

4) Соціобіологія (Едвард Уілсон, Уільям Хамільтон, Джон Мейнард Сміт, Річард Докінз та ін.). Розглядає сім'ю радше в *природному, а не в соціальному контексті*. ґрунтується на визнанні всезагальності законів еволюції та природного відбору.

Ідея тотального універсального і первинного характеру інстинкту продовження роду. Необхідність сімейного існування закладена в біологічній сутності людини і визначається потребами відтворення. Тому люди об'єднуються в родини, але стратегія відтворення у чоловіків і жінок відмінна. Для чоловіків характерним є прагнення і здатність залишити по собі якомога більше

нащадків (що, зрештою, притаманне для всіх самців у природі). Жінки ж зосереджуються на клопоті про виживання нащадків; їх родинний внесок вищий, ніж чоловіків. Відмінність стратегії відтворення в сім'ях призводить до конфліктності у стосунках подружніх пар. Соціобіологи також вважають, що конфліктність органічно властива родині, основи конфлікту мають біологічне, еволюційне походження, а самі конфлікти – неминучі.

Нині в українській соціології посилюється інтерес до проблем сім'ї як *малої соціальної групи*. Це багато в чому пояснюється тим, що руйнація тоталітарного режиму і болісний перехід до якісно нового типу суспільства, який супроводжується кризовими явищами, зробив сім'ю одним з центральних осередків життя людини, зумовив його зростаючу приватизацію. Родина в сучасних умовах перетворюється на «острівець безпеки», притулок і схованку від усіх потрясінь перехідного періоду. На часі, очевидно, і вироблення нового типу відносин сім'ї і суспільства, заснованого на рівноправності й партнерстві, на взаємодії і взаємній повазі.

Помітну роль у налагодженні такого типу відносин відіграє *сучасна українська соціологія та її основні дослідницькі осередки*. Дослідження сім'ї та її проблем зосереджені нині переважно в Українському інституті соціальних досліджень; спільно з Центром «Соціальний моніторинг» протягом останніх десятиріч було здійснено низку проектів, що мали на меті з'ясувати становище сім'ї в Україні, появу нових тенденцій і проблем, зміни у ціннісних орієнтаціях щодо родинного життя тощо. Найпотужнішим джерелом визначення стану сімей на сьогодні є вибіркові обстеження Державного комітету статистики «Умови життя домогосподарств». Усі ці дослідження, в яких вагома роль належить соціологам, допомогли формуванню пропозицій для вироблення державної сімейної політики в країні.

Таким чином, саме в цій галузі суспільного життя України найвиразніше виявляється важлива роль соціології, яка не тільки збільшує обсяг і глибину своїх знань про сім'ю як органічну складову соціуму, а й допомагає органам влади оптимізувати умови створення і розвитку сучасних родин.

3. Тенденції розвитку сучасної сім'ї

Сучасний етап розвитку західного суспільства *приніс другу революцію в сімейному житті*, яка не лише докорінним чином змінила сім'ю і родинні стосунки, а й, на думку багатьох дослідників, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Це зумовлене цілою низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи називають серед них **революційні зміни в сучасній сім'ї**:

- *зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність* (це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури родинних взаємин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправ'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо. На думку німецького філософа Ф. Ніцше, «коли чоловік і жінка стануть рівноправними, сім'я загине»);
- *утворення двох центрів життя* – роботи й дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);
- *еволюція поглядів на сексуальну мораль* (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з пом'якшенням традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);
- *винахід надійних контрацептивних засобів* (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття).

Сучасні тенденції в розвитку сім'ї характеризуються такими соціальними особливостями:

- шлюб, який є основою сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, матеріальних розрахунків, втручання або тиску третіх осіб, союзом двох осіб;
- додержання принципу егалітарності на противагу патріархальності, чоловічої авторитарності, які не обмежують права і гідність чоловіка та жінки, забезпечують кожному з них

- рівні можливості професійного та духовного зростання;
- нині створюються реальні передумови для подолання суперечностей між коханням і обов'язком, індивідуальним та суспільним інтересом в інтимному житті людини;
  - суспільна цінність сім'ї все більше визнається її роллю у примноженні і передаванні в спадковість приватної власності, організації виробництва (у фермерів і ремісників), організації споживання і побуту тощо.

До специфічних обставин, в яких формується, живе, функціонує сім'я, належать: місце проживання (регіон, вид поселення); соціально-класова та етнічна належність; матеріальне становище; рівень освіти і культури членів сім'ї; традиції, цінності, на які орієнтуються у своїх життєвих планах і прагненнях члени сім'ї; стартова позиція, тобто та моральна й економічна база, на якій будується кожна сім'я і від якої багато в чому залежить її здатність до консолідації, згуртування, інтеграції.

Тенденції розвитку сім'ї в Україні

- *Зменшення кількості шлюбів і збільшення кількості розлучень.*

У 2006 році в Україні було зареєстровано 355 тисяч шлюбів і 179,1 тис. розлучень. У наступному році українці одружувалися частіше, а розлучалися рідше. У 2008-2010 роках знизилася як кількість шлюбів, так і кількість розлучень. За 2011 рік було зареєстровано 355,9 тис. шлюбів (+16%) і різко зросла кількість розлучень – до 182,5 тис. (+45%). На 29% порівняно з попереднім роком знизилася кількість шлюбів в 2016-му – 229,5 тисяч. Розлучень того року в Україні було зареєстровано 130 тисяч. У 2018 році українці знову рідше одружувалися – 228,4 тис. шлюбів (-8%), зате частіше розлучалися – 153,9 тис. розлучень (+20%).

У 2019 кількість шлюбів зросла на 4% – до 237,9 тис., кількість розлучень знизилася на 10% – до 138 тисяч. За минулий рік в Україні зареєстрували 168 тисяч шлюбів (-29%) – найнижчий показник за аналізований нами період. Кількість розлучень впала на 14% – до 119,3 тис. У 2019 лідером серед європейських країн за кількістю шлюбів були Кіпр (8,9 на тисячу осіб), Албанія (7,9 на тисячу осіб) і Литва (7 на тисячу осіб). Україна ж лідирувала за кількістю розлучень – 3,6 на тисячу осіб. В топі також були Литва, Латвія і Люксембург – 3,1 на тисячу осіб.

ПРИЧИНИ РОЗЛУЧЕНЬ

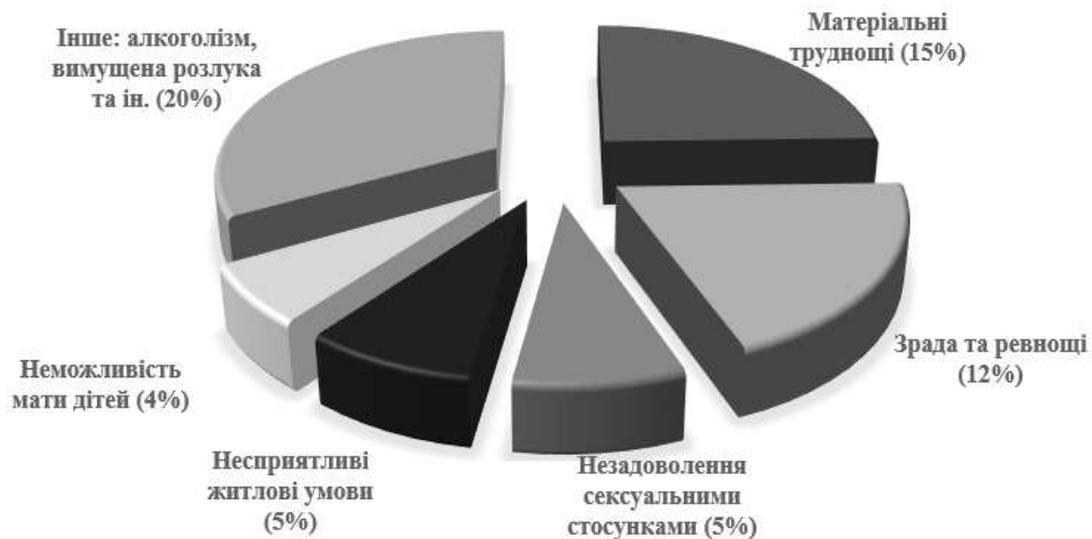

Рисунок 28 – Причини розлучень

Загалом у 2023 році через органи реєстрації актів цивільного стану (РАЦСи) в Україні було зареєстровано 186 051 шлюб. З початком великої війни показники створення нових сімей то зростали, то зменшувались.

Зокрема, у перший рік повномасштабного вторгнення рф в Україні офіційно були зареєстровані 222 890 подружніх пар. Це на 4% більше, ніж у 2021-му. Проте у 2023 році шлюбів поменшало на 16% за рік.

Київ лідирує серед регіонів України і за показниками розлучень – за минулий рік розірвати стосунки вирішили 3793 пари. На столицю припадає майже 16% від загальної кількості розірвання шлюбів через РАЦСи. Загалом по Україні за 2023 рік зареєстровано 24 108 розлучень. У 2021-му в країні розпалися 29 587 сімей, у 2022-му розірвали 24 108 шлюбів.

Водночас в Опендатабот зауважили, що ця статистика не є вичерпною. Розірвати шлюб у РАЦСі можуть лише пари, які не мають неповнолітніх дітей або ж майнових претензій одне до одного. У решті випадків розлучення відбувається через суд й може тривати роками.

Середній відсоток розлучень в Україні становить 45-59%, в західних регіонах 30%, в східних – 70%. В Сумській області (Сумах та Шостці) – найвищий відсоток розлучень по області – 50%.

Пік розлучень припадає на перші роки подружнього життя – від 3-х місяців до двох років. За статистикою, 62% розлучень припадає на молоді сім'ї – пік припадає на період від 3-х місяців до 1,5 року сімейного життя.

Основною причиною розлучення в Україні називають алкоголізм, вимушену розлуку та нестатки. У 15% випадків розлучаються на ґрунті матеріальних труднощів, у 12% – через зраду та ревності. 5% сімей розпадаються через незадоволення сексуальними стосунками і стільки ж – через несприятливі житлові умови. А близько 4% розлучень стається з причини неможливості мати дітей.

Головна причина розпаду сімей – у неготовності людей будувати стосунки. Річ у тім, що протягом першого року подружнього життя молодята переживають першу сімейну кризу. А з народженням дитини виникає друга криза, що також парадоксально – здавалося б, дитина має зміцнити сім'ю, але часто буває навпаки. Перерозподіл ролей, зменшення сексуальної активності, поява ще одного члена родини – стає випробуванням для подружжя.

➤ *Зростання питомої ваги бездітних сімей і сімей з однією дитиною. Із загальної кількості сімей в Україні – 44,7% – сім'ї без дітей.*

В Україні серед розлучених понад 80 % бездітних або однодітних подружжів. З цього звичайно робиться висновок, що малодітність знижує стабільність сім'ї. Однак на кількість дітей впливає і характер подружніх відносин, родинна ситуація перед розлученням.

Найбільша кількість населення в Україні була зафіксована в 1993 році – 51 млн 870,4 тисячі осіб. Станом на початок 2020-го в країні проживає 41 млн 732,8 тисячі осіб (без урахування окупованих територій) – це історичний мінімум за роки незалежності. З урахуванням Криму та окупованих територій Донбасу чисельність населення може досягати 43 млн 923 тисяч осіб.

За період незалежності в Україні народилося 13,3 млн дітей. У цілому рівень народжуваності з 1991 року знизився вдвічі: в 1991-му народилося 630,8 тисячі дітей, у 2019-му – 308,8 тисячі. Рівень народжуваності почав падати після 2013 року, в середньому народжується близько 400 тисяч малюків на рік.

За перше півріччя 2020 року в Україні народилося 139,1 тисячі дітей. Абсолютний лідер з народжуваності – Київ, тут з’явилися на світ 14,3 тисячі дітей. Серед регіонів за показником народжуваності лідирує Дніпропетровська область – 10,3 тисячі дітей.

В Україні, як і раніше, більше жінок, ніж чоловіків: 22,4 млн проти 19,3 млн. Також кількість міського населення більш ніж удвічі перевищує сільське: 29,1 млн проти 12,8 млн.

Питома вага сімей без дітей

Рисунок 29 – Питома вага сімей без дітей

За роки незалежності в Україні поменшало людей працездатного віку (16-59 років): у 1991 році в цій віковій групі було 30,2 млн осіб, цього року – 25 млн. При цьому кількість українців пенсійного віку з 1991 року практично не змінилася. Дітей (від 8 до 15 років) в Україні стало значно менше: у 1991-му – 11,8 млн, у 2020-му – 6,8 млн.

➤ Зменшення кількості абортів.

З 1985 р. – тенденція зменшення абортів. У 1985 році абортів було зафіксовано 1 млн 185 тис. На початку 2000-х років – 434 тис. В 2011 році зафіксовано 156 тис. абортів. Від 1990 року кількість абортів в Україні стрімко зменшилася. Спадає тенденція триває і нині.

У 2010 році в Україні було зафіксовано 164 467 абортів, більшість у жінок 20-34 років – 122 702. Дівчата до 14 років зробили 83 аборти, у віці 15-17 років – 2 249.

Згідно із даними МОЗ, у 2013 році зафіксовано 91 877 аборт. До 2014 року кількість абортів знизилася до 109 358 за рік. У жінок у віці 20-34 років – 80 506 абортів, у віці 18-19 років – 4 653 аборти, у віці 15-17 років – 1 111 абортів, у віці до 14 років – 51 аборт.

За 2015 рік в Україні було 101 863 аборти. Зокрема, 44 аборти у дівчат до 14 років і 980 – у дівчат у віці 15-17 років. У 2016 році кількість абортів знизилася до 96 342, у 2017-му – до 88 844, в 2018-му – до 81 448, в 2019-му – 74 606.

За 2020 рік зафіксували 61 048 абортів: 42 044 – у жінок у віці 20-34 років, 1 835 – у віці 18-19 років, 538 – у віці 15-17 років. Дівчата до 14 років зробили 35 абортів.

Як бачимо, тенденція абортів знижується. В цілому, за останні 10 років в Україні кількість абортів зменшилась в 6 разів. Але справжня картина, на думку експертів, значно сумніша, оскільки Держкомстатом не враховуються нелегально зроблені аборти, кількість яких в умовах подорожчання медичних послуг збільшується з року в рік.

Щодо смертності. У 2010 році після абортів померли 14 жінок, в 2011-му – 5, в 2012-му – 6, в 2013-му – 5, в 2014-му – 3, в 2015-му – 4, в 2016-2019 – по одній на рік, в 2020-му – 4.

Варто зазначити, що статистика рік у рік поліпшується: знижується як кількість абортів, так і кількість смертей жінок після них. Крім того, поменшало абортів серед неповнолітніх (більш детально – у додатку А).

Крім того, слід враховувати й загальне падіння рівня народжуваності, а отже, і випадків вагітності.

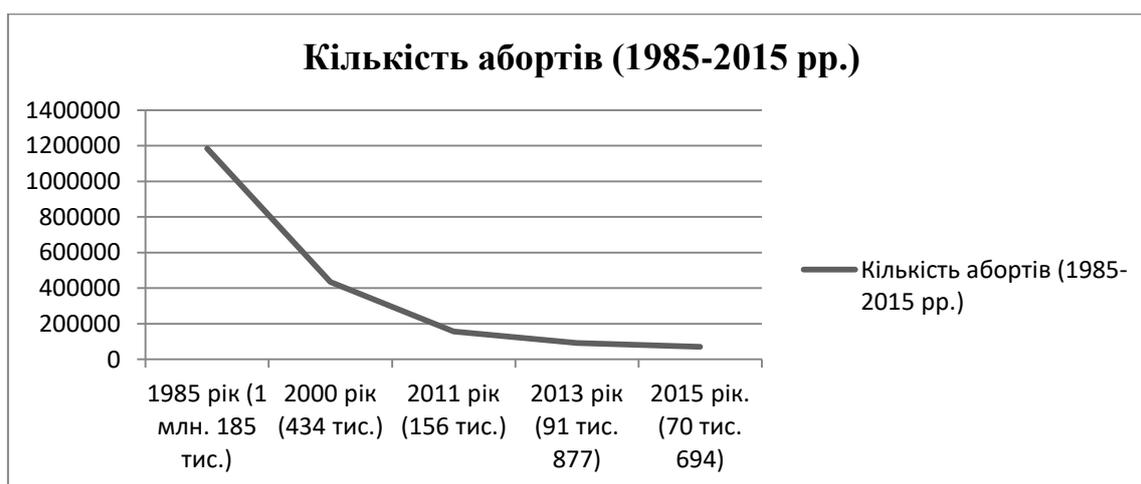

Рисунок 29 – Тенденція зменшення абортів

➤ *Зростання питомої ваги неповних сімей.*

В Україні 5,5% - неповні сім'ї. 94% цих сімей – сім'ї на чолі з жінкою.

Кількість повних та неповних сімей в Україні

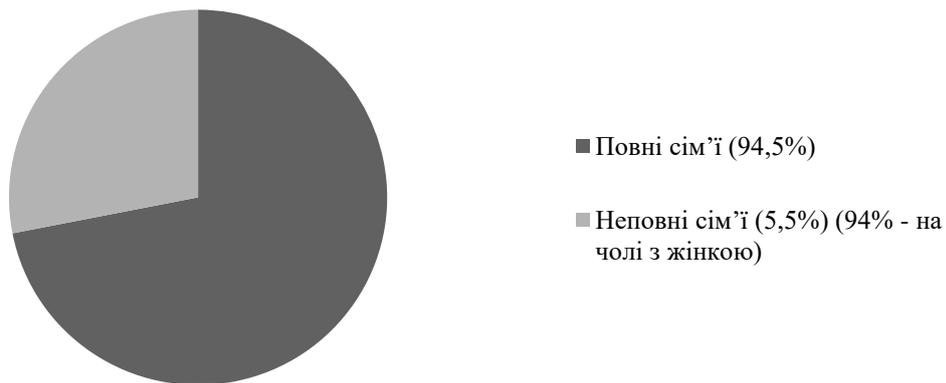

Рисунок 30 – Кількість неповних та повних сімей в Україні

- Зростання частки дітей, народжених жінками, що не перебували в шлюбі.

Останнім часом спостерігається тенденція до збільшення кількості дітей, народжених поза шлюбом. Приміром, у 2000 році цей показник становив 66 тисяч (17% загальної кількості народжених дітей), а тепер збільшився на 5 відсотків, тож нині таких діток – 111 тисяч. Сьогодні 22% народжених дітей – народжені поза шлюбом. Кількість матерів-одиначок за останні 10 років збільшилась в 20 разів.

У розвинених країнах з високим рівнем добробуту спостерігається чітка тенденція: там поза офіційним шлюбом народжується дуже великий відсоток дітей. Наприклад, у Швеції цей показник сягає 60%, в Естонії – близько 50%.

Кількість народжених дітей поза шлюбом

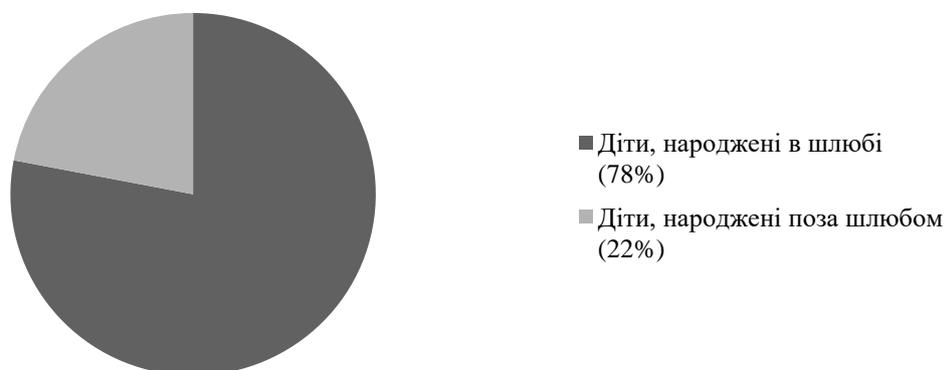

Рисунок 31 – Кількість дітей, народжених в шлюбі та поза шлюбом в Україні

- Збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюбу.

Жінки почали народжувати дітей, так би мовити, «для себе». Загалом без шлюбу в Україні найчастіше народжують жінки двох

вікових категорій, мова про 15-19 років (тоді здебільшого йдеться про незаплановану й небажану вагітність) та 40-44 (коли стосунки не склались, але жінка вирішила, що більше гаяти часу вона не може, тому й наважується на народження дитини й виховання її самотужки).

➤ *Зменшення кількості повторних шлюбів.*

➤ *Зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та навіть його депопуляцією.*

➤ *Спільне життя подружніх пар без оформлення шлюбу.* Останніми роками світова тенденція щодо різних форм співжиття поширилася і на Україну. З'явився гостьовий шлюб (коли закохані час від часу живуть разом, притому мають міцні стосунки); є пари, що взагалі не планують одружуватись (бо не бачать у цьому потреби), а є такі, що йдуть під вінець лише після появи дитини.

➤ *Пізніший час вступу в шлюб.* 50% молодих людей до 35 років планує спершу пожити разом в незареєстрованому шлюбі, а тоді вже вирішувати, чи потрібен їм штамп у паспорті.

➤ *Зменшення середньої тривалості шлюбу.*

В середовищі західних соціологів переважають думки щодо кризи і загибелі сім'ї. Багато з них вважає, що сім'я досягла стану глибокого розкладу і що цей процес є незворотним. Однак **Н. Смелзер** зазначає, що серед західних дослідників є чимало таких, котрі, не закриваючи очі на певні негативні тенденції, висловлюють **оптимістичніші сподівання**. Вони, як зазначає Н. Смелзер, позитивно ставляться до розпаду нуклеарної родини та очікують, що виникатимуть *нові форми сім'ї і шлюбу*, які сприятимуть створенню відповіднішого середовища і збільшенню можливостей самовияву і самовиразу всіх членів сім'ї.

Інші соціологи вказують на вже існуючі нові форми сім'ї, що здаються незвичними і навіть шокуючими, але набувають дедалі більшого поширення у західному світі.

Сучасні форми сім'ї та шлюбу:

- 1) шлюбний контракт (*на певний проміжок часу*);
- 2) шлюб з трирічним випробувальним терміном без народження дітей;

- 3) груповий шлюб;
- 4) полігінія (*один чоловік і багато жінок*);
- 5) серійна моногамія (*багаторазовий вступ у шлюб*);
- 6) концесуальний шлюб (*шлюб за згодою сторін, але без його реєстрації; громадянський шлюб*);
- 7) візитний союз (*роздільне проживання подружжя із зустрічами на короткий час – час нанесення візиту*), «шлюб вихідного дня»;
- 8) шлюб між особами однієї статі;
- 9) сімейне життя в комуні (*накшталт ізраїльських кібуців або сімейних комун в американському суспільстві*).

В Україні налічується понад 17 млн. сімей, з яких понад 11,2 млн. – в міських поселеннях і 5,8 млн. – в сільській місцевості. Кількість сімей зростає швидше чисельності населення, що відбиває тенденцію до відокремлення молодих сімей і скорочення її величини як серед міського, так і сільського населення. Частка сімей з однією дитиною становить 30,4%, з двома – 49,3%, з трьома – 7,4%, багатодітних – 2,9%, бездітних – 10%.

Нині в Україні переважають прості сім'ї, які у своєму складі мають подружжя з дітьми (будь-якого віку) або без них. На сім'ї такого типу припадає майже 75%. А от сім'ї, які складаються з двох і більше подружніх пар, становлять лише 4,8%. Це в основному сім'ї, в яких діти, що одружились, живуть разом з батьками. Значна категорія сімей, у складі яких немає подружньої пари.

Процеси етнічної асиміляції приводять до утворення етнічно змішаних сімей, які об'єднують осіб різних національностей. У міських поселеннях, де більше можливостей міжнаціонального спілкування, частка їх майже у три рази більша, ніж на селі.

В 90-х рр. ХХ ст. в Україні розширилась тематика наукових досліджень сім'ї. Цьому в значній мірі сприяли створений у 1990 р. перший в країні приватний науково-дослідний інститут «Проблеми людини» і Центр досліджень сім'ї та жінок, що функціонує з 1995 р. при Українському інституті соціальних досліджень.

Основними напрямками досліджень визначені такі:

- етноправові особливості розвитку сім'ї у багатонаціональній державі;
- економіка та здоров'я сім'ї;
- реалізація виховної функції сім'ї;
- соціально-демократичний портрет студентської сім'ї;

- соціальні орієнтації сімейної молоді;
- сім'я та шлюб очима молоді та ін.

Перебуваючи у тісному взаємозв'язку із соціальним організмом, будучи його невід'ємною частиною, сім'я неминуче реагує на будь-які позитивні й негативні зміни у всій соціальній системі, підпадаючи під її вплив. Водночас вона сама впливає на її функціонування і розвиток. Спад виробництва, інфляція, безробіття, невпевненість у завтрашньому дні, що стали реаліями нашого життя, сприяють виникненню деяких негативних моментів у функціонуванні і розвитку сім'ї, послабленню її стабільності.

Радикальні реформи щодо оздоровлення економічного, соціально-політичного та духовного життя суспільства позитивно впливатимуть на зміцнення сім'ї, збагачення її соціальних функцій. Водночас розвиток сім'ї, зміцнення її і стабілізація – справа не тільки держави і суспільства, а й кожної подружньої пари, оскільки суспільство не може передбачити всі конкретні нюанси обстановки в сім'ї тієї чи іншої людини.

Українські соціологи не схильні надто драматизувати стан сучасної сім'ї і розглядати її майбутнє лише у похмурій перспективі. Вони, звичайно, як і їхні західні колеги, стурбовані зростанням негативних тенденцій і явищ у стані сім'ї та внутрішньородинних стосунках, багато в чому зумовлених кризовим станом українського суспільства. Проте і вони зазначають появу позитивних змін, як-от розширення свободи вибору для чоловіків і жінок, утвердження рівності становища і взаємин, зростання рівноправ'я в родинах, більші можливості контактів між поколіннями, загалом більша орієнтація на сім'ю.

На думку О. Якуби та інших вітчизняних соціологів, численні опитування свідчать про те, що дедалі більша кількість людей в нашому суспільстві розглядає сім'ю як *вищу цінність*.

Нинішні зміни відбуваються під егідою повернення цінностей родини як твердині виживання і добробуту. Дослідження життєвих орієнтацій населення країни протягом останніх років засвідчують доволі сталу тенденцію до *пріоритету цінності сім'ї* серед основних сфер життя. Для більшості людей на перше місце виходить турбота про забезпечення «нормального рівня життя для себе та своєї родини». Звідси й оптимістичні прогнози частини соціологів щодо розвитку сім'ї в XXI столітті як вільного союзу, заснованого на

коханні, співробітництві, спільному веденні домашнього господарства й вихованні дітей.

Науковці пропонують **низку рекомендацій**, упровадження яких видається можливим і в кризових умовах. До них належать наступні.

1. Поновити сімейне законодавство України шляхом створення нового Кодексу про шлюб та сім'ю з урахуванням кризової соціальної ситуації в державі: конкретизувати питання про власність подружжя, порядок укладення шлюбних контрактів, нормативні аспекти припинення шлюбу, правові обов'язки батьків щодо виховання та забезпечення дітей.
2. Виробити державні та ринкові механізми кредитування і підтримки молодих та малозабезпечених родин, «інкубаторів» малого сімейного бізнесу (як-от: сімейних підприємств, закладів освіти, центрів організації дозвілля тощо).
3. Запровадити державну експертно-ліцензійну службу для вирішення питань організації дитячих будинків сімейного типу, питань усиновлення тощо.
4. Втілити у соціальну практику державний та стимулювати приватні механізми страхування молоді родини, дітей, пенсіонерів-членів сімей.
5. Заохочувати утворення системи державних та регіональних фондів аліментарної підтримки, розвитку освіти та педагогічних інновацій, підтримки студентської науки, товарних фондів пільгового забезпечення молодих сімей, молодіжних бірж праці тощо.
6. Створити в системі державних служб сім'ї відділ медико-психологічної, медико-терапевтичної та профілактичної допомоги родинам, які цього потребують.

Таким чином, сім'я як одна з найстаріших біосоціальних спільнот нині зазнає величезних змін. Ці зміни мають *глобальний універсальний характер* і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм родинного життя і шлюбу. Однак це не означає загибель сім'ї як такої: нові часи відкривають нові, незнані раніше обрії у стосунках чоловіка, жінки і дитини. Роль соціології полягає саме в тому, що вона здатна вчасно помітити нові явища, дослідити їх, виявити тенденції і перспективи, нагромадити соціологічну інформацію для вироблення виваженої державної сімейної

політики, дієвої у масштабах всієї країни. Для української соціології це – одне з нових і важливих завдань.

Для додаткового опрацювання теми та наочності – представлена інфографіка у додатку А.

Використана і рекомендована література

1. Балюх Н. У 2023 році найбільше шлюбів в Україні зареєстрували в Києві – Оpendатабот. *Суспільне. Київ*. 14 лютого 2024 року. URL: <https://suspilne.media/kyiv/684704-u-2023-roci-najbilse-slubiv-v-ukraini-zareestruvali-v-kievi-opensdatabot/>
2. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
3. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
4. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
5. Камінська Н.В. Забезпечення гендерної рівності: проблеми теорії та практики. Київ : КНТ, 2019. 280 с. URL: https://tpru.edu.ua/vyhovna%20robova/2020%20final%20Zbirnyk%20tez_Gender.pdf
6. Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник. К. : ДП «Прінт сервіс», 2016. 109 с. URL: https://geo.knu.ua/old/images/doc_file/navch_lit/posibnik_Kononenko.pdf
7. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. 223 с.
8. Кравченко Т. О. Становлення цінностей сучасної людини в добу інформаційно-мережевого суспільства. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 2(10). С. 151–161. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILELA=&2_S21STR=FilosNauk_2014_2_18
9. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
10. Лебідь А., Гірман О. Гендерний моніторинг активності громадянського суспільства в Україні. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (15–16 квітня 2021 р., м. Суми). Суми : Сумський державний університет, 2021. С. 303–308. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/84710/1/Lebid_doslidzhennia.pdf
11. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Каравела, 2008. 544 с.
12. Маєрчик М., Марков І., Одинець С. У пошуках соціальної антропології в Україні. *Народознавчі зошити* : наук. журн. / Нац. акад. наук України, Ін-т народознавства Нац. акад. наук України. Львів, 2015. № 6. С. 1257–1261. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2015-6/4.pdf>
13. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні

виміри : монографія / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf

14. Ровенчак О., Химович О. Ідентичність потенційного мігранта і міграційна ідентичність: формування і відповідні практики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 97-116. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
15. Соціологічні та політологічні студії : підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. професора А. С. Лобанової. К. : Каравела, 2018. 520 с. URL: <https://cutt.ly/MwjKfPzW>
16. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
17. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. Дмитрук, Г. Падалка, С. Кіреєв, І. Мостова, О. Бікла, В. Шелепа. К. : ПП «СКД», 2016. 90 с.
18. Яремчук С. С. Соціологія : навч. посібник. 3-тє вид., випр. і доп. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с. URL: <https://cutt.ly/9wjKZgsI>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>
5. Публікації Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/publications>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Обґрунтуйте, що є предметом соціології сім'ї.
2. Дайте визначення сім'ї з соціологічної точки зору.
3. Обґрунтуйте, які фактори впливають на стабільність сім'ї.
4. Чим відрізняється моногамія від полігамії, полігінія від поліандрії.
5. Проаналізуйте типи сім'ї.
6. Обґрунтуйте мотивацію шлюбів.
7. Обґрунтуйте мотивацію розлучень.
8. Поясніть сучасні тенденції в розвитку сім'ї.
9. Визначте соціальні орієнтації сучасної молоді.
10. Визначте шлях подальшого розвитку інституту сім'ї, в Україні зокрема.
11. Які типи шлюбів, на вашу думку, є сьогодні найпопулярнішими? Чому?
12. Обґрунтуйте фази життєвого циклу сім'ї.

Питання цільових виступів

1. Що вивчає соціологія сім'ї?
2. Що ви розумієте під структурою сім'ї?
3. Назвіть етапи життєвого циклу сім'ї.
4. Які проблеми вивчаються при розгляді сім'ї як соціального інституту і як малої соціальної групи?
5. Як ви ставитесь до дошлюбного співжиття?
6. Чому в сільській місцевості шлюби стабільніші?
7. Які сім'ї стабільніші: ті, що ґрунтуються на коханні, чи ті, де домінує розрахунок?
8. Проаналізуйте основні тенденції та проблеми розвитку сучасної української сім'ї.
9. Поясніть, у чому полягає складність процесу адаптації в перші роки спільного подружнього життя.
10. Що являє собою гендерна соціологія? Чи можна вести мову про проблеми не лише «жіночі», але й «чоловічі»?
11. Які чинники визначають гендерний розподіл у суспільстві?
12. Як відбувається процес гендерної соціалізації?
13. Дайте визначення гендерної стратифікації. Наведіть приклади виключно чоловічих соціальних інститутів нашого суспільства, переважно чоловічих соціальних інститутів, сфер відносної рівноваги статей, сфер із перевагою жінок.

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Студентська сім'я: за і проти.
2. Молода сім'я як об'єкт соціології.
3. Сімейні конфлікти та стабільність сім'ї.
4. Взаємодія поколінь у сім'ї.
5. Сім'я як інститут виховання.
6. Сучасні тенденції у сфері сексуальної поведінки.
7. Сімейна політика в розвинутих країнах (на прикладі окремих країн чи регіонів).
8. Соціологічні дослідження сімейної проблематики в сучасній Україні.
9. Зміна структури гендерних ролей у сучасній сім'ї.
10. Роль масмедіа у формуванні гендерних стереотипів.

ЛЕКЦІЯ 6

Соціологія особистості

Основні категорії: людина, індивід, індивідуальність, особистість, соціалізація, агенти соціалізації, інститути соціалізації, соціальний статус, соціальна роль, девіація, девіантна поведінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Сутність і структура особистості. Основні соціологічні концепції особистості

Уся історія світової соціологічної думки відображає головне в процесах, що відбуваються в суспільстві – життєдіяльність людини, яка вступає у відносини з іншими людьми з метою задоволення фундаментальних потреб. Власне, конкретно-історичні типи і види взаємодії людей визначають конфігурацію, характерні риси, суперечності та тенденції розвитку суспільного життя. Але не тільки життєдіяльність людини характеризує якісну визначеність суспільства, а й суспільство формує людину як істоту мислячу, яка володіє мовою і здатна до цілеспрямованої творчої діяльності. Однак, при всіх якостях, що виділяють людину з тваринного світу, все ж людина залишається біологічною істотою, ланкою в ланцюзі розвитку живих організмів на Землі. І хоча людина походить від тварини і ніколи не звільниться повністю від властивостей, притаманних тварині, визначальним в її життєдіяльності є соціальне, формування і функціонування якого зумовлено включеністю людини в систему суспільних відносин.

Багато учених вважають, що навіть біологічні особливості людини: прямоходіння, будова мозку, риси обличчя, форма руки, стопи – результат змін, що відбувалися мільйони років під впливом колективної праці. Людина використовує біологічні якості не тільки для забезпечення виживання, але і як основу духовного спілкування і духовної самореалізації.

У кожної народженої дитини є мозок, голосовий апарат, але навчитися мислити і розмовляти вона може лише в суспільстві. Звичайно ж, єдність біологічних і соціальних якостей людини доводить, що людина – істота біологічна і соціальна.

З філософської точки зору людина є **біопсихосоціальною системою**, в якій **соціальний фактор є домінуючим**.

Люди – основний елемент будь-яких соціальних спільнот і систем. Включення людини в суспільство відбувається через різні соціальні спільноті, верстви, групи, кожна з яких впливає на людину, її становлення. Людина стає не тільки елементом соціальної системи, але і сама є складною соціальною системою зі своєю структурою. У такому ракурсі людина виступає об'єктом соціології.

Соціологія, не претендуючи на вичерпний опис і пояснення людської особистості, у всій складності її буття, намагається лише пояснити, що людина – найважливіший елемент суспільного життя, розкрити механізми її формування різними соціальними структурами, механізмами зворотного впливу людини на соціальний світ, її участь у зміні та розвитку соціальних відносин – все це сфера соціологічної теорії – соціології особистості.

Для соціології однаково важливі та необхідні як аналіз структури суспільства і соціальних інститутів, так і вчення про особистість. Особистість є об'єктом вивчення окремої галузі соціології – соціології особистості. Соціологія особистості є теорією середнього рівня структури соціологічного знання.

Соціологія особистості – галузь знань соціології, предметом вивчення якої є особистість – об'єкт і суб'єкт соціальних відносин у межах соціально-історичного процесу і ціннісних суспільних систем, на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільнот. Соціологія особистості зосереджується на трьох основних проблемах.

Основні проблеми вивчення соціології особистості:

- вивчення особистості як соціальної системи, елемента соціальних спільнот і соціальних інститутів;
- вивчення особистості як об'єкта соціальних відносин (вплив суспільства на особистість, в тому числі й у процесі її формування, соціалізації, виховання тощо);
- розгляд особистості як суб'єкта суспільних відносин, а також вивчення соціальної діяльності і активності особистості.

У науковій літературі подається багато визначень і змістовних трактувань поняття «особистість». Не наводячи переліку авторів і лаконічного викладу їхніх поглядів, зазначимо, що з усіх підходів до визначення сутності поняття «особистість» (філософського,

психологічного та інших) нас цікавитиме лише соціологічний, який базується на філософському, але має свої особливості. Саме цю специфіку ми і розглядатимемо, характеризуючи особистість.

Насамперед розглянемо співвідношення понять, які найчастіше використовують поряд із поняттям «особистість» – «людина», «індивід», «індивідуальність».

У соціології прийнято розрізняти поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».

З філософської точки зору, *людина* – це живий організм, якому притаманні свідомість, мова, який створює знаряддя праці та використовує їх у своїй діяльності. Все ж ми звертаємось до соціологічного визначення даного поняття.

Поняття «людина» використовують для характеристики її біосоціальної природи. Це найширше поняття для визначення суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування.

Людина – це родове поняття, що вказує на належність до людського роду, вищого ступеня розвитку живої природи на нашій планеті. Іншими словами, «людина» – це переважно біосоціальна категорія, яка означає найбільш загальні родові характеристики Homo sapiens. Це жива істота, яка володіє мовою і свідомістю, здатна створювати знаряддя праці і користуватися ними. Отже, поняття «людина» визначає якісну відмінність людей від тварин.

До головних ознак людини належать: конституція тіла, зокрема будова, функціонування; будова стопи; пряма ходьба і двоногість; свідомість і самосвідомість; будова лицьового відділу черепа; володіння мовою тощо.

Поняття «індивід» характеризує окрему людину. «*Індивід*» – поняття загальнонаукове – означає окрему конкретну людину, *одиночного представника роду.*

Соціологія розглядає індивіда як одиночного представника чогось цілого (біологічного виду «*Ношо sapiens*» або соціальної спільноти, групи), наприклад, робітник, менеджер та ін. Зауважимо, що специфічні особливості реального життя і діяльності конкретної людини у зміст цього поняття не входять. У понятті «індивід» відображаються *дві головні ознаки.* По-перше, нероздільність або цілісність суб'єкта; по-друге, наявність у нього особливих (індивідуальних) рис, які відрізняють його від інших представників того ж виду.

Людина народжується індивідом, який вирізняється особливостями, які зумовлені природою, що називають *генотипом*. У процесі життєдіяльності індивідуальні генотипні властивості розвиваються і стають фенотипними. Особливий акцент зроблений на його біологічних характеристиках.

Отже, як індивід людина відрізняється від інших не тільки морфологічними особливостями, такими як зріст, конституція тіла, колір очей, тип нервової системи, але і психологічними рисами, такими як здібності, темперамент, характер.

Індивідуальність – загальнонаукове поняття – *сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого* (виділення рис проводиться на різних рівнях – біохімічному, нейрофізіологічному, соціальному). З філософської точки зору індивідуальність – це окремий індивід з його психікою та духовністю (у світському розумінні, а не релігійному).

«Індивідуальність» свідчить про неповторність, оригінальність, одиничність ознак і їх вияв у конкретної людини. Індивідуальність – це те особливе, специфічне, яке відрізняє одну людину від інших людей, охоплюючи як природні, так і соціальні; як тілесні (соматичні), так і психічні; як вроджені, так і набуті, вироблені у процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) властивості. Психолог Б. Г. Ананьєв зазначав, що людиною народжуються, особистістю – стають, а індивідуальність завойовують.

Індивідуальність – це поняття для означення винятковості людського індивіда і як біологічного, і як соціального. В ньому фіксується неповторність фізіологічних і психічних рис індивіда, особливість його соціальних якостей.

Поняття **«особистість»** допомагає охарактеризувати в людині *соціальний початок, ті властивості та якості, які людина реалізує в соціальних зв'язках, соціальних інститутах, культурі, тобто в суспільному житті, в процесі взаємодії з іншими людьми*. Поняття «особистість» має досить давнє походження. У Стародавній Греції воно означало театральну маску, яку актори використовували під час вистав з метою надання кожному персонажеві того вигляду, якого вимагав його характер. З часом цей термін поширився на самого актора й ту роль, яку він виконував. Оскільки маска зображала той чи інший тип людини із реального життя, поняття «особистість» наблизилося до його сучасного розуміння. Остаточо

цей термін було переосмислено у римському праві й офіційно зафіксовано як такий, що характеризує окремого індивіда. Відтоді його вживають стосовно окремого громадянина як юридичної і релігійної особи, нащадка своїх предків, наділеного ім'ям і власністю.

Особистість – це якісно нове утворення. Воно формується у процесі взаємодії людини з умовами зовнішнього середовища, її риси детерміновані конкретними історичними умовами життя суспільства.

У процесі діяльності людина налагоджує відносини з іншими людьми (суспільні відносини), які і «створюють» особистість. Кожна особистість із певного моменту починає робити більш-менш вагомий внесок у життя окремих людей і суспільства. Тому поряд із поняттями особистість, особистісне, виявляється і поняття «суспільно значиме» (те, яке має значення для суспільства), яке може бути як суспільно-прийнятним, так і суспільно-неприйнятним.

Поняття **«особистість»** слугує для характеристики соціального в людині. Соціологію цікавить людина саме як соціальна істота. **Особистість** – це людина в якості соціального індивіда, індивіда як члена суспільства. Тому кожна окрема людина – особистість настільки, наскільки соціальне стало властивістю цього індивіда.

Особистість – як соціологічне поняття – означає усталений комплекс соціальних якостей людини, набутих під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп і спільнот, до яких людина належить. Відповідно поняття «особистість» застосовується стосовно кожної людини, яка пройшла соціалізацію, оскільки вона індивідуально виражає головні риси певного суспільства, тієї чи іншої соціальної спільноти або групи.

Як вже було зазначено вище, предметом розгляду соціології особистості є дослідження особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин на рівні взаємозв'язків із соціальними спільнотами. Зупинемось на цьому більш детально, розглянувши особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.

Як **об'єкт соціальних відносин** особистість характеризується соціологічною теорією за допомогою таких понять:

- **соціалізація** – процес виникнення особистості, перетворення біологічно заданого матеріалу силами соціальної дійсності;

- *соціальна ідентифікація* – усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти;
- *рольова ідентифікація* – сприйняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта.

Як **суб'єкт соціальних відносин** особистість розглядається соціологічною теорією через систему таких понять:

- *самоусвідомлення* особистості, тобто усвідомлення власної самотності в межах соціуму;
- *нормативна свідомість* і *система ціннісних орієнтацій* (сприйняття і оцінка соціальної діяльності, поведінка за конкретних умов);
- *потреби, мотивації, соціальні установки, соціальна поведінка*, тобто поняття, які широко використовуються у психології.

Потреба – це необхідність у тому, що забезпечує існування особистості, її збереження. Про рівень розвитку особистості, про спосіб життя кажуть її потреби. Американський соціолог А. Маслоу виділив п'ять видів потреб і розташував їх у висхідному порядку від нижчих, фізіологічних до вищих, духовних:

- 1) фізіологічні потреби (забезпечують самозбереження індивіда – харчування, одяг, житло, здоров'я);
- 2) потреби безпеки і якості життя (безпеки існування, стабільності в умовах життя, гарантована зайнятість, модний одяг, високий рівень медицини, харчування);
- 3) соціальні потреби (потреба у спілкуванні, симпатіях, належності до колективу, турботі про інших й уваги до себе тощо);
- 4) потреби престижу (у самоповазі, повазі з боку інших, кар'єрному зростанні й визнанні);
- 5) потреби у самореалізації, творчому самовираженні, самовдосконаленні (найвищий рівень потреб у становленні особистості).

Процес формування особистості залежить, з одного боку від суспільства, а саме від суспільних відносин, від навколишнього соціального середовища, від умов, а з іншого – від самої особистості, її ціннісних орієнтацій, розумових здібностей, життєвої позиції, яка може бути активною, пасивною, або руйнівною.

Соціологію цікавлять різні сфери діяльності особистості (праця, потреби, спілкування тощо). У процесі праці відбувається становлення особистості, тому суспільство повинно створювати

умови для творчої праці. Основним критерієм ставлення особистості до праці є *ефективність праці*. Соціологи аналізують мотиви трудової діяльності, моральні, естетичні цінності особистості. Про справжню культуру праці свідчать моральні потреби працювати, творити за законами краси. Якщо в суспільстві відсутня культура праці, значить така система ціннісних орієнтацій, система традицій. Ці недоліки необхідно переборювати.

Друга сфера діяльності особистості – це *споживання*. У соціології ця проблема мало вивчена. Важливо формувати культуру споживання, так як вільний час зростає і виникають питання – вміють чи ні люди розумно використовувати блага, надані суспільством. Необхідно виховувати культуру дозвілля, побуту.

Третя сфера діяльності особистості – *спілкування*. Перед суспільством постає завдання формувати високу культуру спілкування, знищувати споживацькі варіанти спілкування.

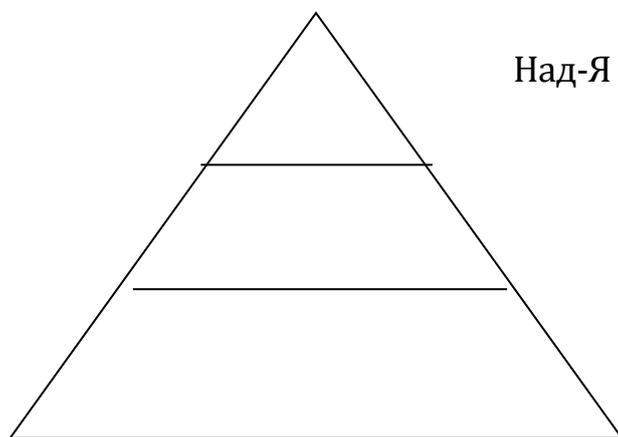
Розкриваючи сутність і зміст соціологічного підходу до аналізу особистості, доцільно розглянути її структуру.

Перш ніж перейти до сучасного погляду на структуру особистості, необхідно звернутися до історії становлення філософської та соціологічної думки. Розглянемо ***основні соціологічні концепції розгляду сутності та структури особистості***.

Психоаналітична теорія

Представники: **З. Фрейд**.

Згідно поглядів З. Фрейда, структура особистості складається з 3 рівнів: Воно, Я, Над-Я.

Над-Я (Super-ego) – надсвідоме –
соціальний елемент

Я (Ego)

Воно (Id) – підсвідоме –
біологічний елемент

З. Фрейд уважав, що особистість формується в процесі напруженого конфлікту між «Воно» і «Над-Я». «Воно» – комплекс первісних інстинктів, наше підсвідоме. «Над-Я» – соціальні норми, правила, мораль (це і є соціум). «Воно» діє за принципом задоволення, а «Над-Я» – реальності.

Символічний інтеракціонізм

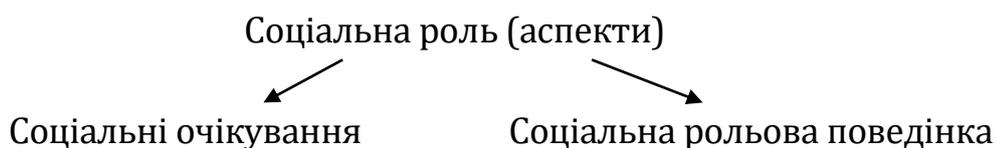
Представники: Ч. Кулі, Дж. Мід.

Структура особистості:

Культурний ідеал – комплекс уявлень про те, яким повинен бути член соціуму, щоб мати повагу.

Соціальна роль – це внормована модель поведінки, об'єктивно задана конкретною позицією або статусом особистості в соціумі.

Особистість грає багато соціальних ролей.

Суб'єктивне «Я» – це ми самі; людина.

Дзеркальне «Я» – образ, сформований оцінками інших людей. Воно формує в нас впевненість, що ми розумні, формує нашу особистість. Особистість формується у процесі взаємодії людини з оточуючими, з іншим «Я».

Для цієї теорії характерна надмірна абсолютизація міжособистісного спілкування у малих групах, а також певна відірваність особистостей від предметної діяльності і взаємовідносин із соціальною системою, до якої належить мала соціальна група

Сучасні підходи до визначення структури особистості

У *сучасній соціології* прийнято виділяти два підходи до аналізу соціологічної структури особистості – нормативний і функціональний.

Сутність *нормативного підходу* полягає у тому, що він допомагає віднайти ті найсуттєвіші ознаки, яким особистість має відповідати в ідеалі. Серед нормативних елементів особистості такими є *світогляд, духовне багатство, висока мораль*. Слід зауважити, що такий прогностичний підхід до особистості мало сприяє вирішенню конкретних науково-практичних завдань. За цієї умови більш конструктивним є функціональний підхід до визначення соціологічної структури особистості.

Функціональний підхід, на відміну від нормативного, допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи особливостей даного підходу, у *соціологічній структурі особистості* можна виділити *три основних елементи*:

- 1) соціальний статус;
- 2) соціальна роль;
- 3) спрямованість особистості.

Доцільно розглянути кожен з цих елементів окремо.

1) Соціальний статус. Вивчення особистості потребує виявлення різноманітних соціальних зв'язків особистості з суспільством, його елементами. Становище особистості розкривається через поняття статусу.

Соціальний статус особистості – це її місце в системі суспільних відносин, сукупність соціальних функцій особистості, оцінка й самооцінка, тобто розуміння своєї соціальної значущості.

У найзагальнішому розумінні *соціальний статус* особистості в суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом.

У людини може бути декілька статусів, так як вона включена в безліч груп і організацій, тобто вона володіє статусним набором. Головний статус, найбільш характерний для даного індивіда – статус, за яким його виділяють з-поміж інших членів суспільства (наприклад, директор банку, домогосподарка, робітник). Головний статус визначає стиль життя, коло спілкування, манеру поведінки.

Соціологи виділяють такі **види статусу**:

- 1) *природжений* – біологічно успадкований статус (соціальне походження, стать, національність, раса);
- 2) *приписуваний* – нагадує природжений, але не зводиться до нього. Це статус, у якому людина народжена або який призначається їй через деякий час (наприклад, статус короля може отримати лише той, хто народився у королівській сім'ї, а також дворянські титули – князя, графа, барона тощо);
- 3) *здобутий статус* – людина його отримує за допомогою своїх зусиль, а іноді успіху, щастя (наприклад, освіта, кваліфікація, статус фахівця, чемпіона світу, рокзірки, аспіранта тощо).

Крім того, соціальний статус може бути *офіційним* або *неофіційним*.

Офіційний має під собою, як правило, офіційну основу – реальний внесок індивіда у розвиток суспільства (праця інженера, вчителя).

Втім, як свідчить практика, часто *неофіційний статус* оцінюється певними категоріями людей вище, ніж офіційний (статус директора магазину, приймача скла посуду тощо).

Слід також відрізнити *соціальний статус від статусу особистого*, тобто положення, що його займає індивід як людська істота у первинній групі (сім'ї, колі друзів, серед колег).

2) Соціальна роль. Виходячи із соціального статусу людина як член суспільства виконує в ньому ту чи іншу соціальну роль.

Соціальна роль визначається в соціології як *нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію (у суспільстві, соціальній групі, організації) і виконує відповідні функції*.

Виконуючи ті чи інші соціальні ролі в суспільстві, одні з них індивід має можливість вибирати вільно (роль матері, батька), інші йому надані незалежно від його волі й бажання (роль жінки, чоловіка, національність, раса). Із соціальною роллю, як правило, пов'язують певні права та обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту ролевих вимог, а й від можливостей і якостей його самого. Між різноманітними соціальними ролями, що їх виконує індивід, можуть виникати внутрішні або міжрольові конфлікти. Наприклад, індивід може бути добрим сім'янином, але поганим спеціалістом, обдарованим вченим, але посереднім лектором.

3) Спрямованість особистості.

У широкому значенні **спрямованість особистості** розкриває ставлення особистості до навколишньої дійсності і самої себе.

У вузькому значенні **спрямованість особистості** – сукупність особистих якостей індивіда, які характеризують його потреби, інтереси, прагнення, ідеали, переконання, цінності тощо.

Відомий український соціолог В. Хмелько виділяє **три аспекти соціальної спрямованості особистості:**

- *ідейно-політична*, яка містить у собі різні сторони суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, мікросоціальних груп, спільнот і політичних організацій;
- *соціально-культурна*, тобто ставлення до праці, інших видів неполітичної діяльності, їхніх безпосередніх умов, до сім'ї та інших малочисельних соціальних груп;
- *моральна*, що включає моральні орієнтації, які відображають суб'єктивне, особистісне ставлення людини до інших людей і самої себе.

Процес формування особистості залежить, з одного боку, від суспільства, а саме від суспільних відносин, від навколишнього соціального середовища, від умов, а з іншого – від самої особистості, її ціннісних орієнтацій, розумових здібностей, життєвої позиції, яка може бути активною або пасивною, або руйнівною.

Таким чином, ми підійшли до визначення соціологічної структури особистості.

Соціологічна структура особистості є сукупністю стійких зв'язків між елементами у процесі становлення, діяльності і спілкування людини як суспільної істоти.

Саме тому її аналіз є першоосною соціологічного дослідження особистості. Здійснивши його, ми маємо всі підстави для того, щоб перейти до розгляду питання про взаємодію особистості і суспільства та їх взаємовплив одне на одного. А саме – процес соціалізації особистості.

2. Соціалізація особистості

Соціалізація – це початий у дитячому й завершений у літньому віці процес засвоєння соціальних ролей і культурних норм;

перетворення індивіда з біологічної істоти у соціальну. Кожна соціальна роль містить безліч культурних норм, правил, стереотипів поведінки; а соціальними правилами, обов'язками, відношеннями вона пов'язана з іншими ролями, і все це треба освоювати, тому до соціалізації застосовується термін «освоєння», а не «навчання».

Соціалізація (у вузькому розумінні) – процес виховання дітей і підготовки їх до дорослого життя шляхом засвоєння елементарних правил поведінки.

Соціалізація (в широкому розумінні) – процес інтеграції індивіда у суспільство шляхом засвоєння соціальних ролей, норм і цінностей.

У процесі соціалізації визначають наступні два процеси.

Ресоціалізація – це процес пристосування індивіда до нових норм, ролей, цінностей.

Десоціалізація – процес втрачання вже набутих норм, ролей, цінностей.

Ресоціалізація і десоціалізація позначають один і той же процес – соціалізацію.

Етапи соціалізації (поділ за критеріями):

➤ За працездатністю людини виділяють такі етапи соціалізації:

- 1) дотрудовий;
- 2) трудовий;
- 3) післятрудовий.

➤ Етапи соціалізації (за Е. Еріксоном):

- 1) немовля (формування почуття базової довіри до зовнішнього світу);
- 2) раннє дитинство (формування почуття автономії й особистої самоцінності);
- 3) вік гри (від 3 до 5 років) – формування почуття ініціативи;
- 4) шкільний вік (6-11 років) – формування здатності досягати мети;
- 5) юність (12-14 років) – формування почуття власної неповторності;
- 6) молодість (14-18 років) – формується потреба і здатність до інтимної психологічної близькості з іншою людиною;
- 7) дорослість – почуття продуктивності від творчої діяльності;
- 8) зрілість – початок задоволеності від виконаного обов'язку.

У сучасній соціології прийнято виділяти **чотири етапи соціалізації**:

- 1) дитинство,
- 2) юність,
- 3) зрілий вік,
- 4) старість.

Охарактеризуємо ці етапи більш докладніше.

I етап – дитинство. На цьому етапі вирішальним моментом соціалізації є стосунки, що встановлюються між батьками (матір'ю, батьком) і дітьми. До ХХ століття у більшості країн було відсутнім поняття відповідальності батьків перед дітьми; навпаки, була перебільшена відповідальність дітей перед батьками. У ХХ столітті настав перелом у стосунках батьківства: принцип партнерства й взаємної відповідальності був включений у систему прав громадянина в усіх цивілізованих країнах. Батьки повинні жити заради своїх дітей, а ті – заради майбутніх дітей, таким чином людство повернулося у русло гуманістичних цінностей та прагнення до сталого розвитку.

II етап – юність (підлітковий вік – тінейджери, від 13 до 19 років). Соціологи, вивчаючи молодіжну субкультуру, серед її негативних характеристик зазвичай виділяють три – наркотики, секс, насильство. Це найважчий переломний вік. Якщо для дитинства характерна слухняність, то для юності – непокірність. На цьому етапі вибудовується паралельна дорослим система цінностей і поглядів на світ. Закінчується формування фундаменту особистості, добудовуються її верхні, світоглядні поверхи. Відбувається розуміння свого «я», свого місця в житті батьків, друзів, соціуму. Відбувається постійний пошук моральних орієнтирів. Труднощі соціалізації цього періоду пов'язані з високим рівнем вимог підлітків і низьким соціальним статусом (через вік). Соціальні статуси батьків і підлітків несумісні: дорослі – власники, підлітки – економічно несаможиттєві, потребують соціального захисту, не виступають учасниками правовідносин. Основне їх протиріччя – у тривалості рольового безправ'я. Брак життєвого досвіду часто призводить до серйозних помилок

III етап – зрілий вік. На цьому етапі рольовий конфлікт долається: усі вимоги, амбіції, надії юності отримують задоволення. Зрілий вік – збірне поняття; воно охоплює декілька показників –

оволодіння професією, проходження служби в збройних силах, початок трудової діяльності, створення сім'ї, народження дітей. Настання зрілого віку може затягнутися через продовження навчання. Нижня межа зрілого віку точно не визначена і залежить від конкретних обставин. Верхня межп зрілого віку – вихід на пенсію (60-62 роки). Соціологи називають такі критерії зрілого віку:

- 1) самозабезпечення засобами існування;
- 2) самостійне розпорядження коштами;
- 3) вибір особистого способу життя;
- 4) окреме від батьків проживання.

IV етап – старість. Із виходом на пенсію завершується активний період соціалізації. Літня людина – уже не виробник матеріальних цінностей, а, скоріше, споживач. Надлишок вільного часу диктує необхідність нової адаптації. Із віком знижується здатність людей швидко і без наслідків адаптуватися до соціальних змін. Зникають життєві плани, переважає пасивний спосіб життя. Страждають літні люди не стільки від старості, скільки від ізоляції, непорозуміння.

Процес соціалізації не відбувається самостійно, йому сприяють певні чинники та впливають окремі представники суспільства, які є агентами соціалізації.

Агенти соціалізації – це люди й установи, що відповідають за навчання культурним нормам і соціальним ролям. Виділяють агентів первинної соціалізації та агентів вторинної соціалізації.

До агентів первинної соціалізації належать люди із найближчого оточення дитини. Це батьки, близькі й далекі родичі, друзі сім'ї, однолітки, вчителі, тренери. Первинна соціалізація здійснюється на ранніх стадіях життя і стосується безпосереднього оточення людини, включаючи сім'ю і друзів.

Агентами вторинної (другорядної) соціалізації виступають представники адміністрації школи, університету, певної установи, поліції, церкви, держави, співробітники радіо, телебачення, преси, суду тощо. Вторинна соціалізація здійснюється на пізніх етапах життя, пов'язана з опосередкованим, формальним оточенням, із впливом на особистість установ і різних соціальних інститутів.

Поруч із агентами соціалізації виділяють інститути соціалізації.

Інститути соціалізації – заклади, які впливають на процес соціалізації і спрямовують його (інститути сім'ї, релігії, ЗМІ тощо).

Агенти та інститути соціалізації контролюють поведінку членів соціуму за допомогою системи соціального контролю.

Соціальний контроль – особливий механізм підтримки суспільного порядку, що здійснюється колективом – сім'єю, групою друзів або соціальним інститутом. Він включає в себе два головних елементи – норми й санкції.

Норми – це розпорядження тим, як треба правильно себе вести в суспільстві.

Санкції – засоби заохочення або покарання, стимулюючі людей виконувати соціальні норми.

Груповий досвід, який засвоює індивід у процесі соціалізації, і є важливим чинником формування особистості. У дошкільному віці дитина набуває соціального досвіду, засвоюючи образи різних особистостей, формує образ «власного Я». Усе подальше формування людини як особистості – це побудова «власного Я» на основі постійного порівняння себе з іншими особистостями. Отже, відбувається постійне формування особистості з унікальними внутрішніми особливостями і, одночасно, зі спільними для її соціального оточення рисами, які набуваються через групове спілкування, груповий досвід.

Формування особистості у процесі групового спілкування досліджували Ч. Кулі, Дж. Мід та А. Халлер.

Відомий американський психолог і соціолог Ч. Кулі на підставі численних досліджень стверджував, що формування концепції «власного Я» – це тривалий, суперечливий процес, який не може відбуватися без участі інших людей, тобто без соціального оточення. Кожна людина, на думку Ч. Кулі, будує своє «Я», базуючись на сприйняттях нею реакцій інших людей, з якими вона спілкується.

Звичайна дитина, зусилля якої відповідно оцінюються і винагороджуються, відчуватиме впевненість у собі, в своїх силах і власному таланті, а дійсно здібне і талановите дитя, зусилля якого оточення сприймає як неуспішні, відчуватиме почуття некомпетентності, а здібності цієї дитини можуть бути практично не реалізованими. Саме через стосунки з іншими, їхню оцінку, людина визначає для себе, розумна вона чи навпаки, приваблива чи некрасива, гідна чи нікчемна.

Це «власне Я», яке розкривається через реакцію інших, отримало визначення **«дзеркального Я»** *Чарльза Кулі*, який уперше проаналізував процес розкриття «власного Я».

Дослідник визначив *три стадії у побудові «дзеркального Я»*: наше сприйняття того, як ми дивимося на інших; наші сприйняття їхньої думки з приводу того, як ми дивимося на інших; наші почуття щодо цієї думки. Наприклад, коли Ви наближаєтеся до групи людей, які спілкуються між собою, і бачите, що вони швидко з увічливим вибаченням розходяться. Якщо така реакція повторюється декілька разів, то, очевидно, у Вас виникає почуття, що з Вами не хочуть спілкуватися і у Вас погана репутація.

Як відображення у дзеркалі ми отримуємо образ «фізичного Я», так сприйняття реакції інших людей на власну поведінку чи зовнішність створює образ «соціального Я». Соціальне дзеркало завжди перед нами, воно постійно змінюється.

Розвиваючись, особистість стає більш вибагливою як у виборі групи індивідів, які виконують роль соціального дзеркала, так і у процесі відбору образів, що здійснюють на неї вплив. Людина завжди приділяє більше уваги думкам одних людей і менше – думкам інших, а погляди і реакції деяких людей щодо своєї поведінки вона взагалі може ігнорувати та проявляти девіантну поведінку.

3. Соціологія девіантної поведінки

Девіантна поведінка (від латинського «*deviatio*» – відхилення) – це поведінка, що не відповідає офіційно встановленим або фактично складеним у суспільстві нормам.

У широкому розумінні девіантна поведінка – це все, що викликає незадоволення громадської думки. Тобто *девіація* у

широкому розумінні – це відхилення від норми. Це поняття є загальнонауковим.

До *девіантів* (людей, чия поведінка відхилилася від норм), належать генії і злодії, занадто ліниві й занадто працьовиті, жебраки й багатії. 70% населення складають, як правило, «стійку середину», а 10-15% населення – люди з девіантною поведінкою, яка складається з широкого класу явищ – від безквиткового проїзду в транспорті до вбивства. 99% людей хоч раз, але порушували закон.

У вузькому розумінні девіантна поведінка передбачає протиправні дії. Також це негативне відхилення від правових та моральних норм.

У класичній соціології *девіаціями вважаються*: злочинність, наркоманія, проституція, алкоголізм, суїцид, гомосексуалізм. Злочинну поведінку називають *делінквентною*. Наприклад, вбивство – це злочин, а самогубство – девіація. Молодь належить до групи ризику – 40% злочинів сьогодні носить груповий характер. Якщо раніше угруповання були по 3-5 чоловік, то сьогодні – 50, 100 і більше.

Існує ряд концепцій, що пояснюють причини девіантної поведінки:

1. Біологізаторська, або соціобіологічна концепція. У кінці XIX століття італійський лікар **Чезаре Ломброзо** намагався довести, що злодіями не стають, а народжуються. Він виявив зв'язок між фізичними рисами людей і їхньою кримінальною поведінкою. До фізичних ознак (стигм), характерних для злочинця, він відносив, наприклад, сплющений ніс, рідку бороду, низький лоб.

Він старанно вивчав і систематизував такі ознаки як череп, мозок, ніс, вуха, колір волосся, чутливість шкіри, татування, почерк. Він визначав можливим не тільки встановити тип «природженого злочинця» взагалі, але й виділив риси, притаманні, на його думку, окремим категоріям злодіїв: крадіям, вбивцям, гвалтівникам.

Безліч положень Ч. Ломброзо про «зłodійну людину» підлягали ще за його життя серйозній науковій критиці. Багато кримінологів серйозно критикували його за ігнорування соціальних факторів під час вивчення причин злочинності. Пізніше ця концепція була витіснена.

Останнім часом біологічне пояснення девіації фокусується на аномаліях статевих хромосом (XY). У 1976 році було виявлено, що у

чоловіків із відхиленнями у хромосомному наборі, спостерігався більш високий рівень злочинності.

Інший представник даної теорії девіації **В. Шелдон** виявив зв'язок між девіантною поведінкою і будовою тіла.

2. Психологічна концепція. Теоретиками її були **Зигмунд Фрейд** та **Еміль Дюркгайм**. Вивчаючи самогубства, Е. Дюркгайм назвав соціальну причину даного виду девіантної поведінки – аномію (буквально «відсутність регуляції», «безформність») як наслідок соціальної дезорганізації. Сучасна статистика також підтверджує тенденцію росту частоти самогубств, як у періоди економічних криз, так і в періоди благополуччя.

У праці «Самогубство» Е. Дюркгайм на підставі статистичних даних переконливо довів залежність кількості самогубств від характеру й інтенсивності соціальних зв'язків. Так була розкрита соціальна причина самогубств.

3. Концепція «соціальної дезорганізації». Найбільш яскравим її представником був **Путирим Сорокін**, автор «Соціології революції», що побачила світ у 1925 році. Предметом вивчення П. Сорокіна під час революцій були революційні відхилення у поведінці людей. Там, де менший рівень організованості й порядку, там вище злочинність і більше девіацій.

На думку П. Сорокіна, уся історія розвитку людства переконує нас у тому, що порядок краще безладдя. Це належить не тільки до революцій, але й до різних режимів диктаторської влади – режиму арештів, переслідувань, покарань. За його точною характеристикою, подібні суспільства завжди «вагітні» революційністю, у їх соціальному фундаменті закладені міни, готові розірватися у будь-який час.

4. Концепція «стигматизації». «Стигмою» називається певна вада, притаманна людині або групі. Люди, відмічені вадою, підлягають покаранням, ізолюваності або знищенню з боку оточуючих. Про цей вчинок дізнаються інші люди, і звинуваченому надають ярлик девіанта. Оточуючі починають відповідно до нього звертатися, поступово й сама людина починає вважати себе девіантом і вести себе згідно з цією роллю.

5. Теорія «диференціальних асоціацій». Автор – *Е. Сазерленд*. Індивіди стають правопорушниками через свою пов'язаність з носіями кримінальних норм. Здебільшого злочинна поведінка засвоюється в середовищі первинних груп, при чому точно так, як і будь-яка інша поведінка.

6. Теорія ярликів. Автор – *Е. Лімерт*. Причини девіантної поведінки – у процесах інтеракції між девіантами і недевіантами і криються у владних структурах.

7. Культурологічна концепція. Автори цього напрямку (Р. Міллер, Е. Сатерленд та ін.) зосереджують свою увагу на аналізі культурних цінностей, які сприяють девіації. Вивчається вплив субкультур, що суперечать домінуючій культурі суспільства. Наприклад, часто норми молодіжних вуличних груп призводять до протидії нормам суспільства в цілому, що неминуче виливається рано чи пізно в девіантну, а часто й делінквентну поведінку.

У соціології значні труднощі стосуються питання типології девіантної поведінки. Будь-яку нестандартну поведінку можна назвати девіантною. Крім того, те, що в одних народів – норма, в інших – девіація (наприклад, споживання свинини). Сьогодні ця поведінка – девіація, а завтра – норма. Усе залежить від стандартів, що прийняті суспільством.

Найвдаліша класифікація девіантних вчинків була запропонована **Робертом Мертоном**. Він вводить поняття **аномії** – це такий стан суспільства, у якого не співпадають культурні цілі і соціально визнані засоби їх досягнення. *Девіація, за Р. Мертоном*, відбувається у результаті розриву між соціально схваленою метою і засобами її досягнення.

Розглянемо **типи девіантної поведінки за Р. Мертоном**.

1. **Конформізм** – передбачає згоду з цілями суспільства і схвалення засобів їх досягнення.
2. **Інновація** – передбачає згоду з цілями суспільства, але заперечення схвалених засобів їх досягнення (приклади – рекетир, шантажист, злочини «білих комірців» на зразок розтрати чужих грошей).
3. **Ритуалізм** – передбачає заперечення цілей суспільства, але іноді це доведено до абсурду; робиться спроба використовувати соціально схвалені засоби досягнення мети (яскравий приклад ритуаліста – бюрократ).

4. *Ретритизм або ескапізм* – реакція, коли людина одночасно відвертає соціально-схвалені мету й засоби (безхатьки, алкоголіки, наркомани, душевно хворі тощо).
5. *Бунт або заколот*, подібно ретритизму, пов'язаний з одночасним запереченням соціально схвалених мети й засобів, але він призводить до формування нової мети й нових засобів, що замінюють старі. Розвивається нова ідеологія, яка створює мету й нові засоби, які бунтівник вважає більш законними, ніж існуючі.

У соціології дещо іншу класифікацію запропонували У. П. Короленко та Т. А. Донських. В основу їх *класифікації* покладений феномен *деструктивності* (саморуйнування або руйнування зовнішнього оточення).

1. *Аддиктивна поведінка* (аддикція – згубна прихильність до чогось). Така форма поведінки характерна для людей із низьким перенесенням психологічних труднощів, погано адаптованих до швидкої зміни життєвих обставин (особи з алкогольною й наркотичною залежністю, «працеголіки»).
2. *Антисоціальна поведінка* – здійснення дій, що суперечать правовим нормам (злочинність).
3. *Асоціальна поведінка* – різні види порушень моральних норм (пияцтво, хуліганство тощо).
4. *Конформістська поведінка* – відсутність особистої самобутності, повна згода з цілями суспільства й засобами їх досягнення.
5. *Суїцидна поведінка* – наміри людей лишити себе життя. Сьогодні в Україні тенденція до підвищення їх кількості. Міжнародна статистика свідчить, що суїцидна поведінка частіше є у містах, серед самотніх і тих, хто знаходиться на крайніх полюсах суспільної ієрархії.
6. *Фанатична поведінка* – сліпа прихильність будь-якої ідеї.
7. *Нарцисична поведінка* – підвищена оцінка своєї особистості; як наслідок – порушуються міжособистісні відносини, зв'язок із суспільством.
8. *Аутистична поведінка* – ускладнення у соціальних контактах, тенденція бігти від дійсності шляхом задоволення бажань маревами або фантазіями.

Існує також *прикладна класифікація девіантної поведінки*, яка використовується багатьма дослідниками: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція.

Суспільство постійно бореться з різними видами девіантної поведінки за допомогою соціального контролю.

Соціальний контроль – це сукупність норм і цінностей суспільства; він передбачає використання санкцій проти девіантів.

Основні механізми соціального контролю за девіантною поведінкою:

- 1) *Зовнішній контроль*. Здійснюється шляхом покарання, санкцій.
- 2) *Внутрішній контроль*. Передбачає засвоєння соціальних норм і цінностей особистістю.
- 3) *Непрямої контроль*. З боку законослухняної групи, духовні цінності якої є тиском на особистість, якій доводиться співвідносити свої вчинки з іншою частиною суспільства.
- 4) *Доступність різноманітних законних засобів задоволення потреб*, які є альтернативними протиправним або аморальним.

Контроль з боку суспільства може бути *неформальним* (з боку близького оточення) і *формальним* (з боку соціальних організацій).

Отже, підсумовуючи все вище сказане слід зазначити, що:

1. Соціологія особистості – це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує широке коло питань взаємозв'язку особистості з суспільством, соціальними спільнотами і групами. Вона також вивчає проблеми міжособистісних відносин людей у процесі їх соціалізації, закономірності й тенденції засвоєння різноманітних форм людської діяльності, спілкування тощо.
2. Предметом соціології особистості є дослідження особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин та соціальних дій на рівні взаємозв'язків із різноманітними соціальними спільнотами (групами).
3. Соціологічний підхід до розгляду особистості робить акцент саме на її належності до певної соціальної спільноти, яка, у свою чергу, накладає на неї відбиток, що впливає на світогляд людини, її ідеали, цінності, установки, норми поведінки, риси характеру та форми діяльності.
4. Особистість є об'єктом соціальних відносин, що зазнає впливу багатьох чинників, зокрема біологічного та фізичного оточення, культури.

Визначальні чинники формування особистості – груповий та унікальний індивідуальний досвід. Чинники повною мірою виявляються в процесі соціалізації. Процес соціалізації – це

процес засвоєння соціального досвіду, з одного боку, і відтворення його, з іншого.

У процесі соціалізації особистість формує свій Я-образ на основі сприйняття того, що про неї думають, як її оцінюють інші. Для того, щоб таке сприйняття було успішним, особистість приймає ролі інших і очима цих інших дивиться на свій внутрішній світ, свою поведінку. Формуючи свій Я-образ, особистість соціалізується. Оригінальною, неповторною, унікальною у процесі соціалізації кожна людина стає завдяки індивідуальному досвіду.

Використана і рекомендована література

1. Барвінський А. О. Соціологія. К. : ЦНЛ, 2005. 328 с.
2. Болотіна Є. В., Мішура В. Б. Соціологія : навчальний посібник. К. : Центр навчальної літератури, 2007. 128 с.
3. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
4. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
5. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
6. Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник. К. : ДП «Прінт сервіс», 2016. 109 с. URL: https://geo.knu.ua/old/images/doc_file/navch_lit/posibnik_Kononenko.pdf
7. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. 223 с.
8. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
9. Лебідь А. Є., Тимофеева Т. Концепція справедливого повстання: концептуалізація, легалізація та легітимація природного права. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції* : матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Суми, 18 червня 2022 р.). Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 122–126. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/88621/1/Lebid%20_legitimation.pdf
10. Пономаренко Т. О. Існування людини в умовах «соціального канібалізму»: виклики сучасності (філософсько-аксіологічний аналіз). *Філософія науки: традиції та інновації* : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка ; [редкол.: М. М. Ведмедєв, В. С. Бугрій, І. О. Снегірьов та ін.]. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2019. № 1 (19). С. 65–78. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/8365/1/ponomarenko.pdf>
11. Сердюк О. О. Молодь та наркотики – 2021 : результати моніторингу залежної поведінки серед молоді м. Харків 1995–2020 років та студентського модуля Українського лонгїтюдного дослідження (ULS+) : монографія / Сердюк О. О., Бурлака В. В., Даниленко Г. М., Бобро Н. В., Базима Б. О., Щербакова І. В. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 92 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/>

bitstreams/075eab33-7026-4cdc-9efb-ac56dc273a62/content

12. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18268/1/Monokol_8.pdf
13. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
14. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. Дмитрук, Г. Падалка, С. Кіреєв, І. Мостова, О. Бікла, В. Шелепа. К.: ПП «СКД», 2016. 90 с.
15. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів : Кальварія, 2003. 544 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Поняття девіації, основні теорії девіації.
2. Соціалізація особистості, ресоціалізація, десоціалізація.
3. Етапи соціалізації.
4. Агенти соціалізації.
5. Інститути соціалізації.
6. Сутність і структура особистості.
7. Девіація і соціальний контроль. Типи девіацій.
8. Типи девіантної поведінки за Р. Мертоном.
9. Як ви думаєте, чому наше Я – називають «нещасним Я» у фрейдизмі? У чому саме причина цього нещастя?
10. Які інстинкти за Фрейдом притаманні людині?

Питання цільових виступів

1. Які особливості характерні для соціологічного, філософського і психологічного аспектів дослідження особистості? У чому полягає специфіка соціологічного підходу до визначення особистості?
2. Як розуміти поняття «соціологічна структура особистості»?
3. Розкрийте соціальні ролі, які характерні для сучасної особистості.

4. Чому соціальний статус є визначальним в розкритті соціальної ролі особистості?
5. Розкрийте зміст понять «соціальна адаптація», «соціальна установка», «соціальна поведінка людини».
6. Яка роль цінностей і ціннісних орієнтацій у Вашому житті й у житті суспільства?
7. Які основні стадії соціалізації та інститути соціалізації на цих стадіях?
8. Перед яким ціннісним вибором стоїть сучасна українська молодь?
9. Який вплив на свідомість і діяльність людини мають ЗМІ, і як ви оцінюєте нинішній стан ЗМІ?
10. Що є визначальною основою соціальної діяльності?
11. У чому полягає сутність девіантної поведінки?
12. Розкрийте зміст структурної теорії особистості З. Фрейда.
13. Назвіть основні потреби особистості і розкрийте їх взаємозв'язок (за теорією А. Маслоу).
14. Охарактеризуйте етапи соціалізації особистості за теорією американського вченого Е. Еріксона.
15. Яку поведінку називають девіантною?
16. Яку поведінку називають делінквентною?
17. Які причини девіантної і делінквентної поведінки?
18. Назвіть функції суспільних девіацій.
19. Обґрунтуйте біологічні та психологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
20. Розкрийте суть основних соціологічних теорій девіантної поведінки і злочинності.
21. Який стан суспільства можна кваліфікувати як аномію?
22. Розкрийте зміст поняття «соціальна патологія».
23. Що таке соціальний контроль і чому він є необхідною умовою функціонування суспільства?
24. Що таке «маргіналізація»? Назвіть відмінності природної, вимушеної та насильної маргіналізації
25. Охарактеризуйте основні маргінальні групи в сучасній Україні. Що вплинуло на їх появу? Які ймовірні тенденції їх розвитку?

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Особистість в умовах суспільної трансформації.
2. Процес становлення теоретичних досліджень соціалізації у західній та вітчизняній соціології.
3. Адаптація людини до соціальної дійсності в сучасній Україні: соціологічний аспект.
4. Формування духовного світу людини як процес її соціалізації.
5. Роль цінностей і ціннісних орієнтацій у житті людини і суспільства.
6. Умови соціального існування особистості в сучасній Україні.
7. Роль спілкування в житті людини.
8. Поняття особистості в соціології філософії і психології.
9. Формування особистості та соціалізація.
10. Значення потреб, інтересів, життєвих цілей у життєдіяльності людини.
11. Соціальні норми як регулятори соціальної взаємодії
12. Соціальна діагностика та шляхи подолання девіантної поведінки
13. Соціальна аномія суспільства та її вплив на поведінку молоді
14. Соціальна маргінальність у сучасному українському суспільстві

ЛЕКЦІЯ 7

Соціологія молоді

Основні категорії: соціологія молоді, молодь, молодіжна політика, цінності, життєві орієнтації молоді.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та в державній молодіжній політиці

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей суспільства, творення своїх соціальних та професійних очікувань, потреб, орієнтацій, ролей і статусу, форм поведінки і свідомості, специфічної молодіжної субкультури.

В Україні на січень 2003 р. налічувалося 10,9 млн молодих людей віком від 14 до 28 років, що становило 22,7% населення країни. Незважаючи на численність і очевидні специфічні особливості представників молодого покоління, ця категорія українського населення ще недостатньо визнана як соціально-демографічна спільнота із власним соціальним статусом і роллю у суспільстві. Українська молодь також є складовою частиною світової спільноти молоді – тієї рушійної сили, що тяжіє до перетворень усталеного порядку, є провідником соціальних змін та інновацій в усіх сферах суспільного життя – від економіки до культури.

Цим зумовлене зростання інтересу до молоді з боку:

- соціогуманітарних наук з їхньою зацікавленістю у дослідженнях спонукальних чинників розвитку соціуму та його майбутнього;
- практичної політики, для якої молодь є важливим і ще недовикористаним ресурсом успішної політичної діяльності;
- органів державної влади та управління, які не можуть ігнорувати таку значну соціальну спільноту, від якої великою

мірою залежить і наявний стан, і перспективи розвитку суспільства.

Серед усіх соціогуманітарних наук саме соціології належить провідне місце у дослідженнях молоді як соціальної спільноти. Це пояснюється тим, що соціологія не лише володіє корпусом знань про молодь, а й здатна його активно прирощувати й модифікувати відповідно до швидкоплинних змін соціальних реалій, особливо в посткомуністичних країнах з їх велетенськими соціальними трансформаціями.

Соціологія молоді нині є однією з найважливіших складників соціологічного знання. Процес переходу від тоталітарного до відкритого, демократичного суспільства передбачає активну участь у ньому насамперед молодого покоління, бо саме його представникам належить будувати якісно нове суспільство і жити в ньому. Наскільки сучасна молодь здатна виконати цю благородну місію побудови нового, якою мірою вона підготована (фахово і морально) до участі у державотворчих процесах, які розгортаються нині в Україні, що необхідно зробити в галузі державної молодіжної політики, аби забезпечити належні умови для реалізації високих потенційних можливостей підростаючого покоління, для гармонізації відносин між суспільством і молоддю, – всі ці питання в сучасних умовах постають з особливою силою та гостротою. З'ясуванням їх, а також розробкою основ державної молодіжної політики й покликана займатися соціологія молоді.

Нині завдання полягає у виробленні власних теоретичних засад соціології молоді, необхідності визначення центрального поняття і похідних категорій, у з'ясуванні основних базових положень і принципів емпіричних досліджень. Ідеться про переосмислення ролі молоді в історичному процесі взагалі та процесах національного відродження й державотворення в Україні, подолання споживацького ставлення до неї з боку суспільства та його соціальних інститутів, а також про можливість і необхідність розробки нових підходів до аналізу молоді та її проблем.

Вони повинні передбачати відмову від віджилих стереотипів та ідеологічних штампів минулого, дослідження впливу нових соціальних реалій сьогодення на духовний світ і поведінку юнаків і дівчат. Соціологія молоді виступає також важливою *складовою державної молодіжної політики.*

За змістом державна молодіжна політика, згідно з визначенням І. Ільїнського, є, по-перше, системою ідей, теоретичних положень про місце й роль молодого покоління в суспільстві; по-друге, практичною діяльністю держави, громадських організацій та інших соціальних інститутів з реалізації цих положень, ідей та принципів з метою формування й розвитку молоді. Іншими словами, державна молодіжна політика як система певних заходів щодо сприяння соціальному становленню і розвитку молоді, повинна базуватися на глибокому, об'єктивному аналізі реального стану молоді, здійснюваному різними науками. Соціологія молоді в системі цих наук посідає провідне місце. Воно зумовлене насамперед тим, що саме соціологія молоді досліджує процеси соціалізації молодого покоління, його входження у доросле життя в умовах, які блискавично змінюються, тобто має пріоритетне значення в суспільному, практично-політичному плані, даючи вихідні дані для соціальної політики держави, яка забезпечує вирішення проблем молоді з обов'язковим врахуванням її інтересів, потреб і здібностей.

Вдалим проявом кооперації зусиль соціологів і працівників органів державної влади у виробленні та реалізації державної молодіжної політики є співпраця Українського інституту соціальних досліджень (раніше – Українського науково-дослідного інституту проблем молоді, створеного 1991 р.), з одного боку, і низки органів державного управління включно з Адміністрацією Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради, міністерств і відомств – з другого. Серед основних напрямів діяльності інституту – фундаментальні та прикладні дослідження з проблем сім'ї, молоді й дітей, молодіжного та дитячого руху, вивчення процесів соціалізації молоді, розробка економічних, соціальних, організаційно-правових механізмів формування і проведення державної політики в Україні стосовно молоді й дітей тощо.

В Україні стратегічні цілі державної молодіжної політики означені низкою нормативно-законодавчих актів, котрі, як виявила практика попередніх років, не потребують значного уточнення чи доповнення.

Державна молодіжна політика, відповідно до нових реалій, визначена в Україні пріоритетним і специфічним напрямом системної діяльності держави у відносинах із молоддю і молодіжним рухом, яка здійснюється в законодавчій, виконавчій,

судовій сферах і становить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу і у власних інтересах, і в інтересах суспільства. Об'єктом державної молодіжної політики є молодь віком від 14 до 28 років, що живе в Україні.

Серед головних засад державної молодіжної політики слід назвати такі:

- повага до поглядів молоді та її переконань;
- надання права і залучення молоді до безпосередньої участі у формуванні й реалізації політики і програм, що стосуються суспільства взагалі й молоді зокрема;
- сприяння ініціативі й активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Очевидно, пошук реальних шляхів залучення молоді до активних дій, скерованих на самозабезпечення та самовідтворення, багато в чому може і здатна здійснювати саме соціологія молоді. Найперше її завдання полягає у з'ясуванні основних інтересів і потреб молодого покоління, створенні його достовірного соціального портрета, висуненні на цій основі науково обґрунтованих пропозицій для державних органів.

Неабияке значення має також аналіз можливих наслідків прийняття законодавчих актів стосовно молоді для суміжних та близьких соціально-демографічних груп та спільнот (інакше кажучи, коли пільги і підтримка молоді державою можуть негативно вплинути на становище інших соціальних груп), а також обчислення й передбачення довготермінових наслідків цих рішень для самої молоді, особливо при її переході в інший віковий і соціальний стан.

Іншими словами, соціологія молоді, на думку М. Головатого, повинна зосередитися на трьох основних групах проблем:

- що суспільство може зробити для розвитку молоді та її громадянського становлення;
- що сама молодь здатна і може дати суспільству для його прогресивного розвитку;
- як найповнішим чином використати потенціал молоді в інтересах її власної самореалізації та поступу всього суспільства.

Отже, соціологія молоді є важливою складовою і соціологічного знання, і елементом державної молодіжної політики. Вона повинна забезпечувати цю політику та її реалізацію через вироблення диференційованих стратегій соціалізації та адаптації молодого покоління. Але для цього вона сама має внутрішньо оновитися, переглянути свої вихідні засади і принципи настанови.

2. Основні поняття і категорії соціології молоді

Соціологія молоді є окремою спеціальносоціологічною галуззю знання і в процесі свого інституціонального оформлення спирається на сучасне розуміння соціології та її предмета. Відповідно до загальної соціально-філософської гуманістичної орієнтації української соціології, потреб сучасного суспільного розвитку і досягнутого рівня соціологічного знання як центральне поняття і головна соціологічна категорія нині на перший план висувається сфера суб'єкта.

Соціологія сьогодні, на думку соціолога В. Ядова, розглядається насамперед як наука про соціальні спільноти, механізми їх становлення, функціонування і взаємозв'язку. Однією з таких спільнот є молодь, об'єктивне становище якої та її суспільна роль переросли межі попередньо вживаного до неї поняття «група», а суспільні вимоги до молоді, які неухильно зростають, потребують її розгляду насамперед як соціального суб'єкта, який перебуває в процесі становлення і соціального дозрівання і який дедалі більше стає реальним фактором суспільного поступу.

Суперечка про те, чи молодь є об'єктом чи суб'єктом суспільних процесів, відбувалася давно і завжди наштовхувалася на небажання визнати самостійність молоді як певної спільноти. Це визнання з позиції офіційної ідеологічної доктрини радянських часів суперечило розумінню класової структури суспільства, тому і в науковій літературі, і на практиці молоді відводилося проміжне становище всередині соціальної структури соціалістичного суспільства як певному резервуару, звідки відбувалося поповнення основних класів і прошарків. «Боязнь молоді» в керівних колах партійно-державної номенклатури зроста до надзвичайних масштабів в останні десятиріччя режиму, буквально пронизуючи всі структури радянського суспільства. Вона знаходила свій прояв у тотальному

патронажі будь-яких форм діяльності молодого покоління, в нерівноправному, залежному від старших вікових груп соціальному становищі, в небажанні рахуватися з його специфічними інтересами і особливостями способу життя, у придушенні будь-яких форм інакомислення. Цей підхід базувався на ідеї спадковості, яку розуміли як повторення молоддю шляху батьків і яка вимагала ні на крок не відступати від суворої системи приписів. У підсумку свідомо виховувалося покоління, нездатне на соціальну творчість і новації, зате слухняне і спокійне. Сучасне розуміння соціології виключає такі орієнтації і вимагає розгляду молоді як повноправного суб'єкта всіх ланок суспільного життя.

Соціологія молоді – це соціологічна дисципліна, яка функціонує на *трьох рівнях*: загальнометодологічному (базуючись на визнанні молоді як окремої спільноти та суб'єкта суспільного розвитку), спеціально-теоретичному та емпіричному, що дає можливість дотримуватися єдності вихідних теоретичних понять, операційних визначень конкретно-історичного змісту й емпіричних індикаторів.

Соціологія молоді в науковій літературі визначається як галузь соціології, що досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, котра перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної та позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, соціальних ролей і статусу.

Цей процес знаходить прояв у специфічно молодіжних формах поведінки й свідомості, у поняттях молодіжної субкультури, моди, музики, мови тощо. Активна роль молоді у процесах соціалізації зумовлюється тим, що вона не лише копіює усталені взірці адаптивної поведінки і взаємодії, а й здатна вносити в них новий зміст залежно від умов життя, які постійно змінюються.

Об'єктом вивчення цієї галузі соціологічного знання є молодь як феномен соціального життя та суб'єкт соціальних відносин.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;

- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;
- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини;
- дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;
- вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії тощо.

До **основних функцій соціології молоді** можна віднести такі:

- **методологічна** – забезпечує розробку наукових засад для сучасної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;
- **теоретико-пізнавальна** – полягає у виробленні специфічного понятійнокатегоріального апарату, дослідженні сутності характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;
- **прогностична** – виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;
- **практична** – пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;
- **управлінська** – реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

Серед методів дослідження молодіжних проблем найуживанішими є *систематичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування*.

Не менш вживаними є *тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів*, у яких відображається процес формування і розвитку молоді людини.

Рисунок 32 – Зв'язок соціології молоді з іншими науками

Безперечно цінність мають *тривалі лонгітюдні дослідження* одних і тих же категорій і груп молоді. Вказані дослідження дають можливість простежити еволюцію життєвого шляху молодої людини, його зльоти і падіння, успіхи і невдачі, подолання перешкод і труднощів.

Основними напрямками досліджень у молодіжному середовищі та завданням соціології молоді нині вважають:

- дослідження її ролі й місця в соціальному розвитку суспільства;
- вивчення тенденцій зміни її соціального обличчя, норм, цінностей та інтересів;
- аналіз процесів, що відбуваються у молодіжному середовищі;
- виявлення і прогнозування на цій основі напрямів розвитку молодіжних проблем і розробка соціальної політики стосовно різних груп молоді.

Молодь – це суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні і т. ін. властивості, які характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовияву її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей.

Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси на відміну від представників старших поколінь і вікових груп перебувають у стані формування і становлення.

Сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктності, ступінь засвоєння суспільних відносин та іноваційної діяльності.

Розуміння молоді як *субсоцієтальної спільноти*, гетерогенної (тобто складної та багатовимірної) за характером, дозволяє вирізнити з її складу кілька внутрішніх гомогенних (тобто досить однорідних) груп, що об'єктивно мають у структурі суспільства окремішнє положення, відрізняються широтою і змістом сфер діяльності, специфікою духовного світу і, відповідно, відіграють у процесі розвитку суспільства неоднакову роль.

Такий підхід дає змогу більш адекватно й диференційовано проаналізувати окремі контингенти молоді під час конкретно-соціологічних досліджень.

Нині в соціології молоді відбувається науковий пошук в напрямку виокремлення її сутнісних характеристик як особливої соціальної спільноти. Він може бути плідним у тому разі, якщо піддати науковому аналізу провідні сфери життєдіяльності молоді й у кожній з них визначити найхарактерніші риси. Такий підхід набагато відрізняється від тенденції, яка існувала в минулому: до значного звуження рамок соціального обличчя молоді її соціально-статусними характеристиками, яке впливало з відповідного звуження предмета соціології як науки про соціальну сферу в цілому до переважно соціально-структурної проблематики. Нині на перший план, крім зазначених характеристик молоді, висуваються форми її життєдіяльності, спосіб життя, зміст спільнісної та групової свідомості, а також діяльність соціальних інститутів, котрі покликані не лише здійснювати функцію контролю й управління процесами в молодіжному середовищі, а й передовсім визначати запити, потреби, інтереси молоді та сприяти створенню належних умов для її ефективного соціального старту.

Однією з провідних у соціології молоді є проблема дослідження *молодіжної свідомості*. При її з'ясуванні варто виходити з того, що свідомість молоді, і спільнісна, і групова, – це різновиди масової свідомості, які вивчаються соціологами через аналіз її основних форм (політико-правової, економічної, екологічної, моральної

тощо), що функціонують на когнітивному (або теоретико-пізнавальному), емоційно-чуттєвому та конативному (або поведінковому) рівнях.

Когнітивний рівень включає в себе систематизовані наукові погляди і знання, які служать основою для формування наукового світогляду й твердих переконань, сукупності моральних норм і принципів, що визначають духовне багатство та поведінку молодої людини, здатність об'єктивно й адекватно оцінювати дійсність.

Емоційний рівень становить взаємодія емоцій, духовних станів, почуттів особистості в їх єдності й цілісності. Він має бути тісно взаємопов'язаним зі змістом когнітивного рівня і перебувати у певній залежності від нього, інакше головна особливість молодіжної свідомості – надмірна емоційність – загрожує перетворитися в її ваду.

Конативний рівень містить у собі соціальні установки, а також волю, прагнення і вміння здійснювати свою діяльність якісно.

Окремої уваги заслуговує також з'ясування такого важливого поняття соціології молоді, як *молодіжні проблеми*. Висловлюється думка, що соціальні проблеми молоді – це не будь-які суперечності її життєдіяльності, а лише ті, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі «суспільство – молодь».

Класифікацію соціальних проблем молоді можна проводити за різними ознаками:

- за територіальною ознакою можна виокремити молодіжні проблеми, властиві індустріальним країнам;
- проблеми, властиві окремим регіонам;
- проблеми, характерні для однієї окремо взятої країни;
- за ознакою часу можна розглядати так звані вічні проблеми: наприклад, взаємини поколінь, і проблеми породжені конкретною епохою;
- за системною ознакою можуть бути досліджені загальні проблеми молоді, властиві цьому суспільству, рівню його розвитку, вони торкаються різних груп населення, у тому числі і молоді, і чисто молодіжні проблеми, властиві саме цій соціальній групі, обумовлені її становищем і роллю в суспільстві.

Молодіжні проблеми поділяються на два типи: у першому

означенні зростаючі вимоги суспільства до молоді, в другому – особистісні сподівання і прагнення молодих людей та складнощі з їх реалізацією. Докладніше про це йтиметься у третьому питанні теми.

3. Стан дослідження молодіжних проблем та необхідність розвитку соціології молоді в Україні

В Україні соціологія молоді як науковий напрям до часів незалежності ледве жеврїла і не мала вагомого практичного значення. Однак від 1991 р. ситуація суттєво змінилася. З'явилася низка загальних і спеціальних дослідницьких центрів та осередків із вивчення загальносоціальних і молодіжних проблем (і в межах академічної науки, і при державних органах), що зрушило з місця справу наукового аналізу тенденцій у молодіжному середовищі та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, скерованих на вирішення молодіжних проблем з урахуванням інтересів і молоді, і держави.

Це діяльність Інституту соціології НАН України, вже згадуваного Українського інституту соціальних проблем тощо. Їх представники здійснили багато цікавих досліджень у молодіжному середовищі, які не лише допомогли чіткіше уявити весь спектр молодіжних проблем, а й безпосередньо сприяли конкретним крокам у напрямку їх вирішення. Ця плідна співпраця нині триває.

До числа молодіжних проблем належать забезпечення духовного і фізичного розвитку, зміцнення молоді сім'ї та інші, причому всі вони пов'язані з погіршенням становища молоді у цих сферах порівняно з минулим. Розв'язанню молодіжних проблем мають сприяти законодавчі акти, прийняті українською державою. До них належать Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 15 грудня 1992 р., Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р. та відповідна постанова Верховної Ради України про набрання ним чинності. З огляду на це перед українською соціологією молоді стоїть дуже важливе і відповідальне завдання: поглиблення знань про молодь та її проблеми, аналіз виконання прийнятих законодавчих актів у конкретних ділянках та інформація органів влади й управління з метою внесення коректив у закони чи прийняття доповнень і додатків до

існуючого законодавства.

Для західної соціології молодіжні проблеми набувають дещо іншої пріоритетності та змісту. Центральною з них вважається напруженість між молоддю та суспільством, що робить можливим конфлікт між індивідуальностями та існуючим соціальним устроєм. В основі цієї напруженості лежить амбівалентність (тобто двоїстість, суперечливість почуттів та емоцій) молоді, яка здатна призвести і до політичної активності, і до інтенсивної само-трансформації особистості, і до пошуку розради у світі наркотиків або релігії. Тому одним із завдань молодіжної політики у розвинутих країнах є створення таких умов для молоді, коли б ця амбівалентність якомога лагідніше спрямовувалась у просоціальному напрямку через надання найрізноманітніших можливостей для соціально корисної діяльності молоді.

Ще однією характеристикою молоді в цих країнах є величезна цінність змін, трансформацій, руху взагалі та послідовна огида і відраза до усталеного статусу. Звичайно, всі люди прагнуть змін, але саме молоддю зміни й рух обожнюються, стають усвідомленими завданнями, головною метою існування. Тому конфлікт поколінь, який досить поширений у західних країнах, набуває вигляду протесту молодих проти зупинки в русі та динамічному розвитку їхніх батьків, що, набувши певного соціального статусу і становища в суспільстві, заспокоюються і зупиняються на досягнутому. Це враховується у молодіжній політиці розвинених держав, яка не має постійних пріоритетів та усталених напрямів, є надзвичайно гнучкою і здатною до модифікацій.

Цей неповний перелік основних положень, пов'язаних із розумінням молоді та її проблем, дає можливість порівняти українську й західну соціології молоді та скерованість молодіжних політик. Якщо увагу вітчизняних соціологів привертають насамперед питання соціального значення і ваги, тобто входження молоді у суспільство та її адаптації в ньому, то західні соціологи акцентують на процесах становлення особистості; якщо перших цікавлять передусім проблеми підготовки молоді до трудової діяльності, то других – поведінка молоді, що відхиляється від суспільних норм і цінностей та загрожує руйнацією цілого суспільства.

Якщо молодіжна політика перехідних країн ще зберігає на собі відбитки колишнього патерналізму, а законодавство не забезпечує

механізмів реалізації правових актів щодо молоді й побудоване на обмеженнях і забороні, то політика розвинених країн стосовно молоді будується на принципах і нормах її самозабезпечення й державного забезпечення лише тих, хто не здатний до цього через фізіологічні, психологічні та соціальні причини.

Таким чином, соціологія молоді – одна з важливих спеціально соціологічних галузей знання, яка переживає в нашій країні своє становлення. Від рівня розробки цієї теорії, вдосконалення її інструментарію і методик дослідження залежатиме своєчасність і ефективність вирішення нагальних молодіжних проблем в умовах нової соціальної реальності. Вивчення основних положень цієї теорії майбутніми фахівцями сприятиме осмисленню місця й ролі молодого покоління в будівництві оновленого суспільства.

Для більш глибокого опрацювання теми варто звернути увагу на інфографіку у додатку Б.

Використана і рекомендована література

1. Бабенко Ю. А. Вільний час і дозвілля української молоді в умовах нової соціокультурної реальності. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 2. С. 74–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2013_2_21
2. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
3. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
4. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
5. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
6. Основи політичної соціології : навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей / М. А. Безносів, Т. М. Дублікаш, А. Д. Литовченко та ін. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 252 с. URL: <http://socio.karazin.ua/resources/7076709d4b1faf34276aaffdb5f6186f.pdf>
7. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри : монографія / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
8. Ровенчак О., Химович О. Ідентичність потенційного мігранта і міграційна ідентичність: формування і відповідні практики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 97-116. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
9. Сердюк О. О. Молодь та наркотики – 2021 : результати моніторингу залежної поведінки серед молоді м. Харків 1995–2020 років та студентського модуля Українського лонгітюдного дослідження (ULS+) : монографія / Сердюк О. О., Бурлака В. В., Даниленко Г. М., Бобро Н. В., Базима Б. О., Щербаківа І. В. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків :

- ХНУВС, 2021. 92 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/075eab33-7026-4cdc-9efb-ac56dc273a62/content>
10. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
  11. Шульга Р. Пересічна людина на культурному роздоріжжі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
  12. Яремчук С. С. Соціологія : навч. посібник. 3-тє вид., випр. і доп. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с. URL: <https://cutt.ly/9wjKZgsI>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Що вивчає соціологія молоді?
2. Дайте визначення поняття «молодь».
3. Розкрийте особливості предмета дослідження вітчизняної соціології молоді.
4. У чому полягає сутність молодіжної політики?
5. Чому відбувається зміна цінностей молоді?
6. Розкрийте стан дослідження молодіжних проблем в Україні й закордоном.

Питання цільових виступів

1. Соціологія молоді, основні поняття і категорії.
2. Соціальний вік молоді.
3. Ціннісні орієнтації і потреби молоді.
4. Проблеми, з якими стикається сучасна молода людина.
5. Роль і місце молоді у сучасному суспільстві.
6. Дослідження молоді у сучасному суспільстві: стан, проблеми, напрямки.
7. Етапи становлення та розвитку вітчизняної соціології молоді.
8. Проблеми розвитку соціології молоді на сучасному етапі.
9. Методологічні підходи та методи соціологічних досліджень молоді як суб'єкта соціальних відносин.
10. Вплив молоді на процеси трансформації сучасного українського суспільства.

11. Молодіжний рух: його місце і роль в системі особистісних і суспільних перетворень.
12. Молодіжні субкультури як фактор еволюційного оновлення сучасного суспільства.

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Соціологія молоді, основні поняття і категорії.
2. Роль і місце молоді у сучасному суспільстві.
3. Дослідження молоді у сучасному суспільстві: стан, проблеми, напрямки.
4. Вплив молоді на процеси трансформації сучасного українського суспільства.
5. Молодіжний рух: його місце і роль в системі особистісних і суспільних перетворень.
6. Молодіжні субкультури як фактор еволюційного оновлення сучасного суспільства.

ЛЕКЦІЯ 8

Соціологія громадської думки

Основні категорії: громадська думка, соціологія громадської думки, соціологічний вимір суспільної думки, народ, юрба.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Соціологія громадської думки як наука: сутність, виникнення та розвиток

Соціологія громадської думки – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає, з одного боку, зміст проявів громадської думки та вплив її на функціонування суспільства, а з іншого – загальносуспільні й специфічні чинники, що визначають зміст суджень громадської думки і якість (повноту) виконання нею своїх соціальних функцій. Означена дефініція – з «Короткого словника з соціології»; дає загальне уявлення про те, що вивчає ця спеціальна соціологія. Подальше уточнення її сутності вимагає визначення об'єкта та предмета цієї соціологічної галузі.

Стосовно *об'єкта соціології громадської думки* в соціологічній літературі ще не склалося одностайної думки. Це пояснюється складністю та недостатньою вивченістю цієї проблеми. Разом з тим методологія соціології орієнтується на дослідження соціальних явищ, тобто таких, які відбуваються за участю людей. Отже, люди, які належать до тих чи інших соціальних спільнот, організацій, інститутів та беруть участь у тих чи інших соціальних діях, процесах та інших соціальних феноменах є об'єктом соціологічного дослідження. Саме вони заповнюють анкети чи відповідають на запитання інтерв'юерів, беруть участь в експериментах, за їхньою поведінкою спостерігають соціологи. Тому є достатньо підстав, щоб, спираючись на таку методику, дати визначення об'єкта соціології громадської думки.

Таким чином, *об'єктом соціології громадської думки* слід вважати носіїв (суб'єктів) цієї думки, в якості яких виступають люди – представники різних соціальних груп і спільнот, різних організацій та інституцій, які висловлюють свої думки (усно чи іншим способом) щодо тих чи інших актуальних суспільно значущих проблем.

Як і всі інші, дана спеціальна соціологічна теорія має свій аспект дослідження, що виявляється у її предметі. Тому *предметом соціології громадської думки* є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, а також механізми формування і функціонування громадської думки, ставлення великих соціальних груп, народів загалом до тих явищ, що становлять актуальний суспільний інтерес.

Таке розуміння об'єкта і предмета соціології громадської думки корелює з визначенням самого поняття «громадська думка», його сутністю та уявленнями про неї, що склалися упродовж існування й розвитку цього суспільного феномену. Словосполучення «громадська думка» містить у собі глибинну сутність цього феномена. Ідеться про думку суспільства, що відображає стан суспільної свідомості, приховане чи явне ставлення соціальної цілісності, її структурних елементів (соціальних спільнот, інститутів, колективів, особистостей) до навколишньої соціальної дійсності. Ця загальнометодологічна дефініція конкретизується у різноманітних визначеннях, кожне з яких засвідчує певний аспект комплексно-системного підходу до аналізу громадської думки. Важливим компонентом такого підходу є соціологічний вимір громадської думки, який, у свою чергу, включає соціолого-історичний, соціолого-структурний і соціологофункціональний погляди на цю проблему.

Громадська думка – історичне явище, властиве всім історичним етапам суспільного розвитку. Поняття, що позначає це явище, з'явилося ще у XII ст. в Англії, а згодом поширилося і в інших країнах. Загальноприйнятим поняття «громадська думка» стало наприкінці XVIII ст., а соціологічний його вимір почав активно розроблятися у XIX ст. З цього приводу варто згадати працю Г. Тарда «Громадська думка і натовп», у якій її автор доводив, що громадська думка породжується «публікою». Вже сама назва дослідження натякає на взаємозумовленість громадської думки і «натовпу».

В сучасний період найбільший інтерес західних соціологів викликає питання про зв'язок громадської думки з поведінкою громадян у період виборчих кампаній, оскільки загострення боротьби за владу між політичними партіями зумовлює потребу в інформації про те, які механізми лежать в основі оцінки кандидатів

на виборах, якими є їхні виборчі програми тощо. Це один з напрямів реалізації громадської думки, її практично-прикладного використання. Останнє відбувається в усіх сферах суспільної життєдіяльності, на всіх етапах історичного розвитку людства, починаючи із стародавнього світу, міфу й епосу, виникнення науки, емпіричних соціальних обстежень, логографії, праць Геродота, Фукидіда, Полібія, Таціта, особливо Демокріта, Платона, Арістотеля.

За середньовіччя світоглядна парадигма змінилася – у теософії Августина Блаженного, у творчості гуманістів епохи Відродження, соціальних утопістів Т. Мора і Т. Кампанелли, в емпіричних дослідженнях (запровадження перепису населення на Русі, а також введення козацьких реєстрів в Україні), у становленні елементів соціологічного знання (Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій). Складава цього еволюційного процесу – вивчення і використання громадської думки.

Ця тенденція розвивалась і в епоху Нового часу (XVII-XIX ст.) при розробці теорій «природного права» і «суспільного договору» у XVII ст. (Т. Гоббс і Д. Локк), у соціологічних дослідженнях Ш. Монтеск'є та Ж. Руссо, працях з філософії історії, суспільствознавства, в емпіричних, демографічних і статистичних дослідженнях XVII – початку XIX ст. Проблематика суспільної думки органічно вмонтувалася також у соціологічних ідеях консерватизму, лібералізму й утопізму, в натуралістичному напрямі соціології XIX ст. (органічна школа – Г. Спенсер, П. Лілієнфельд, О. Стронін, А. Шеффле, А. Фульє, А. Еспінас, Р. Вормс; соціальний дарвінізм – У. Беджгот, Л. Гумплович, У. Самнер, Г. Ратценхофер, А. Смолл; расово-антропологічна школа – Ж. Гобіно, О. Аммон, Ж. Ляпуж, Х. Чемберлен; географічна школа – Г. Бокль, Л. Мечников, С. Соловйов, В. Ключевський).

Суспільствознавство дедалі більше інтегрувалося з природознавством, що дістало вияв, зокрема, у творчості Сен-Сімона, ідеї якого були покладені в основу позитивної філософії О. Конта. Саме останній запровадив у науковий обіг поняття «соціологія». Досліджуючи конкретний об'єкт – суспільство, людину – він розглядав суспільство як систему з її статичними та динамічними елементами. Звідси – роль громадської думки у вивченні даного об'єкта.

Ця роль громадської думки простежується і в інших напрямках соціології XIX-XX ст. – психологічному (психології народів – М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт, психології натовпу – Г. Лебон; теорії наслідування – Г. Тард; інтеракціонізмі Ч. Кулі, інстинктивізмі У. Мак-Дугала та психоаналізі З. Фрейда), а також в перших емпіричних соціальних дослідженнях (статистичних Л. Кетле, масових соціальних обстеженнях «моральної статистики» і «соціальної гігієни», розвідках Ле Пле, Д. Журавського), німецькій формальній соціології кінця XIX – початку XX ст. (Ф. Тьонніс – про «спільноту» і «суспільство»; формальна соціологія Г. Зіммеля), працях М. Вебера і соціологічній концепції Е. Дюркгайма.

У XIX ст. робляться перші спроби безпосереднього вивчення громадської думки як стану масової свідомості в оцінках і ставленні людей до конкретних соціальних явищ і процесів, як «знання» масово виражених індивідуальних оцінок і позицій. Перші спроби виявлення громадської думки методами опитування були зроблені в США, зокрема під час підготовки до виборів різних рівнів. Ця функція громадської думки – один із напрямів її універсального використання в усьому світі.

Така універсальна характеристика громадської думки інтегрується у різноманітних дослідженнях, кожне з яких відтворює певну сторону системного уявлення про громадську думку. Аналіз численних досліджень дає можливість зробити висновок, що при вивченні громадської думки у центрі уваги перебувають актуальні питання суспільного життя, що дає підставу стверджувати про теоретичний і прикладний рівні соціологічного виміру суспільної думки. Завершуючи розгляд цього питання, слід знову повернутися до загальнометодологічної дефініції, сформульованої на початку: громадська думка – це, по-перше, специфічний прояв свідомості і поведінки людей, що характеризується зв'язком з усіма формами суспільної свідомості, синтезом повсякденної і теоретичної свідомості; по-друге, це духовно-практичний засіб впливу на соціальну реальність.

Отже, громадську думку з позицій соціології слід вважати особливим станом реальної свідомості мас, соціальних спільнот і груп, який виражає домінуюче ставлення, позицію стосовно актуальних суспільно значущих проблем, подій, процесів чи явищ, що зачіпають інтереси значної частини суспільства. Зауважимо, що

категорія «громадська думка» відіграє головну роль серед інших понять і категорій цієї спеціальної соціології. До її наукового апарату належать також такі поняття, як громадська свідомість, реальна свідомість мас, духовна сфера, духовне життя, духовна культура, соціальні норми, соціальне регулювання і контроль, соціальне напруження, канали вивчення громадської думки, референдум, масові опитування та ін.

Соціологічні дослідження громадської думки спираються на загально-соціологічні методи і використовують їх повною мірою. У той же час доцільно враховувати і такі методичні аспекти соціології громадської думки:

1. Зосередження на вивченні громадської думки щодо найактуальніших питань суспільного розвитку.
2. Орієнтація на практичну корисність досліджень громадської думки для соціального управління різними сферами життєдіяльності людей.
3. Надання переваги не нагромадженню інформації, а піднесенню соціальної активності мас.
4. Урахування всієї сукупності об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на громадську думку, не обмежуючись об'єктно-суб'єктивними діями учасників інформаційного процесу.

Водночас слід зазначити, що саме останні чинники найбільше цікавлять соціологів. Адже соціологічний вимір суспільної думки в духовно-практичних аспектах дає підставу ставити й вирішувати питання про її об'єктно-суб'єктивні характеристики (соціолого-структурний ракурс) та функціонування (структурно-функціональний ракурс) у сучасному суспільстві.

2. Поняття про об'єкт і суб'єкт громадської думки

Громадська думка головним чином має оціночний характер. Вона не може не містити в собі оцінки суб'єктом об'єкта, на який спрямована його увага. Соціологія громадської думки пов'язана з соціальною оцінкою, що являє собою вияв одного з видів ставлення суб'єкта до об'єкта.

За ступенем раціональності соціальні оцінки диференціюються на основі фіксації рівня чітко усвідомленого ставлення суб'єкта до конкретного факту, події, явища, процесу.

Соціальна оцінка невідривна від певної колективної позиції, притаманної громадській думці, що виводить останню на відповідні людські потреби та інтереси, актуалізуючи роль суспільної думки в житті суспільства, його структурних підрозділів аж відповідно до окремої особи як вихідного елемента соціальної цілісності. Звідси висновок, що формування громадської думки детерміноване об'єктивними потребами і суб'єктивним фактором, які індивід усвідомлює у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також реалізує у своїй практичній діяльності.

Власне, йдеться про механізм людської життєдіяльності, який складається з об'єктивних факторів (середовище – потреби) і факторів суб'єктивних (усвідомлення і практичне задоволення об'єктивних потреб). Цей механізм має універсальний характер, властивий усім проявам людської життєдіяльності, включаючи громадську думку. Вона виникає, формується, поширюється і функціонує в структурі зазначеного механізму.

Об'єкт громадської думки – це частина навколишнього природного та соціального середовища, що зосереджується в певних людських потребах, які з об'єктивною необхідністю вимагають свого усвідомлення і діяльного задоволення. Першою ланкою на цьому шляху є інтереси людей, через які власне і відбувається процес усвідомлення потреб, – їх оцінка, мотивація щодо задоволення, спрямування до відповідної мети, після чого вже розпочинається дія з реалізації цієї мети на практиці.

Суб'єкт громадської думки – суспільство в цілому, його підсистеми, окрема людина, що виявляють певне ставлення – у формі суджень або дії – до конкретної проблеми, яка викликає громадський інтерес.

Питання про об'єкт і суб'єкт громадської думки є діалектичним у тому розумінні, що воно вирішується з урахуванням діалектики суспільного та індивідуального, на рівнях свідомості і практики. Як зазначалося вище, соціолого-історичний підхід до проблеми громадської думки виявив взаємозв'язки останньої з масами, державою, індивідом («пересічною людиною»). Стосовно об'єктно-суб'єктних відносин ці взаємозв'язки мають безпосереднє значення.

Соціологія особистості допомагає з'ясувати механізм індивідуального сприймання громадської думки та діяльної реакції на неї з боку окремого індивіда відповідно до його безпосереднього

середовища (мікросередовища), взаємодетермінованого з макросередовищем, потреб даної особистості, невідривних від групових і загальносуспільних потреб, їх особистого усвідомлення і діяльного задоволення у конкретних людських вчинках.

Соціологія колективної і масової свідомості та поведінки розкриває відповідні рівні здійснення механізму громадської думки. Ідеться, зокрема, про масові реакції людей на критичні ситуації, що виникають об'єктивно і раптово, – стихійні лиха, революції, війни. Незнайома, нестандартна, «нештатна» ситуація, тобто порушення стереотипу викликає в масах людей недовіру, деморалізацію, розрив зв'язків, паніку, яка є колективним відходом від групових норм і цілей до частковостей. Роздрібненій масі, натовпу притаманні свої закономірності, а саме: а) усереднення особистості; б) свавілля натовпу у фанатичних проявах.

Тут починають діяти різноманітні чинники в усій розмаїтості їхніх взаємодетермінацій: економічних, соціальних, політичних, духовних, психологічних тощо. Соціологія покликана дати пояснення зазначеним явищам, які діалектично поєднують суспільні, групові та індивідуальні прояви (потреби – інтереси – цінності – мотиви тощо).

Важливим при цьому є саме комплексно-системний підхід без абсолютизації жодної з його складових. Так, представники школи «психології народів» (Лацарус, Штейнталь) відзначали «народний дух» (тобто психічну схожість індивідів однієї нації) головним фактором історії. Автори групової психології (Лебон та ін.) наполягали на анонімності, гіпнозі, психічному зараженні натовпу, роблячи висновок про тотожність народних мас та «ірраціональної юрби».

Теорія маси ставить перед собою завдання вивчити поведінку людської маси, яка тлумачиться дослідниками по-різному, – натовп, юрба, продукт машинної техніки. Лебон, зокрема, говорив про «душу натовпу», соціально-психологічну єдність певних, спільних для натовпу, почуттів, взаємонавіювань, які провокують колосальну енергію різного спрямування.

Теорія успадкування акцентує увагу на властивому кожній людині намаганні відтворювати поведінку інших індивідів та груп, чим і пояснюється соціальна поведінка та суспільна життєдіяльність в цілому.

Усі ці соціально-психологічні концепції, зберігаючи певне особіне значення, втрачають свою привабливість саме через свою локальність, відірваність від комплексно-системного підходу, зокрема стосовно пояснення механізмів громадської думки. Цей підхід вимагає розглядати суспільство як цілісну систему, і громадська думка на цьому рівні є також цілісним утворенням. Водночас важливо чітко уявляти структурні підрозділи суспільства – соціальні спільноти, інститути, колективи, групи, особистості, а також відносини між усіма ними. Звідси і диференціація цілісної (на рівні суспільства загалом) громадської думки, об'єктно-суб'єктні зв'язки і характеристики якої збігаються з названими структурними підрозділами. Соціальні спільноти, інститути, колективи, групи, особистості є водночас суб'єктом (носієм) і об'єктом (на який спрямована увага суб'єкта) громадської думки.

Що ж до визначення народних мас, то науковий, комплексно-системний підхід твердить, *що народ* – це та частина населення, яка є носієм добра, соціального прогресу, тобто творення, і складається з особистостей, наділених творчими здібностями, що реалізуються на практиці. Звідси і сумарний творчий потенціал народу, його здоровий глузд і духовність.

Юрба – це та частина населення, яка керується не творенням, а руйнуванням, не здоровим глуздом і духовністю, а інстинктом. Вона складається з індивідів, що втратили свою особистість. Причому одна й та сама людина може піднятися до висот народного творення або впасти у підлеглисть юрби, натовпу. Звідси актуальність як виховання – сімейного, суспільного, так і самовиховання, самовдосконалення – постійного і самовідданого. Це має прямий стосунок до проблеми об'єкта і суб'єкта громадської думки, покликаної сприяти утвердженню народних цінностей і протистояти інстинктам юрби. Важливим тут є питання функціонування громадської думки.

3. Функціонування громадської думки

Функція – це категорія, яка відображає процес існування й розвитку об'єкта, його роль і місце у цьому процесі, значення для інших об'єктів соціальної реальної дійсності. Тобто від того, як функціонує об'єкт, залежить його доцільність взагалі, «рейтинг»

такої доцільності, адже про все треба судити за кінцевими результатами, наслідками існування об'єкта.

Функціонування громадської думки означає ефективність її існування, ступінь реалізації її характеристик – комплексно-системних, включаючи і соціологічний вимір, та об'єктно-суб'єктних зв'язків.

Специфіка такого функціонування спричинена специфікою самої громадської думки, яка, власне, не є соціальним інститутом, певним організаційним утворенням (соціальний інститут – форма організації соціальних спільнот та відносин між ними). Вона не є сталою, історично зумовленою в суспільстві формою спільної діяльності людей, не має своїх специфічних організацій, що регулюють відповідну діяльність щодо створення громадської думки.

Водночас ми говоримо про об'єкт і суб'єкт громадської думки, її соціологічні аспекти, функціонування та управління таким функціонуванням. У цьому відношенні громадська думка багато в чому подібна до соціального інституту, зокрема, в багатьох західних країнах існують центри з її вивчення. Хоча насамперед ідеться про стан громадської свідомості, що містить у собі приховане чи явне ставлення різних суб'єктів до відповідних об'єктів (проблем, подій, фактів, предметів, явищ, процесів довколишньої дійсності). Через зазначене ставлення суб'єкта до об'єкта громадська думка регламентує ті чи інші норми, стереотипи поведінки в різних ситуаціях, впливаючи на них.

Саме цей вплив і становить суть функцій громадської думки. На думку відомого українського соціолога В. Полторака (це приклад індивідуальної позиції, ставлення до проблеми), громадська думка виконує в суспільстві такі *функції*: 1) директивну, 2) консультативну, 3) експресивну.

Директивна функція полягає в тому, що громадська думка сама ухвалює рішення, яке має суто імперативний характер, тобто обов'язковий до виконання. Ідеться про вибори, референдуми, збори колективів, на яких ухвалюються обов'язкові для всіх членів відповідних колективів рішення.

Консультативна функція громадської думки дістає вияв у консультаціях, порадах, рекомендаціях щодо вирішення певних проблем, які ставить життя. Успіх у розв'язанні таких проблем багато в чому залежить від урахування громадської думки.

Експресивна функція громадської думки, найширша за своїм застосуванням, зводиться до тієї позиції, яку займають суспільство, його структурні підрозділи, зокрема особа стосовно тієї чи іншої події, факту, явища тощо.

Зазначені функції громадської думки свідчать про її істотний вплив на поведінку людей, їх спільноти, інститути, колективи, суспільство в цілому. Не випадково в усьому світі постійно зростає увага до вивчення і використання громадської думки. Адже її функціонування багатоаспектне.

У комплексі відповідних засобів своє місце посідають засоби масової інформації, які збирають, створюють і поширюють інформацію – джерело управління. Як кажуть, хто володіє інформацією, той володіє ситуацією.

При цьому засоби масової інформації (ЗМІ) виконують такі *функції*: 1) інформаційну; 2) політичну («четверта влада»); 3) аналітичну щодо громадської думки. Ці функціональні характеристики засобів масової інформації багато в чому збігаються з директивною, консультативною та експресивною функціями саме громадської думки. Особливо це стосується аналітичної функції засобів масової інформації, безпосередньо пов'язаної з функціонуванням суспільної думки.

Функціонування громадської думки – складова загального механізму людської діяльності (середовище – потреби – їх усвідомлення у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також їх діяльне задоволення). У цій структурі відбувається відображення громадської думки на основі поєднання об'єктивних потреб і суб'єктивних інтересів суспільства щодо актуальних проблем дійсності його структур та особистостей. Сутність функціонування громадської думки – у наданні гласності безлічі індивідуальних думок: а) безпосередньо (через форми прямої демократії); б) опосередковано (через форми представницької демократії).

Отже, *ефективність функціонування громадської думки* залежить від єдності факторів – об'єктивних (середовище–потреби) і суб'єктивних (усвідомлення і діяльне задоволення потреб). При цьому розрізняють три види вираження громадської думки: 1) стихійне; 2) з ініціативи суспільних структур; 3) через соціологічні дослідження.

Функціонування громадської думки відбувається, як правило, на двох *рівнях*: 1) на рівні слова (вербальної поведінки), коли маси зовнішньо сприймають інформацію, оцінки, але самі не залучаються до конкретних дій; 2) на рівні справи (реальної поведінки), коли суб'єкт діє відповідно до оцінки, яка є одним з аспектів усвідомлення об'єктивних потреб (ціннісні орієнтації у взаємозв'язку з інтересами, мотивами, цільовими установками).

Ефективність функціонування громадської думки визначається переходом від вербальної до реальної поведінки, від відображеного до перетвореного стану, процесом об'єктивізації думки в системі соціальних норм, соціального регулювання і контролю. Прискорений темп суспільних змін і перетворень супроводжується відповідним прискоренням переміщення акценту громадської думки з одних проблем на інші. Таке переорієнтування громадської думки взаємопов'язане із зміною масштабів стереотипів поведінки і мислення, традицій і новацій, які відображаються громадською думкою. Динаміка останньої – це важлива складова загальнодинамічних суспільних процесів. Аналіз показує, що існує два шляхи цілеспрямованого впливу на функціонування громадської думки: 1) маніпулювання нею; 2) наукове її формування.

Маніпулювання – це нав'язування людям такого ставлення до актуальних проблем дійсності, яке відповідає інтересам суб'єкта зазначеного нав'язування.

Наукове формування громадської думки полягає у забезпеченні перетворення вербальної поведінки на реальну, індивідуальних думок на групові та масові. Поряд з цим існують також внутрішні й зовнішні механізми функціонування громадської думки: внутрішні пов'язані з об'єктивними процесами такого функціонування, зовнішні — з фактами впливу суб'єкта на об'єкт. Внутрішні механізми пов'язані насамперед з процесом ідентифікації інтересів особи з інтересами інших людей, спільнот і суспільства загалом.

Використана і рекомендована література

1. Бурлачук В. Привид свободи. Доля демократичних інститутів в Україні *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 182–203. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
2. Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство : матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / За наук. ред. Є. І. Головахи, О. Г. Стегнія, О. О. Максименко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 170 с. URL: <https://i-soc.com.ua/>

- assets/files/library/global_and_local_crises.pdf
3. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
  4. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
  5. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
  6. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
  7. Лебідь А. Є., Тимофеева Т. Концепція справедливого повстання: концептуалізація, легалізація та легітимація природного права. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції* : матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Суми, 18 червня 2022 р.). Суми : Сумський державний університет, 2022. С.122–126. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/88621/1/Lebid%20_legitimation.pdf
  8. Основи політичної соціології : навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей / М. А. Безносів, Т. М. Дублікаш, А. Д. Литовченко та ін. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 252 с. URL: <http://socio.karazin.ua/resources/7076709d4b1faf34276aaffdb5f6186f.pdf>
  9. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри : монографія / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
  10. Ровенчак О., Химович О. Ідентичність потенційного мігранта і міграційна ідентичність: формування і відповідні практики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 97–116. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
  11. Соціологічні та політологічні студії : підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. професора А. С. Лобанової. К. : Каравела, 2018. 520 с. URL: <https://cutt.ly/MwjKfPzW>
  12. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
  13. Яремчук С. С. Соціологія : навч. посібник. 3-тє вид., випр. і доп. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с. URL: <https://cutt.ly/9wjKZgsI>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Розкрийте сутність поняття «громадська думка».

2. Визначте об'єкт і предмет дослідження соціології громадської думки.
3. Розкрийте структуру громадської думки.
4. Розкрийте канали висловлювання та функції громадської думки.

Питання цільових виступів

1. Громадська думка як соціальний інститут, сутність, джерела і специфіка формування.
2. Структура, канали висловлювання та функції громадської думки.
3. Закономірності функціонування громадської думки в Україні і проблеми її вивчення.
4. Громадська думка і соціальне управління.
5. Громадська думка як фактор соціальних змін.
6. Масова комунікація і соціальні стереотипи.
7. Роль засобів масової комунікації у соціалізації індивідів.
8. Наведіть приклади ролі мас-медіа у формування гендерних стереотипів в українському суспільстві.

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Громадська думка в Україні : стан і проблема інституціоналізації.
2. Теорія «масової людини» та європейський суспільний розвиток.
3. Плітки як соціальне явище : джерела та динаміка.
4. Постмодерністські концепції мас-медіа.
5. Вибірчі технології в сучасному соціумі : європейська традиція та український досвід.
6. Плітки в суспільстві : джерела і динаміка.
7. Громадська думка як об'єкт «публік рілейшнз».
8. Громадська думка студентської молоді.

ЛЕКЦІЯ 9

Соціологія освіти

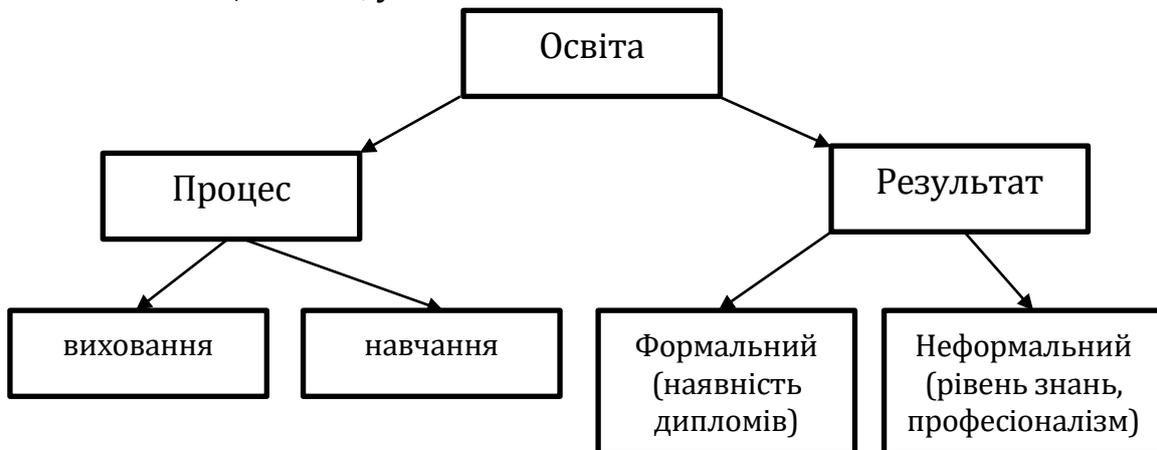
Основні категорії: освіта, система освіти, парадигма освіти, криза освіти, соціологія освіти.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Предмет соціології освіти

З самого дитинства людина навчається, отримує знання і освіту. А що ж таке освіта? Чи задумувались ви над цим питанням? На вашу думку, що представляє собою освіта, адже всі ми її здобуваємо на певному етапі нашого життя (деякі мають і не одну вищу освіту)? А для чого нам освіта? Для чого нам бути освіченими? Освіта необхідна у нашому житті?

Поняття «освіта» означає процес і результат засвоєння, систематизації знань, умінь і навичок.

Процес освіти (з точки зору соціології) – це особливим чином ієрархізована, організована рольова діяльність, яка спирається на певні заклади і регулюється спеціальними нормами.

Соціологія освіти вивчає освітній механізм оволодіння людьми знаннями, накопиченими наукою і соціальною практикою, а також механізми передачі цих знань через соціальні інститути. У цьому розумінні соціологія освіти тісно пов'язана з педагогікою (загальною, спеціальною, соціальною), яка вивчає специфіку освітнього процесу. Однак, соціологія освіти має свій власний предмет. Вона вивчає взаємозв'язок системи освіти з іншими соціальними

системами суспільства, його соціальними інститутами, вплив освіти на вдосконалення соціальної структури й розвиток суспільних відносин, на ефективність трудової діяльності.

Предмет соціології освіти – система освіти як соціальний інститут, його взаємодія з іншими соціальними інститутами і суспільством взагалі, а також соціокультурні процеси всередині освіти.

Предметом соціології освіти також є процес інтелектуальної соціалізації особистості з врахуванням конкретних умов.

Найбільш цікаві теми для соціологів у сфері освіти:

- 1) Як змінити соціальні ролі в залежності від рівня освіти?
- 2) Чи є освіта фактором вирівнювання життєвих шансів?

Основи західної соціології освіти були закладені *Е. Дюркгаймом і М. Вебером*. Вони досліджували соціальні функції освіти, зв'язок системи освіти з економічними й політичними процесами. Навчальні заклади й педагогічні процеси аналізувалися з соціологічної точки зору.

Пізніше *І. Парсонс* запропонував дослідити освіту як інструмент соціалізації, розглянути елементи системи освіти, навчальні заклади як соціальні системи. У рамках цього підходу вивчаються школи, класи, неформальні групи, соціально-психологічний клімат, групові процеси, джерела конфліктів, стиль викладання (*У. Гордон, Дж. Гетцельс, Дж. Колеман*).

У 70-ті-80-ті роки аналізується вплив соціального стану студентів на успіхи в освіті й можливості отримання вищої освіти. *Н. Гросс* та *Р. Коллінс* вивчають зв'язок освіти з соціальною стратифікацією, *П. Бурдьє* і *М. Ханнан* – з економічними і політичними процесами.

В Україні соціологією освіти займалися *Н. А. Аітов* (вплив освіти на продуктивну діяльність), *М. Х. Тітма* (вивчав роль системи освіти в професійному самовизначенні молоді), *В. Н. Турченко* (НТР і розвиток освіти), *Ф. Р. Філіпов* (освіта як канал соціальних змін), *В. Н. Шубкін* (освіта, життєві плани й шляхи молоді).

У наш час у соціології освіти виділяють *два взаємопов'язаних напрямки: внутрішньо-і зовнішньоінституціональний*.

Перший розглядає соціальні аспекти діяльності працівників освіти, педагогічних і учнівських колективів, проблеми планування й управління, взаємини викладачів і учнів, закономірності

соціалізації особистості в освітньому процесі, фаховий статус педагогічних та науково-педагогічних працівників.

Другий досліджує соціальні аспекти взаємодії освіти та інших інститутів суспільства – виробництва, науки, культури, політики.

2. Система освіти і суспільство. Соціальні функції освіти

Система освіти – один із найбільш ефективних соціальних інститутів, що активно впливають на процеси функціонування і розвитку суспільно-економічної формації, усередині якої поданий соціальний інститут створюється і вдосконалюється в інтересах пануючих класів.

Система освіти може розглядатися у якості складової частини надбудови суспільства. Однак, тільки таке трактування було б неповним.

Система освіти, безпосередньо взаємодіючи з соціальною структурою суспільства, сукупністю його виробничих відносин, у той же час впливає опосередковано на продуктивні сили, а також відображає зміни в їх рівні й структурі. Крім того, система освіти має деяку відносну самостійність як від базисних, так і від надбудовних відносин і здатна впливати на ті й інші власною активною дією.

Соціальні функції освіти спрямовані на збереження суспільства як системи. Зупинимося на характеристиці цих функцій:

- 1. Система освіти пов'язана з економічною підсистемою і виконує економічну або народногосподарську функцію, суть якої полягає у підготовці суспільства до трудової діяльності. Ця функція пов'язана з розвитком продуктивних сил суспільства, із виконанням виробничо-технічних вимог, маються на увазі вимоги до освіти людини як виконавця трудових функцій, виконання яких неможливе без певної суми знань і умінь.*
- 2. Система освіти пов'язана з соціальною структурою суспільства й виконує тут дві функції: відтворення класів, соціальних груп і соціальних переміщень у суспільстві (функцію інгергенерацийної, міжгенераційної мобільності). Оскільки загальна середня освіта стає більш загальною, то вона вже менше визначає конкретні шляхи подальших соціальних змін. Саме сьогодні вища освіта визначає соціальний статус людини.*

3. Система освіти пов'язана з політичною системою суспільства й виконує функцію громадянського виховання. Іноді цю функцію називають адаптивною. Саме в існуючу політичну систему повинні «вписуватися» «громадянсько-виховані» особистості, приймаючи її плюралізм і здійснюючи соціальні переміщення в рамках даної системи. Держава через систему освіти формує певний тип особистості, орієнтуючи її на засвоєння соціальних норм, правил, установлень.
4. Система освіти пов'язана з духовною системою суспільства, і в цьому аспекті виконує ряд життєво важливих функцій: накопичення й освоєння загальних і спеціальних знань, умінь, навичок; збереження і розподілення цінностей культури; соціалізація особистості та її виховання.

3. Основні концептуальні підходи до аналізу освіти

1. Структурний функціоналізм (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон).

Освіта сприяє стабільності суспільства, тому що її основна функція – передавати цінності пануючої культури наступним поколінням. Освіта є фільтруючим механізмом, який сприяє поділу людей у суспільстві згідно з їхніми здібностями і створює рівні можливості щодо мобільності.

2. Теорія людського капіталу (Хелен Андерсон). Освіта не є продуктом негайної віддачі. Освіта – це капіталовкладення у майбутнє людини.

3. Конфліктологічна концепція.

1) *Марксистська теорія (Баулес, Гінтіс).* Дана теорія оцінює освіту як таку систему, яка існує для відтворення робочої сили (навчання, виховання висококваліфікованих робітників). Дослідники проводили аналогію між освітою і суспільство в цілому, зокрема виробничою сферою.

Таблиця 6

№	Освіта	Суспільство
1	Ієрархія між учнями і вчителями	Ієрархічний розподіл праці на виробництві (зароджується в школі, інституті)
2	Відсутність контролю над освітою з боку учнів	Відсутність контролю за адміністрацією з боку виробничого колективу
3	Конкуренція між учнями	Конкуренція між робітниками за заробітну платню

2) *Концепція Ліча*. Школа – це така організація, яка вчить дітей «знати своє місце і тихо на ньому сидіти». Основні поняття концепції:

- «пасивне споживання» (матеріал засвоюється пасивно, шляхом заучування, немає активності учнів);
- прихований навчальний план.

3) *Теорія мовних кодів (Бернстайн)*. Основні поняття теорії:

- обмежений мовний код;
- вдосконалений мовний код.

Вислів Бернстайна: «Діти з різних соціальних середовищ ще в ранньому віці виробляють різні розмовні форми, які в подальшому в процесі навчання впливають на їх шкільні успіхи».

4. *Світова криза освіти та її прояви в Україні.*

5. *Шляхи вдосконалення системи освіти в Україні*

У середині XIX ст. була заснована наукова організація «Римський клуб». Засновник – А. Печчеї. Представники організації уперше заговорили про кризу освіти.

Ознаки світової кризи освіти:

- відставання культури від освіти (між освітою і культурою існує розрив);
- відставання освіти від науки;
- послаблення впливу освіти на соціалізацію молоді.

Шляхи подолання кризи в освіті:

- 1) демократизація навчання та виховання і дійсна реалізація прав особистості;
- 2) структурна реформація освіти: демонополізація і роздержавлення монопольних систем освіти й формування альтернативного позабюджетного сектору;
- 3) змістовне оновлення освіти через гуманізацію і гуманітаризацію;
- 4) використання провідних навчальних технологій, які розвивають саморефлексію і мотивують подальше самостійне навчання;
- 5) інтеграція і глобалізація освіти як на національному, так і на світовому рівнях;
- 6) втілення принципу безперервності освіти;
- 7) превентивна освіта.

В Україні створена Концепція розвитку освіти України на період 2015-2025 роки, у якій розкриваються особливості кризи

освіти в Україні та шляхи її подолання. Цю концепцію розробила Стратегічна дорадча група «Освіта» (СДГ «Освіта»), створена в рамках спільного проекту Міжнародного фонду «Відродження» та БФ «Інститут розвитку освіти» в липні 2014 року для надання консультативної й експертної підтримки Міністерству освіти і науки в розробці Дорожньої карти освітньої реформи. Подібні групи працюють і в інших міністерствах.

Згідно з Концепцією, українська освіта – один із найбільших секторів суспільства, у якому працюють і здобувають освіту близько 9 млн осіб. Україна успадкувала від СРСР потужну розгалужену освітню систему з передовою на той час інфраструктурою. За роки незалежності фактично відбувалося екстенсивне використання матеріально-технічних, кадрових і організаційних ресурсів попередньої системи та пристосування їх до потреб незалежної держави.

Кількість дошкільних навчальних закладів у 1991-2013 роках скоротилася з 24,5 тис. до 16,7 тис. Відсоток охоплення дітей цієї формою освіти знижувався протягом усіх років незалежності і лише у 2012-му досяг рівня 1991 року (57 %), а у 2013-му, за попередніми даними, сягнув 62 %. Кількість загальноосвітніх навчальних закладів за той самий період скоротилася з 21,8 тис. до 19,3 тис., кількість учнів у них – з 7,132 млн. до 4,204 млн. Так само за цей період зменшилася кількість учителів – з 537 тис. до 508 тис. Подібні тенденції спостерігалися у сфері професійно-технічної освіти: з 1991-го до 2013 року кількість закладів скоротилася з 1251 до 968, а кількість учнів – з 648,4 тис. до 391,2 тис. Кількісне зростання відбувалося лише в галузі вищої освіти: за той самий період кількість вишів III-IV рівнів акредитації зросла від 149 до 325, а кількість студентів, які здобувають вищу освіту у ВНЗ I-IV рівнів акредитації, – з 1,6154 млн. до 2,0527 млн.

Особливості української ситуації в освіті (відповідно до Концепції):

- 1) бюрократизація освітянської системи;
- 2) залишковий принцип фінансування;
- 3) соціальний та етичний розрив між викладацьким корпусом та учнями, студентами;
- 4) зниження соціального престижу освіченості.

Протягом усього періоду існування незалежної України в освітньому секторі країни накопичувалися численні проблеми системного характеру. Серед них:

- ставлення владних структур до освітнього сектору як до другорядного порівняно з економікою, «витратної», а не інвестиційної, частини державного бюджету;
- занепад матеріально-технічної бази, старіння педагогічних кадрів, недостатній приплив молодих спеціалістів;
- низька заробітна плата, зниження соціального статусу працівників освіти;
- неефективна, надмірно централізована, застаріла система управління і фінансування;
- зростання нерівності в доступі до якісної освіти;
- некодифікованість і недосконалість освітнього законодавства;
- надмірна комерціалізація освітніх послуг, корупція і «дипломна хвороба»;
- зниження якості освіти та падіння рівня знань і вмінь учнів, моральне старіння методів і методик навчання;
- повільне і безсистемне оновлення змісту освіти;
- зниження якості педагогічних кадрів і криза педагогічної освіти, професійна деградація частини учительських кадрів;
- брак ефективної системи моніторингу і контролю якості освіти;
- зниження якості навчальної літератури та критичний брак передових технологій в освітньому секторі.

Протягом останніх двох десятиліть сформувалися три основні моделі відповіді освітньої системи на дедалі більші життєві виклики.

Перша: творення нових форм організації освітньої діяльності, ґрунтованих на прогнозуванні і швидкому реагуванні на виклики. Ця модель найпоширеніша на найнижчих щаблях освітньої ієрархії: у школах, вишах, інших інституціях, які займаються навчально-виховною діяльністю.

Друга: трансформація наявних інституцій, організаційних і освітніх практик відповідно до мінливих умов, технічне пристосування до нових умов існування й діяльності. Ця модель застосовується на всіх щаблях освітньої системи – від школи до

Міністерства освіти і науки. Зазвичай ця модель передбачає дію навздогін: вона не передбачає прогнозу і моделювання проблеми, а є спонтанною реакцією на появу цієї проблеми.

Третя модель: імітація змін, теж наявна на всіх рівнях освітньої системи, але у зворотній пропорції: більше на вищих щаблях, менше – на рівні освітньої інституції, яка має безпосередній контакт зі споживачем освітніх послуг.

Прикладом першої моделі можна вважати впровадження інноваційних методик навчання, творення освітніх інституцій нового зразка, запровадження зовнішнього незалежного оцінювання, підготовка й ухвалення «галузевих» освітніх законів.

Прикладом другої моделі можна вважати запровадження 12-бальної системи оцінювання знань учнів, 12-річної базової середньої освіти, спроби впровадження університетської автономії, спроби змін у системі навчального книговидання, розробку і впровадження стандартів базової середньої освіти.

Найяскравіший приклад імітації змін – Національна доктрина розвитку освіти, запровадження принципів Болонського процесу.

Досвід розвитку освітньої системи України після 1991 року свідчить, що на цей момент на системному рівні переважають друга і третя моделі змін. Для забезпечення функціонування освіти як основи сталого розвитку країни, виходу її на рівень найбільш розвинених постіндустріальних країн світу треба забезпечити перевагу першої і другої моделей змін.

Сьогодні в Україні скоротився обсяг будівництва закладів освіти. Дітям не вистачає найнеобхіднішого – зошитів, олівців, щоденників. Дуже погані справи з освітньою літературою.

У сільських школах не вистачає вчителів. Престиж вчителя, викладача впав, продовжується «відплив мізків» за кордон, тих самих мізків, створених старою системою – лікарів світового рівня, інженерів, вчених, дослідників. Астрономічну суму складає борг держави сфері освіти.

Освіта фінансується за залишковим принципом. Увесь світ давно зрозумів, що найвигідніший вклад – це вклад у людину, у її знання. Економічно вже давно доказано: існує пряма залежність між вкладом в освіту й ростом продуктивності праці.

Відбувається поляризація суспільства на багатих і бідних. Цей процес знаходить своє відображення і в системі освіти. У суспільстві

з'явилися ліцеї та гімназії. У цілому це позитивне явище і його можна тільки вітати. Негативно те, що приймають у ці заклади освіти не стільки за здібностями вчитися, скільки за здібностями платити. Наприклад, у Києві створений ліцей «Гранд», де діти отримують європейську освіту. Навчаються у теплій, майже домашній обстановці. 28 предметів, із них 5 мов, знаходяться на повному пансіоні.

На Заході, у США навіть дуже гарна освіта під силу працюючим батькам. Кваліфіковані робітники, службовці, а тим більше представники середнього класу (при наявності праці) можуть дати своїм дітям будь-яку освіту.

Відповідно до Концепції, знання мов, музики, досконале володіння комп'ютерною технікою – усе це та багато іншого отримують в Україні діти багатих, нових багатих, які сьогодні «роблять» гроші, а не заробляють їх. Зробити 1,5 тисячі доларів можна, заробити ні. Це гарно, що нові багаті будуть грамотними, погано те, що бідні, але обдаровані з соціальних низів у низах і залишаються через нездатність заплатити за своє навчання. Суспільство від цього тільки програє. Коли механізм соціальної селекції не функціонує належним чином, тобто люди займають ті позиції, які не відповідають їх здібностям, суспільство не буде розвиватись належним чином, не процвітання, а стагнація буде його характеризувати.

Соціологічні дослідження виявили також певні протиріччя між потребами суспільства і якістю підготовки фахівця, слабкі місця на стику вищої школи з виробництвом. Були розкриті порушення безперервності освіти, розриви навчально-виховної і науково-дослідницької діяльності ЗВО, тривалість адаптації випускників ЗВО. Джерелом більшості протиріч є недостатній зв'язок ЗВО із виробництвом. Здобувачі вищої освіти недостатньо підготовлені до реальної практичної діяльності.

Ефективність діяльності ЗВО знижували слабкість матеріальної бази, недоліки організаційного забезпечення навчального процесу, низький рівень культури виховного впливу.

Потрібна системна реформа освіти, яка має бути предметом суспільного консенсусу, розуміння того, що освіта – це один з основних важелів цивілізаційного поступу й економічного розвитку.

Реформа освіти в Україні передбачає інноваційні процеси відносно різних сторін, граней функціонування школи. Зокрема планується перехід від уніфікованого державного навчання до різноманітності форм. Уже з'явилися альтернативні ЗВО, коледжі, гімназії. У галузі вищої школи здійснюється перехід до багатоступеневої освіти. На підвищення ефективності вищої школи спрямовано введення акредитації ЗВО, договірна система взаємовідносин зі споживачами, зміни правил прийому в заклади освіти.

Результатом реформи має бути всеосяжна трансформація освітнього сектора. Освіта мусить перетворитися на систему, здатну до саморегуляції – відповідно до викликів суспільного розвитку, які постійно змінюються. Освіта має перетворитися на ефективний важіль економіки знань, на інноваційне середовище, у якому учні й студенти отримують навички і вміння самостійно оволодівати знанням протягом життя та застосовувати це знання в практичній діяльності. Освіта має продукувати індивідів, здатних забезпечити прискорене економічне зростання і культурний розвиток країни, свідомих, суспільно активних громадян, конкурентоспроможних на європейському і світових ринках праці. Освіта має стати реальною гарантією забезпечення високих соціальних стандартів.

Реалізація цих єдиних для всієї освіти завдань має здійснюватися різними шляхами – через розмаїття освітніх інституцій, форм і методів навчання, запровадження сучасного менеджменту.

Використана і рекомендована література

1. Бурлачук В. Привид свободи. Доля демократичних інститутів в Україні *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 182–203. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
2. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
3. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
4. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
5. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. 223 с.
6. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
7. Купрій Т. Г. Соціологія освіти : навчальний посібник. К. : Видавництво «Логос», 2014. 304 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4497/1/T_Kupriy_SO_IS.pdf

8. Проект «Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років». URL: <http://education-ua.org/ua/draft-regulations/319-proekt-kontseptsiya-rozvitku-osviti-ukrajini-na-period-2015-2025-rokiv>
9. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри : монографія / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
10. Соціологія освіти : [методичні рекомендації з дисципліни для студентів, які навчаються за напрямом підготовки «Соціологія»] / Н. В. Рожанська. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 36 с. (Методична серія; вип. 218). URL: <https://cutt.ly/jwjKCgck>
11. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
12. Яремчук С. С. Соціологія : навч. посібник. 3-тє вид., випр.і доп. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с. URL: <https://cutt.ly/9wjKZgsI>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Соціологія освіти як наука: об'єкт, предмет і сутність її складових.
2. Соціальний інститут освіти, його функції у суспільстві.
5. Система освіти в Україні.
6. Проблеми та перспективи розвитку освіти в Україні.
7. Особливості світової кризи освіти.
8. Кризові явища в освіті України.
9. Шляхи подолання світової кризи в освіті.
10. Шляхи подолання кризових явищ у вітчизняній освіті.
11. Що таке освіта?
12. В якому розумінні освіта є цінністю для людини?
13. Освіта розглядається як процес навчання та виховання. Чи можуть ці два явища існувати окремо один від одного?

Питання цільових виступів

1. Соціологія освіти як наука: об'єкт, предмет і сутність її складових.
2. Соціальний інститут освіти, його функції у суспільстві.
3. Система освіти в Україні.
4. Проблеми та перспективи розвитку освіти в Україні.
5. Особливості світової кризи освіти.
6. Кризові явища в освіті України.
7. Шляхи подолання світової кризи в освіті.
8. Шляхи подолання кризових явищ у вітчизняній освіті.

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Закономірності розвитку інституту освіти.
2. Багатоманітність моделей управління освітою.
3. Система управління освітою в Україні.
4. Глобальні проблеми людства як фактор трансформації освітніх систем у сучасному світі.
5. Криза системи освіти в Україні: причини і шляхи подолання.
6. Головні тенденції початку освітнього реформування у провідних країнах Заходу.
7. Демократизація вищої школи.
8. Елітаризація вищої освіти.
9. Диверсифікація системи вищої освіти.

ЛЕКЦІЯ 10

Соціологія науки

Основні категорії: наука, соціологія науки, науково-технічна революція, науково-технічний прогрес.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Предмет соціології науки

Наука – поняття багатомірне. Відповідно до поглядів американського соціолога Джона Бернала можна виділити такі його *аспекти*:

- 1) *наука* – це інститут (тобто організація людей, що виконують певні завдання у суспільстві);
- 2) *наука* – це метод, тобто сукупність засобів відкриття нових сторін і закономірностей природи й суспільства;
- 3) *наука* – це накопичення наукових традицій;
- 4) *наука* – це важливий фактор розвитку виробництва;
- 5) *наука* – це джерело нових ідей.

Ознаки науки:

- 1) мета науки – теоретичне відображення дійсності, опис, пояснення, проорокування процесів і явищ;
- 2) прагнення до отримання нових знань;
- 3) наукове знання має системний характер і будується за принципом «все про об'єкт»;
- 4) об'єкти науки не зводяться до реальних об'єктів – вони мають індивідуальний характер;
- 5) наука має свою мову й засоби пізнання.

Отже, **наука** – це одночасно й складна, функціонуюча система знань, що створює наукову картину світу, і форма діяльності, що спрямована на вироблення і теоретичну систематизацію нових об'єктивних знань про дійсність.

Дослідження проблем науки сьогодні цілком актуальне. Причин багато, головні з них пов'язані з бурхливим розвитком НТП, високих наукомістких технологій і перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу, проникненням науки в макро- і мікросвіт, із глобальними масштабами негативних наслідків

науково-технічного розвитку й необхідності в цьому зв'язку дати морально-етичну оцінку ролі науки.

Наукознавство – загальна назва різних напрямків, типів дослідження науки. Виділяють *шість напрямків* у наукознавстві:

- 1) *логіко-гносеологічне дослідження науки* (наукове знання, структура, логіка й діалектика його розвитку);
- 2) *історико-наукове дослідження* (конкретно-історичний процес розвитку науки в цілому, окремі прояви цього процесу);
- 3) *соціологічне дослідження науки* (наука вивчається як соціальний інститут, а також як форма й сфера діяльності);
- 4) *дослідження економічних проблем розвитку науки*;
- 5) *дослідження психологічної народної творчості*;
- 6) *наукометричні дослідження* як метод якісної інтерпретації процесів у науці.

Соціологія науки – галузь соціології, яка досліджує закономірності виникнення, функціонування й розвитку науки, взаємодії її як соціальною явища із суспільством та різними соціальними інститутами. Це нова галузь і водночас стара, оскільки її предмет сам по собі не є новим. Проте, лише у зв'язку з бурхливою науково-технічною революцією виникла нагальна потреба у спеціальному вивченні соціологічних проблем її розвитку. Наука нині вступила в стадію зрілості, перетворюється у розвинену й цілісну систему, в якій основні соціальні тенденції і закономірності проявляються досить чітко.

Соціологія науки має свої витоки. До них, насамперед, належить філософія. Соціологія науки не мислима без узагальнення усієї філософської спадщини. Водночас вона неможлива і без вивчення протосоціології, всієї історії соціального знання.

Інший виток соціології науки – історія природознавства і техніки. Істориками науки і техніки проведена значна кількість досліджень, в яких зібраний і певною мірою систематизований багатий фактичний матеріал. Дослідники ставили за мету узагальнити його із соціологічних позицій. Передусім необхідно назвати фундаментальні праці одного із засновників наукознавства Дж. Бернала, зокрема його книгу «Соціальна функція науки» (1938 р.).

Соціологія науки започаткована ще в кінці XIX ст. На неї значно вплинули позитивістські ідеї Г. Спенсера, О. Конта, Е. Дюркгайма;

вона розвивалась під безпосереднім впливом праць М. Вебера, який у боротьбі з марксизмом обґрунтував тези про незалежність ідей (у тому числі наукових) в суспільстві.

Отже, соціологія науки почала розвиватись ще у XIX столітті під впливом позитивістських ідей О. Конта. Потім у працях М. Вебера, П. Сорокіна, М. Шелера розвивались основні ідеї соціології науки. Спочатку вона виступила як соціологія пізнання. Роберт Мертон затвердив соціологію науки як самостійну дисципліну.

В 20-30-і роки XX ст. соціологія науки почала формуватися як особливий напрям досліджень наукової діяльності, в 60-і склалась у спеціальну соціологічну дисципліну, яка розвивалась у взаємодії з філософією, методологією науки, соціологією пізнання, наукометрією, інформаційним і соціальним підходами до аналізу науки.

Спочатку соціологія науки розглядалась як частина і допоміжна сфера соціології пізнання, оскільки традиційно наука філософськи осмислювалася лише як первинний тип знання, як предмет теорії пізнання. В теоретичних будовах М. Вебера, М. Шелера, К. Маннгейма природничі і «формальні» науки користувались особливим епістемологічним статусом; їх змістовна сторона вважалась такою, що не піддається дослідженню соціологічними методами.

У соціології науки склалося *два напрямки*. Перший напрямок пов'язував науку з духовною культурою (Т. Парсонс), другий напрямок вивчав науку як фактор техніко-економічного прогресу (У. Огборн, Л. Мерфорд).

Основні принципи соціології науки як особливої галузі знання були розвинуті Р. Мертоном у праці «Наука, техніка і суспільство в Англії XVII ст.», опублікованій у 1933 р. В ній Р. Мертон висунув на перший план роль пуританської релігії і моралі в становленні науки Нового часу. Пізніше він сформулював соціологічну концепцію науки, яка в 60-і роки стала домінуючою парадигмою. Філософською основою цієї концепції були позитивістські ідеї соціальної нейтральності і кумулятивного характеру зростання наукового знання, а загально-соціологічною основою – структурний функціоналізм, варіант якого був розроблений самим Р. Мертоном.

Соціологія, за Р. Мертоном, вивчає науку як інститут соціальний, що зберігає автономію науки і стимулює діяльність, спрямовану на одержання нового та достовірного знання. Наукове відкриття є досягненням, яке вимагає винагороди й інститу-

ціонально-забезпечується тим, що внесок вченого обмінюється на визнання – фактор, що визначає його престиж, статус і кар'єру. Функціонування науки як інституту регулюється сукупністю обов'язкових норм і цінностей, які складають етос науки. Останній включає в себе:

- універсалізм (переконавання в об'єктивності і незалежності від суб'єкта положень науки);
- всезагальність (знання має ставати загальним надбанням);
- безкорисливість (заборона на використання науки в особистих інтересах);
- організований скептицизм (відповідальність вченого за свої оцінки праці колег).

Отже, у 30-ті роки ХХ століття Роберт Мертон аналізував соціальну й культурну структуру науки. У 60-ті роки Т. Кун вивчав наукові революції. В той час як Т. Парсонс і його колеги вивчали соціальну організацію науки й форми взаємодії між вченими.

Ще пізніше в США, Великобританії та низці інших країн були проведені дослідження умов і форм винагороди в науці, а також організації й ефективності наукових груп. Широко використовувався метод контент-аналізу під час вивчення біографій вчених із метою визначення залежності між соціальним походженням, освітою, політичною й релігійною орієнтаціями, з одного боку, і продуктивністю наукової праці, успішністю наукової кар'єри, з іншого боку. Вивчались частота цитування вчених для вивчення стійких наукових спільностей, встановлення внеску вченого в розвиток наукової дисципліни.

У колишньому Радянському Союзі наука вивчалась у двох напрямках:

- 1) внутрішньо-інституціональний – вивчались соціальні аспекти діяльності вчених, наукових колективів та організацій;
- 2) зовнішньо-інституціональний – вивчались соціальні аспекти взаємодії науки з іншими інститутами суспільства.

У 20-30-ті роки вивчався бюджет робочого часу вчених. У 60-ті, 70-ті роки вивчалась проблема формування особистості вченого, соціальний статус наукового працівника, його спосіб життя, мотивація наукової творчості, фахова мобільність у науці, структура наукових колективів тощо.

На жаль, на відміну від Заходу, в колишньому СРСР, у тому числі і в Україні, дослідження науки здійснювалося повільно. Лише окремі вчені займалися цією галуззю професійно і ще невелика група – час від часу. Це зумовлювалося загальною недооцінкою соціологічних досліджень. Правда, в 60-і роки був проведений ряд конкретних соціологічних досліджень наукової діяльності. Пізніше був зібраний багатий історичний матеріал про розвиток науки і техніки, з'явилися спроби його узагальнення із соціологічної точки зору. В 70-і роки з'явилися праці, присвячені соціальним наслідкам науково-технічного прогресу. В деяких з них ставились і теоретичні проблеми розвитку науки й техніки в суспільстві. Це насамперед праці соціологів Г. Осінова, С. Струмліна, М. Карнова, Г. Добрава, Г. Волкова та ін.

Соціологічні проблеми науки характеризуються інтегральним, комплексним підходом до явищ, що вивчаються. Вони виникають на перетині таких дисциплін, як філософія, історія науки і техніки, наукознавства, логіки і психології наукової творчості. Останні користуються даними цілого ряду точних наук, прийомами математичного і статистичного аналізу.

Основні завдання соціології науки полягають у вивченні законів розвитку і функціонування науки як цілісної системи, що входить до більш широкої соціальної системи. Її практичною метою є розробка теоретичних основ організації й управління наукою, тобто системи заходів, які спираються на об'єктивну логіку розвитку науки і забезпечують оптимальні темпи її розвитку й підвищення ефективності наукових досліджень.

Соціологія науки зовсім не зводиться лише до емпіричних і наукометричних досліджень, хоча певною мірою й ґрунтується на них. Вона є передусім теоретичною дисципліною високого рівня узагальнень, ґрунтується на всьому попередньому розвитку людської думки. Вчені-соціологи прагнуть показати науку як соціальне явище, подивитись на наукову діяльність як на своєрідне виробництво, розглянути, в якому історичному і логічному відношенні вона знаходиться з виробництвом матеріальних благ, які відносини складаються в процесі духовного виробництва між людьми, які вимоги ставляться до системи освіти, виховання людини.

Одна з особливостей вивчення соціологічних проблем розвитку науки полягає в тому, що їх не можна розглядати відірвано

від процесу розвитку техніки. Соціологічні проблеми розвитку техніки і науки є галузями єдиної теорії. Наука не може бути пізнана поза технікою, поза дослідженнями власних засобів її розвитку. Так само і техніка, будучи опредмеченою силою знання, може бути правильно пізнана лише у зв'язку з наукою. Якщо ж бути точним, то історично техніка є попередницею науки, логічно ж наука як розвинута система включає в себе техніку як підсистему.

Безпосередній зв'язок сучасної науки з технікою, матеріальним виробництвом є очевидним. Наука стає практичним перетворювачем світу, вона втручається сьогодні у всі галузі людської діяльності, стає безпосередньою продуктивною силою в сучасному суспільстві. Саме завдяки науці людство зможе контролювати народжуваність, переможе хвороби які залишило нам ХХ ст., продовжить тривалість життя людини. Досягнення науки будуть означати поступову перемогу людини над простором і часом; завдяки науковим досягненням стане можливим створювати нові умови існування, за яких життя наше буде ставати більш вільним і щасливим.

Нині у світі існують два підходи в оцінці наукових досягнень: *оптимістичний і песимістичний*. Але з якого б боку ми не підходили до оцінки науки – оптимістичного чи песимістичного, зрозуміло одне – науці, більше ніж будь-якій сфері людської діяльності, належить визначати образ майбутнього людства.

Наука – багатогранне суспільне явище, її можна розглядати під різними кутами: вона виступає як сукупність знань про світ, основа світогляду, як форма суспільної свідомості, як форма відображення світу у свідомості, як елемент духовної культури, як засіб суспільно-практичного перетворення світу.

Наука не виникла раптово. Вихідною умовою її появи (або переднауки) була праця, ті аспекти духовної діяльності людини, які були тісно пов'язані з працею, постійно, найбезпосереднішим чином брали в ній участь. Це – інформаційно-пізнавальна та ідеально-конструктивна діяльність, тобто та сторона духовної діяльності, яка слугувала історичною попередницею і сферою розвитку науки, була переднаукою.

Доцільна діяльність (сама праця), знаряддя праці (техніка) і предмет праці (якщо це сирий матеріал, опосередкований людською діяльністю) є носіями, втіленням знань: наукових або донаукових. Останні характерні для всієї трудової діяльності у всіх її

проявах. Знання, як елементарна форма науки та її елемент, історично народжувались у процесі трудової діяльності людини.

Під поняттям «наука», яка є основною категорією в соціології науки, треба мати на увазі всі наукові дисципліни, взяті в органічній єдності: суспільні, природничі, теоретичні, загальні, технічні. Причому ця цілісність системи науки розглядається у своєму найрозвинутішому вигляді. Поняття «наука» не можна зводити лише до системи знань, ототожнювати з наявними теоріями, математичними формулами, проектами, тобто з готовим науковим знанням. Знання не є ще наукою, оскільки людина, яка багато знає ще не є вченою. Лише створюючи нове знання, людина наближається і залучається до «Олімпу науки».

Знання – це продукт, сирій матеріал науки, який знову вводить (втягується) в наукову діяльність, подібно продукту і сирому матеріалу матеріального виробництва. Тому знання можна розглядати як елемент науки, її невід'ємну частину. Однак зводити науку тільки до знання не можна.

Сутність науки полягає не в пізнаних вже істинах, а в пошуку їх, в експериментально-дослідницькій діяльності, спрямованій на пізнання і використання законів природи і суспільства. Наука – це не знання самі по собі, а діяльність суспільства щодо виробництва знань, тобто наукове виробництво.

Соціологія науки займається вивченням соціологічних аспектів техніки, аналізом зв'язків і взаємовідносин її з наукою. Проте соціологія науки не замикається лише на техніці, вона націлена і на людину, виступаючи в якості науки, зорієнтованої на особистість, на розвиток її інтелекту, культури мислення. Зв'язуючим ланцюгом між наукою і людиною виступає система освіти, виробниче навчання. Проте, структурні ланки системи «наука – людина» менш розвинуті, ніж структурні ланки системи «наука – техніка».

Ще одним важливим аспектом предмета соціології науки є аналіз взаємодії науки і виробництва. Йдеться про аналіз того, як взаємодіє з матеріальним виробництвом і технікою на різних етапах свого розвитку не «наука взагалі», а ті чи інші її структурні ланки.

Соціологія науки має своїм предметом і виявлення взаємодії науки і суспільства. Наука впливає на суспільство насамперед через свої технічні втілення. Техніка може розглядатися як в системі

продуктивних сил, так і в більш ширшій – соціально-економічній системі. В першому випадку має місце технологічний аспект її розгляду, у другому – соціально-економічний.

Взаємодія техніки із соціальними інститутами має складний і неоднозначний характер. Техніка впливає на суспільство різними шляхами, в різних формах. Цей вплив може посилюватися або послаблюватися в залежності від соціально-економічних умов застосування техніки. Розвиток техніки зазнає великого впливу з боку економічних, політичних та інших інститутів суспільства, які можуть або стимулювати науково-технічний прогрес, або гальмувати його.

В аналізі «механізму» соціального впливу техніки передусім виділяються три моменти:

- підвищення рівня продуктивності праці;
- спеціалізація засобів праці;
- міра заміщення технічними засобами трудових функцій людини.

Перший напрям соціального впливу техніки на людину можна охарактеризувати як опосередкований, оскільки підвищення продуктивності праці відбивається на соціальних інститутах через певні виробничі відносини. Другий і третій напрями характеризують безпосередній вплив техніки на людину в трудовому процесі і на зміст її праці.

Проте вплив техніки на суспільство відбувається в наш час не лише через сферу матеріального виробництва. Система освіти, мистецтва, культури, побуту значною мірою перетворюється під безпосереднім впливом «своєї» техніки. Техніка програмованого навчання, наприклад, обумовлює зрушення у методах викладання. Кіно, телебачення, радіо, магнітофон, грамзапис започаткували нові види мистецтва, форми дозвілля, здійснили глибокий вплив на всю людську культуру, зробивши її загальним надбанням. Техніка революціонує й умови побуту, впливає на світогляд людини, її психологію, інженерне мислення тощо.

Наукові досягнення в галузі військової техніки безпосередньо впливають на світову політику. Наявність у низки країн ядерної зброї, можливість застосування якої загрожує існуванню всього людства, вимагає особливої обережності у розв'язанні міжнародних та регіональних конфліктів.

Помітне місце в соціології науки займає проблема визначення **соціальних функцій науки**. Основними серед них є:

- вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність;
- підвищення ефективності всіх видів діяльності соціальних суб'єктів, насамперед у сфері виробництва;
- прогнозування науково-технічного прогресу і його соціально-економічних наслідків, вияв перспективних проблем, що підлягають розв'язанню та ін.

Предметом соціології науки є також різного роду механізми і процеси, які забезпечують: інтеграцію індивідів або колективів, що беруть участь у виробництві знань, тобто формування наукових співтовариств, різні форми включення їх до системи матеріального виробництва, освіти і соціального управління; взаємодію науки з соціальними процесами; диференціацію та інтеграцію наукових дисциплін тощо.

Зміни, що відбулися в Україні після проголошення незалежності, реформування політичної й економічної системи суспільства, започаткували багато нових явищ, у тому числі і в науці, які здатні впливати як на зміну напряму конкретних досліджень, так і на формування теоретичних концепцій соціології науки. До них належать питання, пов'язані з економікою науки (перехід більшості наукових установ прикладного характеру на самофінансування), зміни організаційної будови наукових підрозділів (наприклад, орієнтація на розв'язання конкретних проблем), поява недержавних, приватних науково-дослідних підрозділів, демократизація управління (виборність керівництва, новий порядок атестації), гласність (зняття обмежень з даної тематики, доступність багатьох архівів та статистичних даних), без якої розвиток багатьох наукових, передусім соціальних дисциплін, у тому числі й соціології науки, було утрудненим.

Основними напрямками соціологічного дослідження науки є:

- вивчення соціальних факторів інтенсифікації наукової діяльності;
- проблеми формування вченого і наукових колективів;
- забезпечення розвитку нових наукових напрямів у науці;
- соціальна структура наукових колективів;
- шляхи вдосконалення умов і організацій науково-дослідницької праці;

- соціальний статус наукового працівника і наукових дисциплін;
- мотивація наукової діяльності;
- професійна мобільність у науці;
- критерії оцінки наукової діяльності;
- співвідношення науки і культури.

Важливою проблемою є управління наукою, розвитком науково-технічного потенціалу. **Науково-технічний потенціал** – це сукупність засобів і можливостей для постановки і розв’язання наукових та науково-практичних проблем (у тому числі й нових) національного, регіонального і міжнародного значення. У зміст цього поняття входять такі **показники**:

- 1) чисельність вчених та інженерів у країні;
- 2) кількість та оснащеність дослідних інститутів;
- 3) виробництво наукових приладів, вимірювальних інструментів і спеціального обладнання;
- 4) мережа центрів наукової документації;
- 5) обсяг і чисельність національних наукових публікацій;
- 6) наукова термінологія (словники наукової термінології).

При визначенні поняття науково-технічного потенціалу необхідно враховувати такі важливі показники: рівень організації самої науки і рівень організації її взаємозв’язку з виробництвом, а також склад наукових кадрів, їх використання, час реалізації наукових ідей, розподіл фінансових витрат, співвідношення між витратами на науку і прибутком тощо.

Соціологія науки виявила, що в даний час наукова революція (її слід відрізнити від революції в науці, яка являє собою процес докорінної зміни уяв, що склались в тій або іншій галузі знань) здійснюється в трьох основних напрямках:

- різко підвищується роль науки в суспільстві, її питома вага в суспільному виробництві;
- долаються перепони між наукою і виробництвом;
- зникають безодні, «білі плями» між галузями наукового знання.

Зазначимо, що процес сучасної диференціації в науці зовсім інший, ніж той, який мав місце в минулому. Починаючи з античності диференціація означала деінтеграцію, вела до відокремлення від колись цілісного, синкретичного знання все нових галузей.

Розвиток окремих наук можна було б зрівняти з радикальними проміннями, які все більше розходяться один від одного з віддаленням від центру. Нині диференціація науки стає одним із основних шляхів до інтеграції науки.

Вивчення проблем управління наукою, критеріїв розвитку науково-технічного потенціалу, процесів диференціації та інтеграції в науці, типологізації наукових знань – це лише деякі напрями соціологічного дослідження науки як соціального інституту. Важливим напрямом соціологічного дослідження науки є проблема формування сучасного вченого і наукових колективів. Від її успішного розв'язання залежить підвищення соціальної ефективності науки взагалі.

Серед інших аспектів дослідження соціології науки визначаються такі, як етика науки; прогнозування наукових досліджень, винаходів; методи аналізу соціальних проблем науки; лідерство в науці, проблеми її комерціалізації тощо.

Характерною рисою нашого часу є посилення соціальної ролі науки, перетворення її у провідну сферу соціальної діяльності, у сферу виробництва наукових знань і методів раціональної зміни світу, посилюється взаємозв'язок науки і суспільства, науки та різних підсистем суспільства, що й зумовлює появу спеціальної галузі соціологічних знань – соціології науки.

Розвитку науки притаманний кумулятивний характер. Сучасна наука все глибше зв'язується зі всіма без винятку соціальними інститутами. Сьогодні в єдиній системі «наука – техніка – виробництво» науці належить провідна роль. Соціологія науки бачить майбутнє науки в подоланні жорстких меж між її окремими галузями, у зближенні змісту науки з іншими формами духовного освоєння світу.

2. Закономірності розвитку науки

Необхідно звернутися до історії розвитку науки, щоб виявити її закономірності. Історія розвитку науки налічує майже 2 тисячі років. Елементи наукового знання почали формуватися у стародавніх цивілізаціях (Шумерська культура, Єгипет, Китай, Індія). Це були фрагменти знань, але не система. Вони відображали фантастичні уявлення про зовнішній світ. У цей час не боролися з

міфологією, релігією. Науки як такої не було. Виникнення науки (не в сучасному розумінні, а лише зачатків науки) належить до VI ст. до н.е. У Стародавній Греції з'явилися перші теоретичні системи Фалеса, Демокріта. Настала криза міфологічного світогляду. Відбувалося накопичення наукових знань, відокремлення розумової праці від фізичної.

Для Середньовіччя характерно протиріччя у розвитку науки, що здійснювалось під егідою церкви. З одного боку, вчені-богослови займалися філософією, логікою, медициною, математикою, з іншого боку, – запекла боротьба інквізиції з тими, хто посягав на офіційну доктрину церкви.

Епоха Відродження пов'язана з народженням перших паростків капіталізму, із торгівлею і мореплаванням. Микола Копернік, Леонардо да Вінчі, Йоган Кеплер, Парацельс, Джордано Бруно – ціла плеяда блискучих вчених.

Наука (у сучасному розумінні) виникає у XVII ст. в епоху Нового часу. У XVII-XVIII столітті наука оформлюється як соціальний інститут. Капіталістичне виробництво має потребу в науці. Виникають перші наукові суспільства в Європі. З'являються Академії, випускаються наукові журнали.

У XIX–XX столітті виникає новий спосіб організації науки – великі наукові лабораторії й інститути з міцною технічною базою. Минуло століття вчених-одинаків. На зміну їм прийшли наукові колективи з чітким розподілом функцій.

Наука пов'язана з усіма соціальними інститутами суспільства.

Які виявлені закономірності в розвитку науки?

1. *Наука рухається вперед пропорційно масі знань, успадкованих нею від минулих поколінь.* Починаючи з XX ст., обсяг наукової діяльності подвоювався кожні 10-15 років, а нині – вже кожен рік, а то й двічі на рік. Це відображається у зростанні кількості наукових відкриттів, а також у кількості людей, зайнятих у науці. У 90-х роках нашого століття кількість вчених і наукових працівників складала більше 90% від загальної кількості вчених за всю історію науки.

Ведуться активні розробки у галузі високих наукомістких технологій. Використання досягнень науки на практиці – покращення здоров'я людей шляхом трансплантації штучно вирощених органів, тканин; ведуться дослідження у галузі наномедицини, кріоніки, трансгуманізму тощо.

2. *Розвиток науки здійснювався у єдності та еволюції.* Еволюція відображає лінійний, поступовий розвиток науки, кумулятивний розвиток – накопичення знань. *Революція* – корінний перегляд раніше визнаного знання, це стосується не тільки теорій, але й фактів, методів, фундаментальних світоглядних уявлень.

Панівними напрямками сучасної науки є мікроелектроніка, біонізація технічних процесів, космізація різних видів виробництва, ядерна енергетика, генна інженерія та інші.

У наш час наука стала головною продуктивною силою суспільства, а виробництво – сферою технологічного використання науки.

Причини науково-технічної революції різноманітні – прорив у мікросвіт, наносвіт; оволодіння атомною енергією; суспільна потреба в розвитку науки.

Соціальні наслідки НТР різноманітні:

- 1) у наявності тріади економічного росту – науки, техніки, виробництва;
- 2) виник новий суспільний розподіл праці – людина звільняється у сфері матеріального виробництва від тяжкої механічної праці. Безробіття зростає, збільшується нестабільність робочих місць. Роботизація та автоматизація робочих місць;
- 3) посилюється розрив між отриманою кваліфікацією і новими вимогами виробництва;
- 4) збільшується кількість вільного часу. Посилюється можливість реалізувати свій потенціал у сфері виробництва й у сфері дозвілля.

3. Соціальні функції науки

Можна виділити *три групи соціальних функцій науки:*

- культурно-світоглядні;
- функції науки як безпосередньої продуктивної сили;
- функції науки в системі управління суспільством.

В епоху Середньовіччя переважав міфологічний, релігійний світогляд. У цю епоху наука починає створювати світоглядні позиції. Культурно-світоглядна функція не може бути реалізована без відповідної системи освіти. У сучасній науці відбувається подвоєння знань майже кожен рік–два: у біології – кожні 5 років, у

генетиці – кожні 2 роки, у ядерній фізиці й космонавтиці – кожен рік. Швидко застарівають інженерні знання. Сьогодні важлива компетентність – здібність до безперервної освіти. Необхідно оволодівати другою грамотністю – комп'ютерною. Актуальні методи й засоби самоосвіти.

Велике значення надається дистанційній та мережевій освіті, яка можлива за рахунок мережі Інтернет. У навчальному процесі все частіше використовуються інформаційно-комунікаційні та мережеві технології:

- on-line schools (он-лайн школи). Наприклад, відомий досвід створення таких закладів загальної середньої освіти в США – за допомогою мережі Інтернет учні заходили на сайт школи і виконували необхідні завдання, не виходячи з дому. На наш погляд, це актуально, так як сьогодні, враховуючи епідемічну ситуацію в світі (2020-2023 роки), воєнний стан в Україні і безпекова ситуація (починаючи з 2022 року); проблеми зі здоров'ям багатьох дітей – не всі можуть відвідувати заклади освіти і здобуваються освіту вдома. Спілкування в он-лайн школі допоможе більшій соціалізації таких дітей;
- «plazma-teacher» – використовується в деяких країнах Африки для навчання в закладах загальної середньої освіти, при цьому до класу вноситься великий плазмовий екран, на якому є зображення учителя, який дає завдання і певний час для його виконання, а наглядач у класі стежить за дисципліною;
- соціальні мережі – педагог спілкується із здобувачами освіти через соціальні мережі, задає їм завдання і активно співпрацює з іншими викладачами.

Відомий досвід використання на заняттях мобільних телефонів й інших гаджетів. Можна говорити про становлення дистанційної та мережевої освіти, які не виключають основну базову освіту.

Наука – це безпосередня продуктивна сила суспільства. Для здійснення цієї функції науці необхідні точні наукові дані про розвиток матеріального виробництва. Відбувається матеріалізація наукового знання в речових елементах продуктивних сил, знаряддях і засобах праці, техніці й технології. Учасники виробництва включають наукові знання у свою діяльність. Наука стає теоретичною основою виробничих процесів. Суспільні науки теж стають

продуктивною силою суспільства, тому що прямо й опосередковано впливають на виробництво.

Зростає роль науки у суспільному управлінні. Соціальне управління – це свідомий вплив на всі сфери суспільного життя. Різний комплекс суспільних наук бере участь у створенні довготермінових програм розвитку – енергетичної, екологічної, продовольчої, демографічної тощо. У сучасному світі існує значна кількість екологічних проблем. Наука дозволяє їх передбачати і прогнозувати.

4. Соціальні показники розвитку науки в Україні

В Україні сьогодні відбувається катастрофічний спад виробництва. Немає коштів на розробку наукових проєктів. Але без випередженого розвитку фундаментальних досліджень не можливий загальний підйом ані науки, ані виробництва. Науці потрібна державна підтримка. Про переживання кризи в Україні свідчить розбалансованість народного господарства, значний внутрішній і зовнішній борг, великий дефіцит держбюджету, розгалужений стан фінансів і грошового обігу. Економія на науці – прямий шлях до ще більшої відсталості й злиденності. Це може стати національною трагедією.

Науковий потенціал України достатньо високий. У 1918 році була організована Академія наук України. В Україні близько 90 науково-дослідницьких інститутів, 90 тис. наукових співробітників, із них 160 академіків, 194 членів-кореспондентів, 1672 доктори наук і 9900 кандидатів наук. І з кожним днем їх чисельність зростає. Створені галузеві академії наук. Сьогодні, щоб бути на належному рівні, вченому треба 3-5разів перевчатися.

Безперечно, соціології науки доведеться відповісти на запитання, що заважає науці (вірніше, її багатьом закладам) бути авангардом у здійсненні суспільних перетворень.

Зрозуміло, що без науки суспільство не зможе успішно розвиватись. Проте, чи ефективна сама наука? Яка від неї віддача суспільству? Чому в нас наука нерентабельна? За якими критеріями ми можемо свідчити про рівень розвитку науки? По кількості публікацій учених? Зрозуміло, що ні.

За якими **критеріями розглядають рівень розвитку науки в розвинутих країнах?** Зупинимось на них докладніше.

Перший критерій. Краще мірило досягнень у науці – *присудження Нобелівських премій*. За рік присуджується приблизно 5 Нобелівських премій. За післявоєнний період від 1945 року до 1995 року у світі було присуджено 250 премій. У радянський період вчені отримали всього 6 премій, що становило менше 3% від загальної кількості, тобто в 14 разів менше, ніж американці (у них 84 премії), хоча в радянській науці було зайнято вдвічі більше людей, ніж у США. Примітно те, що з шести-п'ять премій були видані за досягнення довоєнного часу, і тільки одна премія – за післявоєнні досягнення фізиком М. Басову і А. Прохорову (у 1960 році). В Україні поки що ні однієї Нобелівської премії вченим не присуджено.

Другий критерій – *продаж ліцензій на нові методи й технологію*. Ліцензії охоче купують, це набагато вигідніше, ніж купляти продукцію, і набагато дешевше. Ринок ліцензій – один із найдинамічніших. Обіг підраховується мільярдами доларів на рік. Скільки ж ми продавали ліцензій? У минулому, напередодні розпаду СРСР – менше тисячі на рік, у той же час як у США – 30 тисяч на рік.

Третій критерій – *експорт наукомісткої продукції*. Йдеться про товари, незначні з точки зору ваги. Одна з наукомісткісних – електронно-обчислювальна техніка. США експортує її на багато мільярдів доларів, у минулому, в СРСР – на 121 млн. крб. у 1985 році. Україна сьогодні не експортує електронно-обчислювальну техніку.

Четвертий критерій – *членство в провідних наукових товариствах й академіях*. Наукових товариств багато, а ось провідних зовсім мало. Найдавнішим і престижним, що займає перше місце у світі, є Лондонське Королівське товариство, засноване у 1606 році. Напередодні розпаду СРСР у 1986 році в ньому було 87 іноземних членів (44 з них – із США). Наступна за престижністю – Національна Академія наук США, у ній 232 іноземних члени, у 1986 році в ній було 18 радянських вчених. Цитованість українських учених у 30-40 разів менша, ніж американських.

Які ж **причини слабого розвитку науки в Україні?** Є історичні причини, що кореняться у «радянському минулому», є й сучасні. Розглянемо детальніше.

Головна причина (минула) полягала в тому, що *наука не може розвиватися в умовах тоталітарного режиму*. Під час цього

режиму вона неминуче здобуває всі властивості цього режиму. Наука, як відкриття нового, тримається на інакомислячих. Для кожного тоталітарного режиму важливо зламати вчених. Якщо зламані найнепокірніші, то останнім залишається тільки коритися. А переможені вчені перестають бути вченими, тому що їх творчий дух зламаний. У тоталітарному режимі немає громадської думки. Оцінку праці виставляє бюрократія, керуючись при цьому власними критеріями, дуже далекими від критеріїв самої науки. Наукова бюрократія часто перетворюється у наукову мафію, яка нещадно переборює своїх суперників.

Наука, на відміну від інших галузей, страждає більш за все від будь-яких видів неволі, від обмеження свободи думки, від нерівності за національними або соціальними ознаками, від обмеження в інформації.

Необхідно змінити суспільну свідомість по відношенню до науки; укорінювати чесну інтелектуальну конкуренцію, починаючи зі шкільної парти. Тільки талановиті вчені можуть зростити собі талановиту зміну.

Необхідно ліквідувати таке негативне явище, що охопило всю нашу систему освіти як «конкурс гаманців», який не дозволяє талановитим і обдарованим дітям із соціальних низів реалізувати свої потенційні можливості й домогтися соціального стану відповідно своїх здібностей.

Необхідно навчати підростаюче покоління іноземним мовам і комп'ютерній, інформаційній грамотності та медіакомпетентності.

Соціальна стратифікація повинна бути організована за інтелектом, як це вже давно існує в усіх цивілізованих країнах. Розумні, здібні й талановиті повинні керувати суспільством. У науці повинна бути вільна конкуренція.

Для змін у науці потрібні глибокі зміни в економіці. Потрібні міцні міжнародні зв'язки. Усі ці недоліки необхідно ліквідувати, важливо створити всі умови для розвитку науки, яка забезпечить процвітання суспільству.

Використана і рекомендована література

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

3. Денежніков С. С. Методологія форсайту в науковому прогнозуванні майбутнього. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2015. № 1(11). С. 108–117.
URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/454/1/Metodolohiya%20forsaytu.pdf>
4. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
5. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. 223 с.
6. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
7. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри : монографія / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
8. Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність / За заг. ред. В. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 506 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/news/2022/2019-sociologichne-metateoretizuvannya.pdf>
9. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
10. Ханстантинов В. О. Філософія науки : курс лекцій. Миколаїв : МНАУ, 2017. 188 с. URL: <https://cutt.ly/HwjKjeBO>
11. Яремчук С. С. Соціологія : навч. посібник. 3-тє вид., випр. і доп. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с. URL: <https://cutt.ly/9wjKZgsI>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Поняття соціології науки, її витоки та структура.
2. Структура і динаміка науки як соціального інституту:
  - а) діяльнісний апарат, організаційні форми та ціннісно-нормативний аспекти науки;
  - б) зовнішня (формальна) та внутрішня (змістовна) сторони науки як соціального інституту.
3. Роль і функції науки в сучасному світі.
4. Мотивація діяльності вчених та їх суспільна оцінка.
5. Проблеми та перспективи розвитку науки в Україні.

Питання цільових виступів

1. Мотивація діяльності вчених та їх суспільна оцінка.
2. Наука, техніка, знання в соціологічному контексті
3. Джерела сучасної науки.
4. Наука як соціальний інститут і система ідей.
5. Соціальні показники розвитку науки в Україні.
6. Науково-технічна революція.

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Наука, техніка, знання в соціологічному контексті
2. Джерела сучасної науки.
3. Наука як соціальний інститут і система ідей.
4. Від соціології знання до соціальної епістемології.
5. Північно-американське коріння соціології науки: розвиток парадигми Р. Мертона.
6. Розвиваючи парадигму Мертона: інституційний підхід до науки.
7. Соціологія наукового знання: від Куна до “науки постмодерну”.
8. Соціологія наукового знання: мікро та макро версії соціологічного релятивізму і соціального конструктивізму.
9. Сучасна соціологія науки третього покоління. Дебати про «кінець науки».
10. Наука в «дзеркалі» громадської думки.
11. Режими виробництва наукового знання.

ЛЕКЦІЯ 11

Соціологія праці

Основні категорії: соціологія праці, праця, процес праці, стимулювання, мотивація праці, трудовий колектив, трудовий конфлікт.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Соціологія праці як наука: об'єкт, предмет і функції

Соціологія праці – це галузь соціології, яка вивчає соціальні групи та індивідів, що включені до процесу праці, а також їхні професійні та соціальні ролі й статуси, умови й форми їхньої трудової діяльності.

Як видно, сама назва навчальної дисципліни і галузі знань «соціологія праці» орієнтує на дослідження саме людської праці.

Однак людську працю вивчають і інші науки, як гуманітарні (філософські, економічні, правові і психофізіологічні), так і технічні (ергономіка – наука про пристосування праці та її умов до потреб людини; ергологія – наука, яка розглядає працю з позицій підвищення її продуктивності; праксеологія – теорія про найбільш ефективні дії і рухи працівника в трудовій діяльності; наукова організація праці – наука про те, як найбільш раціонально організувати процес праці). Як бачимо, кожна з наук вивчає загальний об'єкт – працю, але зі своїх позицій, під притаманним саме цій науці кутом зору.

Інакше кажучи, кожна наука має свій *предмет дослідження*, свій підхід. Для соціології праці – це соціологічний підхід, за якого предметом дослідження є ті соціальні відносини, які складаються з приводу праці, тобто соціально-трудова відносини. Як і сама праця, соціально-трудова відносини вельми багатогранні, їх можна класифікувати:

- за змістом діяльності (виробничо-функціональні, професійно-кваліфікаційні, соціально-психологічні, громадсько-організаційні);
- за змістом спілкування (безособові, опосередковані і міжособистісні);

- за суб'єктом (міжорганізаційні «колектив – колектив» і внутрішньоорганізаційні «колектив – особистість», «особистість – особистість»);
- за обсягом владних повноважень (відношення по горизонталі і по вертикалі);
- за характером розподілу доходів (відповідно до трудового вкладу або не відповідно до нього);
- за ступенем регламентованості (формальні, офіційно оформлені і неформальні, тобто офіційно не оформлені).

Що являють собою *категорії соціології праці*? Це загальне поняття, яке відображує певні властивості об'єкта, що досліджується, тобто праці. Зазначимо, що вихідною категорією при цьому є категорія *праці*. Праця, беручи участь у якій люди вступають у соціальні відносини, є загальною базою, витокком усіх соціальних явищ. У процесі і в результаті праці змінюється становище різних груп працівників, їхні соціальні якості, зміст їхніх соціальних ролей, в чому і полягає сутність праці як базового соціального процесу.

До *соціальних належать такі функції праці*, як створення матеріальних і духовних благ, суспільного багатства; складання основи суспільства й суспільного устрою; рівень розподілу суспільного багатства і рівень попиту; бути сферою самовираження, самоствердження і розвитку людини.

Стійкі соціально-трудова зв'язки між представниками груп працівників, трудові норми і відносини утворюють соціальну *структуру виробничого колективу*. *Ставлення до праці*, суть якого полягає в реалізації трудового потенціалу працівника під впливом свідомих потреб і сформованої зацікавленості, виявляється в його прагненні проявити свої сили, знання, професійний досвід і сукупність здібностей для досягнення кількісних та якісних результатів праці. Об'єктивні показники ставлення до праці (міра відповідальності і сумлінності в роботі, ініціативи і рівня дисциплінованості) в сукупності з суб'єктивними (задоволеність різними сторонами роботи: рівнем зарплати, змістом і умовами праці, взаємовідносинами в колективі) є основою для типологізації працівників за ознакою ставлення до праці.

Соціологія праці, як і будь-яка наука, виконує певні функції в життєдіяльності суспільства. Найважливіша з них — *інформаційна*, яка полягає в забезпеченні управлінських структур суспільства

соціологічною інформацією, що дає об'єктивну і повну картину соціальної ситуації на підприємстві, в галузі і виробничій сфері в цілому.

Пізнавальна функція соціології праці пов'язана з розширенням пізнання закономірностей соціально-трудових відносин, створенням теоретичного обґрунтування практичного менеджменту. На рівні конкретного підприємства йдеться про виявлення сукупності соціальних резервів трудового колективу, його невикористаних повною мірою потенційних можливостей розвитку.

Описова функція пов'язана з викладом і публікацією результатів соціологічних досліджень в різних звітах, статтях, монографіях. Тим самим створюється цілісний опис соціального життя трудових колективів, різноманітних груп і окремих працівників.

Освітня функція реалізується через поширення сучасних наукових знань, теоретичних і методологічних основ, уявлень про соціальні механізми процесів у сфері праці серед дедалі більшої кількості спеціалістів менеджерів та інших працівників. Ідеться про підвищення загальної культури працівників, що сприяє більш чіткому баченню своєї ролі.

Прогностична функція соціології праці пов'язана з можливостями спостерігати завдяки конкретно-соціологічним дослідженням тенденції в зміні сукупності соціальних показників, які характеризують відхилення від нормального стану соціально-трудових відносин, своєчасно передбачати розвиток негативних тенденцій в соціальному житті колективу.

Перетворювальна функція соціології полягає в розробці на основі даних соціальної діагностики стану соціально-трудових відносин найефективніших соціальних технологій (сукупності методів та операцій управління соціально-трудовами процесами), у виробленні на основі цих технологій систем соціального управління трудовими колективами в напрямі задіяння для їх соціального розвитку всієї сукупності соціальних резервів.

Як бачимо, кожна з розглянутих функцій розкриває додаткові можливості для підвищення ефективності управлінської діяльності.

2. Особистість в системі соціально-трудо­вих процесів

Більшість соціально-трудо­вих відносин виступає для людини у формі соціально-трудо­вих процесів, у яких вона бере участь протягом трудо­вого життя, починаючи зі свого першого робочого місця та участі в процесі виробничої адаптації.

Виробнича адаптація. У соціології праці останніми роками зростає увага до проблем адаптації людини у сфері праці, що є свідченням визнання тієї суттєвої ролі, яку відіграє процес адаптації в трудо­вій діяльності людини. Водночас розуміння сутності адаптації утруднене існуючими ще функціональними підходами до адаптації працівника з виокремленням лише деяких сторін його взаємодії з виробництвом. Такий підхід залишається типовим для багатьох соціологів, у тому числі й західних. Розглядаючи суспільні процеси з позицій рівноваги, західна соціологія відводить адаптації в суспільстві роль фактора пристосування, призначеного приводити до рівноваги стану як окремої особистості, так і соціальних систем.

В основі механізму виробничої адаптації лежить адаптивна потреба індивіда, опосередкована взаємодією з потребою його в трудо­вій самореалізації. При цьому формується, з одного боку, орієнтаційний мотив поведінки, що спонукає індивіда до здобуття інформації про трудо­ву ситуацію, розширення контактів із соціально-виробничим середовищем, оцінки характеру адаптивної ситуації. З іншого боку, мотив опанування конкретної трудо­вої діяльності і досягнення оптимальної взаємодії з виробництвом опосередковує зміст інформації і спрямованість особистісних контактів. У результаті складної полімотивації здійснюється виробнича адаптація, яка враховує можливості реалізації на даному підприємстві життєвих цілей працівників.

Успішне (або утруднене) проходження виробничої адаптації молодого працівника залежить від того, наскільки сприятливі (або несприятливі) умови склалися для задоволення його адаптивної потреби. З огляду на структуру останньої до таких умов належать певний рівень взаємної інформації між індивідом і виробництвом, взаємних контактів; порівняння життєвих цілей індивіда з завданнями даного підприємства, а також наявність на виробництві умов для успішної трудо­вої діяльності індивіда.

Виробнича адаптація працівника являє собою процес його взаємодії з соціально-виробничим середовищем з метою оволодіти новою трудовою ситуацією. Адаптація починається зі встановлення інформаційного зв'язку з виробництвом під час профорієнтації і профвідбору (преадаптація), триває з початком роботи на підприємстві і закінчується розривом інформаційних та особистісних зв'язків з виробництвом (дезадаптація).

Управління виробничою адаптацією працівника полягає у впливі на всю сукупність структурних елементів адаптації, з акцентуванням на найбільш значущі для конкретних умов види адаптації і залежить від уміння менеджерів використовувати ефективні технології соціального управління адаптацією.

3. Мотивація трудової поведінки

Мотивація трудової поведінки полягає у формуванні в працівника внутрішніх спонукальних сил трудової діяльності шляхом впливу на його потреби, інтереси, бажання, прагнення, цінності, ідеали і мотиви з метою досягти очікуваної трудової поведінки.

До *структурних елементів процесу мотивації* зазвичай відносять потреби, інтереси, бажання, прагнення, цінності, ціннісні орієнтації, ідеали і мотиви. Процес формування цих внутрішніх спонукальних сил трудової діяльності розуміють як мотивацію трудової поведінки.

Сутність мотиваційного процесу реалізується через притаманні йому *функції*:

- пояснювально-обґрунтовну – аргументаційна доцільність поведінки суб'єкта;
- регулятивну – блокування одних дій і дозвіл інших;
- комунікаційну (пояснювальну) – прогнозування спілкування у сфері праці;
- соціалізації– усвідомлення своєї соціальної ролі в мікро- і макро-середовищі, в трудовому колективі;
- корекційну – уточнення старих і формування нових ідеалів, норм, ціннісних орієнтацій.

Наукове пояснення механізму реалізації цих функцій у процесі мотивації здійснюється на основі тієї або іншої наукової теорії (концепції) мотивації праці. Соціолог Д. Маркович описує п'ять найбільш відомих в сучасній науці теорій.

1. Теорія ієрархії потреб (А. Маслоу), згідно з якою людська поведінка визначається потребами двох видів: базисних (у харчуванні, безпеці тощо) і похідних (у справедливості, благополуччі, порядку та єдності соціального життя). Останні ціннісно рівні одна одній, а базисні розташовані в ієрархічному порядку від «нижчих» (матеріальних) до «вищих» (духовних). Причому потреби вищого рівня (п'ять потреб) актуалізуються для індивіда після задоволення попередніх рівнів.
2. Теорія потреби досягти результатів (Маклелланд) пояснює бажання людини працювати відповідно до ступеня розвитку у неї потреби досягати успіху.
3. Подвійна теорія мотивації (Ф. Херцберг), згідно з якою у індивіда є дві системи (ієрархії) потреб: а) гігієнічні фактори, пов'язані з умовами праці; б) мотиваторні, пов'язані з «внутрішніми» потребами (успіх, зміст праці, відповідальність, самостійність у роботі). Гігієнічні фактори закріплюють, стабілізують персонал, а мотиваторні спонукають до продуктивної праці.
4. Теорія справедливості чи суспільного порівняння, згідно з якою трудову активність людина підвищує, порівнюючи свій внесок і віддачу від праці з аналогічними показниками інших.
5. Теорія очікування (оцінки) виходить з того, що мотиваційні зусилля досягнення успіху індивіда формуються на основі високої цінності результатів діяльності в майбутньому.

Певний інтерес становлять також «теорія Х» і «теорія V» (Д. Макгрегор), згідно з якими необхідно відмовитись від «теорії Х», яка доводить, що провідний мотив праці – загроза втратити можливість задовольняти матеріальні потреби. Майбутнє за «теорією V», яка припускає, що за відповідних умов людина прагне до творчості і відповідальності у сфері праці.

Розглянуті теорії мотивації є основою для розробки мотиваційних моделей як сукупності підходів і практичних заходів, побудованих на певних припущеннях і поглядах. До найважливіших мотиваційних моделей, як показує аналіз, належать такі:

Традиційна модель. Базується на розумінні природи людини, для якої праця огидна. Для більшості людей важливіше, скільки їм заплатять, ніж те, що вони роблять.

Модель людських стосунків. Вона ґрунтується на припущенні, що бажання бути корисним і визнаним групою для індивідів важливіше, ніж гроші.

Модель людських ресурсів. Виходить з ідеї, що більшість людей можуть ставитись до праці творчо і здатні самовдосконалюватися в ній більшою мірою, ніж вимагається умовами виробництва. Ця модель не нехтує мотивацією грошей, визнаючи важливість і інших мотивів.

Стимулювання праці. Якщо розглянуті раніше проблеми мотивації пов'язані з формуванням таких внутрішніх спонукальних сил, як потреби, інтереси, цінності, ідеали, мотиви особистості, то стимулювання і соціальний контроль містить у собі зовнішні спонукання і елементи трудової ситуації. До них належать: умови, які безпосередньо визначають заробітну плату, організацію і зміст праці тощо в поєднанні з тими, що опосередковано впливають на працю, – житлово-побутові умови, місце проживання, культурно-оздоровча база та ін.

Під *стимулюванням* зазвичай розуміють вплив на трудову поведінку працівника через створення особистісно-значущих умов трудової ситуації, що спонукають його діяти певним чином. Тим самим створюються, з одного боку, сприятливі умови для задоволення потреб працівника, а з іншого – забезпечується трудова поведінка, необхідна для успішного функціонування підприємства, тобто відбувається своєрідний обмін діяльністю. Важливо зазначити, що для працівника необхідна певна свобода вибору тієї чи іншої стратегії і тактики поведінки у сфері праці.

Основними функціями стимулювання в загальному механізмі регуляції трудової поведінки є економічна, соціальна, соціально-психологічна і морально-виховна. Не слід забувати про їх комплексну взаємодію і спільний вплив на трудову поведінку. Найважливішими підвалинами класифікації стимулів виступають потреби працівника. Відповідно до цього стимули поділяють на матеріальні (грошові й негрошові) і нематеріальні (соціальні, моральні, творчі, соціально-психологічні). Залежно від суб'єктів інтересів виділяють індивідуальні, колективні і суспільні стимули праці.

За спрямованістю розрізняють позитивні і негативні стимули.

Соціальний контроль. Разом зі стимулами на трудову поведінку впливають соціальні норми, які являють собою правила, що регламентують акти спілкування працівників у сфері праці. Оцінка поведінки працівників, вплив на неї з метою забезпечення відповідності прийнятим загальноколективним цінностям та

нормам і становить зміст соціального контролю. Він є способом регуляції й саморегуляції колективу і забезпечує його єдність та цілісність, злагоджену роботу.

Соціальний контроль у сфері праці являє собою групове схвалення або осуд трудової поведінки працівника залежно від усталених у колективі цінностей і норм (правил) трудової поведінки.

Водночас соціальний контроль є елементом більш загальної системи впливу суспільства на поведінку індивіда, елементом соціальних інститутів, який забезпечує дотримання соціальних норм, правил діяльності, додержання нормативних вимог і обмежень у поведінці.

До *визначальних рис соціального контролю* відносять упорядкованість, формалізованість, категоричність вимог, що висуваються до індивіда, їх нормативність, забезпеченість санкціями як формального, так і неформального характеру. Гнучкість, здатність відрізнити відмінні за соціальним змістом відхилення від соціальних норм діяльності – одна з необхідних характеристик соціального контролю.

Сукупний, постійний вплив соціального контролю на індивіда здійснюється через безліч реакцій на його поведінку, владні механізми, як стихійні, так і цілеспрямованого характеру соціальні санкції організацій, членів груп і колективів.

Важливо наголосити, що соціальний контроль не слід розуміти однобічно – як просту «підгонку» індивідуальних якостей працівника під соціальний стандарт. Ідеться про взаємодію індивіда і соціуму, у процесі якої змінюються і розвиваються самі соціальні норми, інститути соціального контролю.

Розрізняють такі *функції соціального контролю*:

- 1) оцінювальну, що полягає в оцінюванні та порівнянні вчинків працівника з чинними нормами поведінки;
- 2) стимулюючу – реагування на трудову поведінку з метою регулювання її шляхом схвалення або осуду;
- 3) таку, що коригує соціальні відхилення – підсилює їх у відповідь на неадекватне («з запасом») застосування влади або пом'якшує (як реакція на терпимість і мінімізацію насильства);
- 4) зміцнення трудової дисципліни через цілеспрямоване застосування соціальних санкцій щодо трудової і громадської діяльності членів колективу.

Хто ж реалізує ці функції, хто є суб'єктом соціального контролю? Це самі працівники, адміністрація, громадські організації трудових колективів.

Залежно від суб'єкта соціального контролю звичайно розрізняють чотири його види:

- 1) адміністративний соціальний контроль здійснюється представниками адміністрації підприємства, керівниками різних рівнів відповідно до нормативних документів;
- 2) суспільний – здійснюється громадськими організаціями (громадські суди і відділи кадрів, групи і пости народного контролю, комісії і бюро) в рамках, передбачених статутами і положеннями про їхній статус;
- 3) груповий – це взаємний контроль між членами колективу. Реалізується як у формальних (робочі збори і конференції, виробничі наради), так і неформальних різновидах (загальна думка в колективі, колективні настрої);
- 4) самоконтроль – усвідомлена регуляція власної трудової поведінки на основі самооцінок і оцінок на відповідність чинним вимогам та нормам.

Слід зазначити зростання ролі групового контролю і самоконтролю у зв'язку з переходом до ринкових відносин, що, у свою чергу, пов'язано із зростанням обсягу відповідальності суб'єктів трудових відносин за загальний підсумок роботи. Оскільки відповідальність як значуща характеристика трудової поведінки є предметом оцінки, схвалення чи засудження, то вона виступає і як засіб самоконтролю (особиста відповідальність) і групового контролю (колективна відповідальність).

У соціології праці категорія «відповідальність» відображає ставлення працівника до суспільства, колег по роботі, що виявляється у виконанні правових і моральних норм, ролевих функцій. Чим більше функціональних обов'язків поєднано в соціальній ролі працівника, чим вищий його статус у системі соціально-трудова відносин, тим більший обсяг його відповідальності.

Як соціальна якість особистості відповідальність проявляється у схильності працівника добровільно дотримуватися у своїй трудовій поведінці загальноприйнятих соціальних норм, виконувати покладені на нього обов'язки і в готовності відповідати за свої рішення та дії.

Ознаками, що визначають відповідального працівника, є обов'язковість, точність, свідомість, ретельність, ініціативність, надійність у роботі. Зазначимо, що відповідальність працівника зростає при збільшенні його самостійності у сфері праці, праві приймати рішення, автономії вибору варіантів досягнення кінцевого результату праці, свободі регулювання режиму своєї роботи і довірі у сфері контролю та обліку результатів своєї праці.

Основні напрями вдосконалення механізму соціального контролю:

1. Удосконалення критеріїв оцінки діяльності працівника і колективу.
2. Відмова від винагороди «за розрядкою».
3. Поліпшення обліку використання робочого часу.
4. Уніфікація і впровадження заводських стандартів «дисципліна праці».
5. Удосконалення структури і координація роботи органів соціального контролю.
6. Формування самокритичної оцінки працівниками своєї праці.
7. Створення на підприємствах системи формування у новачків прийнятного стереотипу трудової поведінки у ринкових умовах.

Таким чином, механізм соціального контролю повинен, з одного боку, бути достатньо ефективним, щоб блокувати поширення антисоціальної трудової поведінки. З іншого боку, він не повинен стримувати самостійності, ініціативи і творчості окремих працівників і колективів.

Трудова мобільність (трудові переміщення) – одна з форм соціальних переміщень. Вона являє собою процес зміни місця застосування праці, що змінює місце працівника в системі суспільного поділу праці. А оскільки місце в суспільній організації праці і характер виконуваної праці – найважливіші ознаки соціального стану працівника, то трудові переміщення є основою соціальних переміщень, впливають на зміни соціальної структури суспільства і підпорядковуються її закономірностям.

Крім вказаних закономірностей, в основі трудової мобільності лежать закони розподілу і зміни праці, відтворення робочої сили, зростання потреб, а також такі закономірності громадської і суспільної свідомості, як норми й цінності, мотиви поведінки і потреби.

Трудовий колектив – це об'єднання для спільних дій заради досягнення суспільно-корисних цілей людей, які пов'язані єдністю інтересів, оформлені структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідальності. Соціальна роль трудового колективу реалізується в сукупності взаємопов'язаних функцій: виробничо-економічної, організаційно-управлінської, виховної, соціального контролю, задоволення потреб працівників, створення умов для самореалізації особистості, а також функцій здійснення і відтворення колективістського, демократичного способу життя.

Кожний трудовий колектив посідає певне місце у виробничо-економічній структурі суспільства, що відображується його позицією у класифікації. Кожний колектив являє собою складну соціальну систему, в якій через функціональну взаємодію різних структур і окремих працівників реалізуються дві взаємопов'язані підсистеми: соціальна організація і соціальна спільнота.

Трудовому колективу притаманні всі сутнісні ознаки соціальної організації, отже, він виступає як середовище предметної діяльності, так і середовище спілкування. Виходячи з цього розрізняють формальну і позаформальну організації. Головне призначення формальної організації – поєднувати працівників із засобами і цілями тих чи інших видів діяльності. Позаформальна організація виникає як прояв дерегламентації службової діяльності та призначена для компенсації збоїв та обмежень формальної організації.

Трудовому колективу притаманні також всі сутнісні ознаки соціальної спільноти. Як групова соціальна спільнота трудовий колектив являє собою, як правило, співтовариство малих груп (малих трудових колективів), що утворюють безпосереднє соціальне оточення працівника. Соціальні функції цих груп мають двоїстий характер – залучення працівників до соціально-трудоких відносин основного колективу і створення на основі особистісних контактів працівників мережі емоційних, психологічних відносин. Зливаючись, вони утворюють міжособистісні групові відносини, які зумовлюють сутнісну відмінність малих груп від інших видів колективів.

Соціальне управління – це свідомий, цілеспрямований вплив на соціальний об'єкт (системи, організації, інститути), явища чи процеси з метою приведення напрямку та темпів їх розвитку й

функціонування у відповідність до дії об'єктивних суспільних законів на макро- та мікрорівні.

Соціальне управління може реалізовуватися на різних рівнях. Це суспільство як соціальна система, різні його сфери, різноманітні соціальні галузі, регіональний, галузевий рівні та колективи.

Сутність соціального управління в трудовому колективі реалізується у функціях таких напрямів: формування й оптимізація соціальної організації колективу та вдосконалення його соціальної структури; створення умов для здійснення працівниками своїх політичних і соціальних прав та задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб; виховання і розвиток соціально значущих якостей працівника.

Для оцінки результативності і прогнозування перспектив соціального управління досліджують соціальні резерви. *Соціальні резерви трудового колективу* – це відмінність між реальним станом соціально-трудоових процесів і тим, яким він міг би бути у близькому до оптимального вигляді. Вони включають в себе резерви виробничо-трудоової, соціальної, суспільно-політичної і духовної діяльності. Кожний з названих резервів об'єднує резерви особистості, колективності, стан соціальної активності і чинники соціально-економічного розвитку трудового колективу.

Соціальна діагностика в трудовому колективі являє собою комплексне обстеження стану справ у трудовому колективі з метою виявлення соціальних резервів. На цій основі здійснюється соціальне проектування, сутність якого полягає в науково обґрунтованому конструюванні соціальних параметрів якісно нового стану трудового колективу, якого він може реально досягти в результаті задіяння сукупності соціальних резервів.

Використана і рекомендована література

1. Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство : матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / За наук. ред. Є. І. Головахи, О. Г. Стегнія, О. О. Максименко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 170 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/library/global_and_local_crises.pdf
2. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
3. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
4. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>

5. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
6. Основи політичної соціології : навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей / М. А. Безносів, Т. М. Дублікаш, А. Д. Литовченко та ін. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 252 с. URL: <http://socio.karazin.ua/resources/7076709d4b1faf34276aaffdb5f6186f.pdf>
7. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри : монографія / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
8. Ровенчак О., Химович О. Ідентичність потенційного мігранта і міграційна ідентичність: формування і відповідні практики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 97-116. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/journal/>
9. Соціологічні та політологічні студії : підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. професора А. С. Лобанової. К. : Каравела, 2018. 520 с. URL: <https://cutt.ly/MwjKfPzW>
10. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18268/1/Monokol_8.pdf
11. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
12. Яремчук С. С. Соціологія : навч. посібник. 3-тє вид., випр.і доп. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с. URL: <https://cutt.ly/9wjKZgsI>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Соціологія праці: об'єкт, предмет і функції.
2. Соціологічні виміри праці. Поняття про матеріальне і духовне виробництво.
3. Групування видів праці за характером і змістом. Вплив науково-технічної революції на співвідношення різних видів праці.
4. Праця та її складові. Трудові організації та трудові колективи.
5. Система соціального управління. Функції та методи соціального управління.

Питання цільових виступів

1. Доведіть, що праця є соціальним базовим процесом.
2. У категоріальному апараті соціології праці та управління є такі поняття, як «характер праці» та «зміст праці». Розкрийте сутність цих категорій і зробіть їхній порівняльний аналіз.
3. Важливою характеристикою праці є умови праці. Охарактеризуйте основні різновиди умов праці.
4. У процесі трудової діяльності існує взаємодія працівника і колективу, їх пристосування одне до одного, тобто відбувається трудова адаптація. Дайте характеристику основних видів адаптації.
5. Існують поняття «управління» та «керівництво». Розкрийте відмінність між ними.
6. Для спільної трудової діяльності люди об'єднуються в трудові колективи. Розкрийте основні функції та типи трудових колективів.
7. У трудових колективах виникають соціально-трудова відносини. Назвіть суб'єктів соціально-трудова відносин і дайте характеристику основних типів соціально-трудова відносин.

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Значення соціології праці та управління у вирішенні соціально-економічних проблем сучасного українського суспільства.
2. Проблеми функціонування трудових організацій різних форм власності за ринкових умов.
3. Проблеми формування трудової мотивації в сучасних умовах господарювання.
4. Соціальні інститути у сфері праці.
5. Соціально-трудова відносини і процеси у сфері праці.
6. Праця як цінність в уяві сучасної молоді.

ЛЕКЦІЯ 12

Соціологія вільного часу та дозвілля

Основні категорії: соціологія вільного часу та дозвілля, вільний час, дозвілля, інститут дозвілля, суспільне регулювання використання вільного часу особи, самоменеджмент часу.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1. Соціологія вільного часу та дозвілля як галузь наукового знання

Соціологія вільного часу і дозвілля, як і всі напрями галузевої соціології, формувалася під впливом об'єктивних змін, пов'язаних з індустріалізацією та урбанізацією суспільства, коли сам вільний час стає самодостатньою цінністю і набуває масового поширення.

Серед головних сфер діяльності держави, незалежно від характеру політичного устрою та особливостей економічної системи, відокремлювалась культурологічна функція, спрямована на визначення основних ідеологічних настанов суспільства, системи суспільних цінностей, яка реалізувалась у формі державної культурної політики. Остання мала за мету організацію і відповідне спрямування культурно-дозвіллевої діяльності населення.

Дозвілля виступає соціокультурним резонатором змін загальної соціальної системи і всіх підсистем суспільства і є певним відображенням можливостей його розвитку, виявленням його життєздатності. Воно доповнює уявлення про соціальний образ суспільства, допомагає зрозуміти міру його духовності і перспективності.

Треба зазначити, що існує певна традиція відокремлювати соціологію вільного часу від соціології дозвілля і розглядати їх, як дві окремі галузі. Однак в наукових джерелах поняття «соціологія вільного часу» і «соціологія дозвілля» часто вживаються як синоніми. Отже, поєднання двох близьких галузей дає нам можливість розглядати їх як «Соціологія вільного часу та дозвілля».

Соціологія вільного часу і дозвілля належить до теорій середнього рівня, будується на основі прикладних соціологічних досліджень і застосовує у процесі пізнання соціальної реальності методологію загальносоціологічної теорії.

Соціологія вільного часу і дозвілля визначається як наукова дисципліна проблемне поле вивчення якої сформувалось у соціальному просторі й часі набагато раніше його формального визначення. Унаслідок тривалого історичного розвитку, вдосконалення системи соціально-економічних відносин, виокремлення дозвіллевого часу із сукупності загального часу суспільства відбувалося виокремлення сфери дозвілля як такої, що протистояла іншим сферам – виробництву, освіті, політиці тощо.

Отже, **соціологія вільного часу** – галузь соціології, яка вивчає життєдіяльність, відносини й орієнтації людей у сфері вільного часу.

Соціологія дозвілля – це галузь соціології, що вивчає складову соціології вільного часу, яка спрямована на використання часу індивідами до своїх власних інтересів, уподобань, з метою відновлення і розвитку свого інтелекту, фізіології і духовності.

Об'єктом соціології вільного часу та дозвілля є безпосередньо вільний час та дозвілля, як частина соціального часу.

Предметом соціології вільного часу і дозвілля є вивчення дозвілля як соціально-культурного феномена, його мети, завдань, видів, напрямків, організацій та сфер реалізації.

2. Дозвілля як соціальний інститут

Інституціоналізація дозвілля – тривалий та складний процес. Ще з Античних часів люди усвідомили значущість вільного часу та дозвілля. В цілому, досягненню суті та специфіки дозвілля як соціального інституту сприяє з'ясування її специфічних рис, до яких належать:

- соціально значущі функції дозвілля, підпорядковані як особистісним, так і суспільним потребам;
- форми закладів дозвілля, їх певна організація і становище в суспільстві;
- групи осіб, які професійно забезпечують функціонування культурно-дозвіллевої системи, певний статус цих осіб у суспільстві;
- регулятори функціонування дозвіллевих закладів, суб'єктів та об'єктів дозвіллевої діяльності (законодавчі і нормативні акти, кваліфікаційні характеристики, контрольні установи);

- використання дозвілля як механізму соціалізації особистості, запобігання соціально небажаних видів поведінки.

Розвиток українського суспільства супроводжується оновленням його інституційної структури, формуванням нових соціальних інститутів. Характерним проявом цього процесу стає трансформація дозвілля. У постіндустріальному суспільстві інститут дозвілля стає важливим елементом соціальної структури. Він забезпечує організацію та регулювання діяльності індивідів, сприяє сталості культурних відносин між різними соціальними групами і спільнотами.

В соціології *інститут дозвілля* визначають як певну систему соціальних відносин; як сукупність соціальних норм і культурних зразків; як відповідні форми культурної поведінки; узвичаєну мережу установ, що відповідають соціальній структурі суспільства.

Незважаючи на багатоманітність теорій, характерним елементом його становлення вважається формалізація соціальних відносин, тобто виокремлення та стабілізація певних форм культурної діяльності.

Суттєві суспільні трансформації супроводжуються істотними змінами в структурі інституту дозвілля, його так званою реструктуризацією. Інститут дозвілля реагує на ці явища кількісним скороченням мережі закладів і установ культури, появою інноваційних культурно-мистецьких організацій, зміною відношень різних соціальних груп до традиційної мережі закладів культури. Це свідчить про значні зрушення в ціннісно-орієнтаційній системі населення. Названі фактори можна розглядати як індикатори соціальних змін, тих трансформацій, які відбуваються в інституті дозвілля. Їх вивчення дає можливість зрозуміти сутність перебігу суспільних явищ, визначити особливості розвитку соціально-культурних процесів.

За останні 70-80 років в нашій країні склався інститут дозвілля, представлений системою дозвіллевих організацій, основною частиною яких стала мережа закладів культури, діяльність яких спрямована на задоволення основних дозвіллевих потреб людей. За минулий період у свідомості представників різних соціальних груп виробилося цілком конкретне ставлення як до всієї мережі, так і до її установ. Заклади культури стали одним з найважливіших аспектів способу життя населення. Очевидною є також доцільність у суттєвих змін їх цільових установок, функцій, матеріального

забезпечення. Разом з тим існує тенденція до оновлення інституту дозвілля. Вона пов'язана із становленням нових організаційних форм дозвілля, які виникають і функціонують в межах традиційної дозвілдової мережі.

Функції дозвіллевих закладів в суспільстві. Серед основних функцій, притаманних закладам культури і дозвілля, визначають такі, як: функція соціалізації, інформаційно-просвітницька, творчорозвиваюча, функція неформального спілкування, рекреаційно-гедоністична.

Функція соціалізації спрямована на реалізацію соціально-педагогічного потенціалу дозвілля можливостей культурно-дозвілдової системи, спрямованих на формування ціннісно-орієнтаційної структури різних соціальних груп, її відповідності загальноприйнятим нормам та цінностям суспільства.

На особливу увагу заслуговує питання про вдосконалення **інформаційно-просвітницької функції** дозвілля. Інформаційно-просвітницька функція дозвілля складається з двох напрямків – інформаційного та просвітницького.

Перший передбачає розповсюдження серед широкого загалу систематизованих, першочергових знань про навколишній світ та особливості його розвитку. Систематична участь у безперервній освіті допомагає особистості залишатися на вістрі сучасного прогресу, відбудовувати та поповнювати струнку систему понять та наукових категорій.

Другий напрямок – інформаційна діяльність дозвіллевих закладів ставить за мету ознайомлення населення з великою кількістю фактів здобутих сучасною наукою або тих, що мають певне місце в побутовому житті. Нова інформація слугує для уточнення, корегування уже відомих понять, створення нових світоглядних уявлень.

Актуалізація інформаційно-просвітницької функції закладів культури викликає на значним зростанням інтелектуального рівня населення, підвищенням рівня освіти, розширення доступу до інформаційних джерел, відкриттям інформаційних кордонів.

Не менш важливою в теорії та практиці культурнодозвілдової діяльності вважається **творчорозвиваюча функція**. Потреба в перебудові, творчості стає в сучасному суспільстві широко розповсюдженою особистісною потребою. Вона збільшується із

зростанням культурного рівня населення, визначається у прагненні до творчого самовизначення та самовиразу людини. Таким чином дозвіллева діяльність, як і трудова діяльність, набуває творчого характеру.

Функція неформального спілкування. Виявлені в процесі соціологічних досліджень тенденції розвитку закладів культури в умовах політичної, соціальної, культурної трансформації свідчать про те, що в їхній діяльності, особливо в реалізації освітньо-інформаційної функції, дедалі інтенсивніше постає питома вага активних форм неформального міжособистісного спілкування, колективного осмислення та засвоєння інформації; на перший план виходить коментаторська, роз'яснювальна робота; заклад культури зберігає й зміцнює свої позиції як «джерела» місцевої інформації, одночасно всебічно розширюються контакти із засобами масової інформації та іншими сучасними джерелами масових комунікацій.

Однією з провідних функцій дозвілля вважається **рекреаційно-гедоністична функція**. Вона спрямована на відтворення людини як виробничої сили суспільства, зняття втоми та нервової напруги, забезпечення успішної розрядки.

В соціологічній літературі зустрічаються думки щодо відсутності суттєвого впливу розважальних занять на розвиток людини як актора соціальної дії. Цей підхід протиставляється реальній практиці дозвілля і основним теоретичним засадам, що становлять основу вчення про сутність вільного часу. Відповідно до них рекреаційно-гедоністична діяльність сприяє формуванню особистості і вдосконаленню людини, як такої, що створює соціальну дійсність, вступаючи у соціальні відносини та соціальну взаємодію.

3. Проблема організації та регулювання вільного часу

У соціології вільного часу актуалізується питання регулювання та організації вільного часу. Регулювання вільного часу має об'єктивний характер, є складовою частиною організації життя суспільства і людини. Проте коли завдання регулювання та організації робочого часу порівняно широко розглядається в науковій літературі, то проблеми регулювання і організації вільного часу є порівняно новими.

Регулювання вільного часу можна визначити як процес цілеспрямованого впливу на нього з метою розширення меж, створення умов для вдосконалення його структури і змісту відповідно до постійно зростаючих виробничо-технічних і соціальних вимог до людини. Регулювання вільного часу має бути обґрунтованим, враховувати наявні ресурси і реальні можливості, ґрунтуватись на таких принципах, як диференційованість, послідовність, спадкоємність і безперервність, скоординованість, всебічність, планомірність та ін.

У найзагальнішому вигляді процес регулювання вільного часу починається з визначення завдань і завершується досягненням передбачуваного результату. При цьому слід розрізняти вільний час, який регулюється суспільством (соціальними інститутами) та особистістю (саморегулювання). Методологічною основою такого поділу є два взаємозв'язані критерії: форма організації вільного часу і характер самої діяльності у вільний час.

Суспільне регулювання і саморегулювання розглядаються як дві сторони процесу впливу на вільний час, єдність яких утворює механізм взаємозв'язку суспільства і особи. Межі суспільного регулювання вільного часу визначаються діалектикою суспільної необхідності і можливостями становлення соціально значущих видів діяльності у вільний час.

Суспільне регулювання використання вільного часу особи – це передусім забезпечення об'єктивних умов для прояву активності людини, знаходження оптимальних форм впливу на вільний час, цілеспрямоване формування потреб, інтересів, ціннісних установок особи. Суспільне регулювання вільного часу можливе через систему взаємодіючих певним чином соціально-економічних, правових, нормативно ціннісних та ідейно-виховних засобів.

Слід зазначити, що загальний напрям використання вільного часу задається соціальним середовищем, а якісний зміст його в кінцевому підсумку залежить від самої людини. Активність, яка виявляється особою у вільний час, може бути двох видів: перший може бути підданий значному і безпосередньому впливу суспільства, наприклад, навчання без відриву від виробництва, суспільно-політична діяльність, регулярні заняття в технічних, художніх колективах, гуртках, спортивних секціях; другий (наприклад, самоосвіта, індивідуальна творчість, заняття фізкультурою,

спілкування тощо) менше піддається безпосередньому суспільному впливові або зовсім не піддається.

У соціологічній літературі виділяються *три рівні регулювання вільного часу*:

- адміністративний, або авторитарний – ґрунтується на примусі, зовнішньому авторитеті, нав'язується людині іззовні, навіть якщо її бажання або інтереси суперечать тому, що від неї вимагають;
- стимулюючий – іззовні нав'язана людині діяльність (поведінка) поєднується з частковим використанням її інтересів, проте, коли належна діяльність (поведінка) ще не стала для людини її внутрішнім переконанням, потребою. Це свого роду «соціальний контроль», який використовує всі важелі впливу на регулювання діяльності людини у вільний час;
- мотиваційний – регулювання використання вільного часу через внутрішні інтереси і переконання особи.

Усі ці рівні взаємозв'язані, рідко бувають у чистому вигляді. Співвідношення між ними залежить від конкретних умов, «ситуації регулювання». Найбільш прийнятним є третій рівень регулювання.

Пріоритетне становище **саморегулювання вільного часу** порівняно із суспільним регулюванням зумовлено насамперед процесом демократизації і гуманізації способу життя людей, зростанням ролі вільного часу як ресурсу, умови розвитку особи. Людина розглядається не як якийсь епіцентр, навколо якого вільно й довільно розташовується минуле, сучасне і майбутнє, а як суб'єкт свого життя та його організації, що передбачає регулювання, організацію вільного часу самою людиною.

Саморегулювання вільного часу слід розглядати як властивість особи, показник її зрілості, потенціал її розвитку, сформованої здатності до організації свого біографічного часу. На саморегулювання вільного часу впливає ціла система чинників. Це насамперед:

- реальна поведінка особистості;
- усвідомлення нею сенсу свого життя;
- соціальна активність особи;
- соціальні орієнтації людини, потреби і інтереси;
- сприйняття вільного часу як цінності;
- життєві плани-цілі;

- почуття відповідальності;
- рівень загальної культури;
- стан здоров'я людини;
- адекватне визначення особою своїх можливостей та ін.

4. Самоменеджмент вільного часу

Назрілою є проблема *самоменеджменту вільного часу* – розробки певних прийомів і методів (технології) індивідуального освоєння вільного часу, його організації. В системі самоменеджменту вільного часу певне значення має впровадження людиною планування використання свого вільного часу. Планування реального (хронологічного) часу своїх дій на майбутнє є стратегією активного перетворення вільного часу в умову свого розвитку, реалізації своїх життєвих цілей.

Ті або інші види людської діяльності можуть здійснюватися з різним ступенем інтенсивності. На основі параметрів активності особи, а також деяких її загальних характеристик можна виділити *чотири типи саморегуляції вільного часу*:

- творчо-перетворюючий – людина здійснює регуляцію свого вільного часу, пов'язуючи його з розв'язанням важливих життєвих планів;
- споглядально-продовжений – людина пасивно ставиться до свого вільного часу, без чіткого його регулювання;
- функціонально-діючий – людина активно організовує свій вільний час лише в окремі періоди своєї життєдіяльності або лише при здійсненні окремих видів діяльності;
- стихійно-буденний тип – людина перебуває у полоні стихії, часу, не спроможна організувати в певній послідовності дозвілєву і більш піднесену діяльність, пасивна в регуляції свого вільного часу.

Ця типологія є досить умовною і вимагає подальшої розробки і уточнення. Проте вона свідчить, що в одних людей проблема вільного часу є усвідомленою життєвою проблемою, а в інших її просто не існує.

Перспективними напрямками подальших досліджень проблем регулювання вільного часу є прогнозування тенденцій його використання на найближче майбутнє, розробка механізму суспіль-

ного та індивідуального регулювання, альтернативних моделей раціональних бюджетів вільного часу для окремих професійних, статеві-вікових та інших демографічних груп населення.

Використана і рекомендована література

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
3. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
4. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
5. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 223 с.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
7. Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник. К. : ДП «Прінт сервіс», 2016. 109 с. URL: https://geo.knu.ua/old/images/doc_file/navch_lit/posibnik_Kononenko.pdf
8. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18268/1/Monokol_8.pdf

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>

Питання для самоперевірки та самостійної роботи

1. Що означає у соціологічному розумінні поняття «вільний час»?
2. Чим відрізняється вільний час від дозвілля?
3. Визначте об'єкт і предмет дослідження соціології вільного часу та дозвілля.
4. Що мається на увазі под поняттям «суспільне регулювання використання вільного часу особи»?
5. Охарактеризуйте самомереджмент та саморегуляцію вільного часу.

Питання цільових виступів

1. Яким чином можна досягти самоменджменту вільного часу? Чи потрібно цьому вчитися?
2. Таймменеджмент у житті пересічного громадянина.
3. Здоровий спосіб життя і дозвілля.
4. Проблеми вільного часу.
5. Чому, на вашу думку, значення вільного часу зростає з розвитком суспільства?
6. У чому полягають позитивні і негативні сторони збільшення обсягу вільного часу?
7. Яке місце посідає освіта у системі вільного часу?
8. Чи не є збільшення обсягу вільного часу зменшенням значимості праці і робочого часу у суспільстві?
9. Що краще для людини: багато неорганізованого вільного часу чи мало вільного але добре організованого часу?

Теми рефератів, доповідей, есе

1. Вільний час як структурний компонент суспільного часу.
2. Поняття вільного часу, його структура та елементи.
3. Самоменджмент вільного часу: за і проти.
4. Вільний час у суспільстві споживання.
5. Таймменеджмент.
6. Феномен гри як соціальний механізм індустрії масової культури.
7. Проблеми дозвілля в умовах нової соціокультурної реальності в Україні: сучасні форми та зміст дозвілля.

ТЕЗАУРУС: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ

А

Адаптація соціальна – вид взаємодії особи із соціальним середовищем, у ході якого відбувається погодження вимог та сподівань взаємодіючих сторін.

Адаптація трудова – активне пристосування індивіда до змінюваної трудової ситуації.

Адміністрація (від лат. *administratio* – управління, керівництво) – 1) сукупність розпорядчих і виконавчих органів державного управління; 2) керівний персонал органів самоуправління, закладів, підприємств або організацій, посадові особи в структурі управління.

Активність соціальна – прагнення особи, соціальної групи освоїти культурні зразки, соціальний досвід, норми моралі та поведінки, проявляючи соціальну творчість.

Акупунктура суспільства (соціальна, економічна, політична, духовно-культурна) – відчутні (уразливі) точки в певних сферах суспільного життя, які можуть майже за незначного впливу на них (діяння) справляти вплив на все життя суспільства, його розвиток.

Альтернативна соціологія – напрям у соціологічній теорії, що базується на критиці утилітарних, прагматичних та споживацьких орієнтацій у панівній суспільній системі цінностей щодо ставлення до природи. Пропонується «культурна революція» або «революція свідомості», які докорінним чином мають змінити ставлення суспільства до екологічних проблем.

Амбівалентність (від грец. *amphi* – навколо, з обох боків та лат. *valentia* – сила) – двоїстість переживань, яка знаходить свій вияв у тому, що один і той же об'єкт викликає у людини одночасно два протилежні почуття, наприклад задоволення і невдоволення, симпатію і антипатію.

Аномія (від франц. *anomie* і грец. *a-homos* – беззаконня) – термін, введений Е. Дюркгеймом для опису стану суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних цінностей і норм, дезорієнтацією суспільства й особи, браком чіткої моральної регуляції поведінки індивідів. Згідно з Е. Дюркгеймом, аномія є ненормальним соціальним станом, який виникає у результаті переходу від механічної солідарності традиційних

суспільств до органічної солідарності індустріальних суспільств.

Антропоцентризм (від грец. *anthropos* – людина і *kentron* – центр) – думка і переконання, що людина є центром Всесвіту і кінцевою метою світобудови.

Атрактори соціальні (політичні, економічні, духовно-культурні) (від лат. *attraho* – притягаючи до себе) – випадкові, такі, що самовиникають, самоорганізуються, процеси і явища, котрі притягають до себе особливу увагу.

Афективний (від лат. *affectus* – пристрасть, душевне хвилювання) – прикметник, що вживається для означення емоційних явищ і станів людської свідомості при характеристиці основних рівнів останньої.

Б

Багатство – рівень життя людини, за якого її доходи суттєво перевищують середній рівень матеріального забезпечення в даній країні.

Безробіття – розбіжності на ринку праці між пропозицією робочої сили і попитом на неї, за яких певна частина робочої сили вимушено поповнює резервну армію праці.

Бідність – рівень життя людини, за якого її доходи суттєво відстають від середнього рівня матеріального забезпечення в даній країні.

Біфуркація (від лат. *bifurkas*) – роздвоєння, вилоподібне розділення соціальних, економічних, політичних явищ і процесів.

Біфуркація (від лат. *bifurcas* – роздвоєний) – термін сучасної інвайронментальної соціології, який характеризує глобальну екологічну катастрофу, що насувається; кінець співіснування людини, суспільства, з одного боку, і природи – з другого; супроводжується загибеллю людства як такого.

Біхевіоризм (від англ. *behaviour* – поведінка) – напрям, який визнає визначальним механізмом соціальної поведінки рефлекторну реакцію людського організму (фізичну чи вербальну) на подразники (стимули) зовнішнього середовища за принципом «стимул – реакція». Основний постулат біхевіоризму вміщено у вимозі описувати й аналізувати лише те в людині, що безпосередньо споглядається, тобто її поведінку і вчинки.

Бюджет часу – сукупність добового часу (24 год.), що включає робочий час та вільний час.

Відкриті запитання – форма запитань при опитуванні, які не мають варіантів відповідей, вміщених в анкеті. Основним принципом побудови є формулювання запитання і відведення спеціального місця, в якому респондент пише відповідь власноруч.

Відчуження (англ. *alienation*) – відчуття індивідом віддалення, відокремлення від ситуації, групи чи культури. Як соціологічний термін використане К. Марксом, який вважав, що відносини виробництва за капіталізму призводять до виникнення психологічного ефекту відчуження у робітників. Вживають його також щодо інших сфер суспільного життя, коли треба наголосити на відірваності, відстороненості людини від політики, процесів вироблення і прийняття рішень, культурної спадщини тощо. Вважається універсальним явищем в індустріальному і постіндустріальному суспільствах.

Відчуження (у сфері праці) – стан, описаний Н. Смелзером для характеристики емоційної сфери сучасного робітника; полягає у почутті безсилля, відчутті, що праця не має сенсу, у відстороненні або психологічній невключеності в роботу.

Вільний час – частина соціального чи добового, у тому числі позаробочого часу, яка вивільнена від невідкладних справ і є «часом свободи», простором вільної діяльності і вільного розвитку особистості.

Вірогідність соціологічного знання – істинність соціологічного знання, тобто його відповідність соціальній реальності, яку вивчають, пізнають людина і суспільство.

Вітчизняна соціологія – соціологічна думка, що виникла і розвивалася на території України за всі часи її історії та соціологія сучасної України як суверенної держави.

Випадковість соціальна (політична, економічна) – непередбачені, такі, що самовиникають на основі внутрішніх причин, самоорганізуються, самоуправляються, явища й процеси, самостійний елемент (властивість) соціального життя, який впливає на нього конструктивно (позитивно) або деконструктивно (негативно).

Влада – реальна можливість здійснювати свою волю у соціальному житті, нав'язуючи її, якщо це необхідно, іншим людям. У Н. Смелзера до цього визначення додається здатність мобілізувати ресурси для досягнення поставленої мети.

Вибіркова сукупність – певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами; мікромодель генеральної сукупності, структура якої має максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками останньої.

Г

Генеральна сукупність – уся сукупність соціальних об'єктів, які є предметом вивчення у межах, окреслених програмою конкретно-соціологічного дослідження.

Географічний напрям у соціології – концепції, представники яких вважають, що суспільний розвиток залежить насамперед від зовнішніх географічних факторів: клімату, ландшафту, ґрунтів, річок, океанів тощо.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – наукове припущення, що його висувають для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ і процесів, яке слід підтвердити або спростувати.

Груповий шлюб – шлюб між кількома чоловіками і кількома жінками.

Гуманізація праці – соціальної, політичної, економічної, духовно-культурної діяльності (гуманізм – від лат. *humanus* – людський, людяний) – це такий зміст та організація праці чи будь-якої діяльності, в яких визнається цінність людини як особистості, її права на вільний розвиток, на вияв та реалізацію своїх здібностей, утвердження блага людини як основного критерію оцінки суспільних відносин.

Г

Гене́за соціології – «народження», поява соціології як особливої суспільної галузі знань, відмінної від соціальної філософії та інших гуманітарних наук і пов'язаної з ними.

Д

Девіантна культура (від лат. *deviatio* – відхилення) – різновид субкультури; притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою (наприклад, людям з наркотичною залежністю чи сатаністам тощо).

Девіація – поведінка, котру розглядають як відхилення від групових норм і соціальних правил.

Деполітизація – процес відходу соціальних груп і окремих індивідів від участі в політичному житті й зацікавлення політикою;

супроводжується переміщенням інтересів у сферу приватного життя, побуту, дозвілля тощо.

Депопуляція (від фр. *population* – населення) – процес зменшення кількості населення внаслідок погіршення якісних показників стану його здоров'я, зменшення загальної тривалості життя, переваги показників смертності над показниками народжуваності.

Держава – частина суспільства, яка володіє владою і силою, а також можливістю розподіляти суспільні ресурси і засоби; це адміністративні (виконавчорозпорядницькі органи), які функціонують на основі системи правових норм.

Держава авторитарна – держава, в якій влада перебуває у руках монарха або диктатора, який править за допомогою насильства.

Держава демократичного представництва – держава, де народ на певні терміни делегує свою владу обраним ним особам, яких належить регулярно переобирати.

Держава тоталітарна – держава, лідери якої прагнуть повного контролю над країною та її народом, придушуючи і контролюючи всі інші соціальні інститути суспільства разом із первинними групами.

Деривації (від лат. *derivatio* – утворення) – термін, запропонований В. Парето для означення фундаменту, основи логічних раціональних дій; деривації є вторинними і похідними від резидуїв.

Детермінізм (від лат. *determinare* – визначати) – сукупність уявлень про визначальну роль якогось певного чинника в суспільному розвитку та зумовленість його дією усіх соціальних процесів. Географічний детермінізм, наприклад, – це визнання залежності суспільного розвитку від географічних факторів, технологічний детермінізм заснований на визнанні визначальної ролі техніки, культурний детермінізм – культури в розвитку людства.

Децентрація – термін постмодернізму, який означає руйнацію одного з основоположних принципів модерної європейської культурної свідомості з висуненням як одного центру чи то розуму (раціоцентризм), чи то континенту (європоцентризм), чи то ідеї прогресу, що сприяє переходу людства з нижчих на досконаліші й вищі щаблі розвитку (футуроцентризм).

Дивід (від лат. *dividuum* – те, що ділиться) – один із центральних термінів постмодернізму для означення сучасної людини як

істоти з розщепленим внутрішнім світом, який складається одночасно з багатьох душевних станів і проявів свідомого та позасвідомого, раціонального та ірраціонального, поведінкового та споглядального.

Дискретність (від лат. *discretus* – перервний) – один із принципів постмодернізму, що означає перервність історичного розвитку, постійні розриви неперервності, які свідчать про те, що немає закономірності й спадковості в історії людства.

Дисперсність (від лат. *dispersus* – розсипаний, розпорошений) – ступінь внутрішньої подрібненості й розщепленості об'єкта дослідження (наприклад, якоїсь соціальної спільноти на кшталт етносу).

Диспозиції особистості (від лат. *dispositio* – розміщення) – система або комплекс нахилів до певного сприйняття умов діяльності та до певної поведінки в цих умовах. Вищі диспозиції – це концепція життя і ціннісні орієнтації, загальна спрямованість інтересів особистості; диспозиції середнього рівня – узагальнені установки на соціальні об'єкти; диспозиції нижчого рівня – ситуативні установки як схильності до сприйняття і поведінки в певних конкретних умовах, у певному соціальному середовищі.

Дисфункція (від лат. *dis* – заперечення і *functio* – виконання) – порушення або розлад функцій певного соціального інституту чи соціальної системи, переважно якісного характеру.

Диференціація соціальна (від лат. *differentia* – різниця) – соціальне розшарування суспільства на соціальні групи, верстви, прошарки, клани, різниця в умовах та рівні їхнього життя.

Дозвілля – частина вільного часу, що як правило, контрастує з професійною діяльністю, відповідає психофізіологічним особливостям людини і спрямована на задоволення культурних потреб та інтересів здорової особистості.

Доктрина соціальна (від лат. *doktrina* – вчення) – вчення та/або інша соціальна теорія.

Е

Егалітарна сімейна система (від фр. *egalite* – рівність) – та, в якій влада розподіляється порівну між чоловіком і жінкою.

Екзогамія (від грец. *exo* – ззовні, поза і *gamos* – шлюб) – правила, які вимагають, щоб шлюби укладалися з тими, хто не входить до певних груп.

Експеримент (від лат. *experimentum* – спроба, дослід) – один із методів отримання соціологічної інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати.

Еліта (від фр. *elite* – кращий) – згідно з деякими соціологічними теоріями (наприклад, В. Парето), це необхідна складова соціальної структури, вищий привілейований прошарок, який здійснює функції управління, розвитку культури тощо.

Елітарна культура – форма культури, яка охоплює витончені мистецтва, музику, літературу і призначена для вищих прошарків суспільства (на відміну від народної культури).

Емпірична соціологія (від грец. *empeiria* – дослід) – складова соціології, заснована на конкретних дослідженнях соціальних фактів.

Ендогамія (від гр. *endon* – усередині) – правила, які вимагають, щоб шлюби укладалися всередині певних груп.

Етногенез (від грец. *ethnos* – група, плем'я, народ і *genesis* – походження) – процес виникнення і розвитку етнічних спільнот.

Етнос – стала сукупність людей, споріднених між собою етноісторичним походженням (етногенезом), спільними, відносно стабільними особливостями мови і культури, а також усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю), зафіксованим у самоназві (етнонімі).

Етноцентризм культурний – розміщення певної етнічної/ національної культури в центрі соціокультурного простору; судження про інші культури з позиції вищості своєї власної культури.

3

Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Зміст вільного часу – більше за обсягом поняття, ніж сутність, скільки містить не лише сутність вільного часу, а й усі інші зв'язки, притаманні даному феномену. Зміст вільного часу більш плинний, змінний, ніж його сутність.

Зміст праці – узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне

навантаження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складність, технічну оснащеність праці тощо.

I

Ідеальний тип – у вченні М.Вебера уможливлена теоретична конструкція, яка описує певне явище або процес. Утворюється вихопленням певних аспектів явища або процесу та їхнім узагальненням у теоретичному понятті. «Ідеальний» означає «чистий» або «абстрактний», такий, якого насправді не існує. Ідеальними типами є, наприклад, поняття «ринкова економіка», «церква», «капіталізм» тощо.

Ідентифікація (від лат. *identificare* – ототожнювати) – соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою людиною, соціальною групою чи спільнотою, який допомагає йому успішно опанувати різноманітні види соціальної діяльності, набувати певних соціальних ролей і статусів, засвоювати і перетворювати соціальні норми і цінності.

Ідентичність – наслідок і результат процесу ідентифікації; набуті внутрішні й зовнішні характеристики свідомості та поведінки особистості.

Інвайронментальна соціологія (від англ. *environment* – довкілля) – напрям у соціологічній теорії; має на меті створити підґрунтя для синтезу попередніх соціологічних теорій задля пояснення нової соціальної реальності, яка утворилася внаслідок екологічної кризи, розробити спрямування перетворень системи цінностей сучасного суспільства і, відповідно, зразки екологічно виправданої поведінки.

Індивід – термін, що означає конкретну людину, одиничного представника роду людського, коли необхідно наголосити, що йдеться не про все людство взагалі і не про будь-яку людину в ньому, а також про людину як істоту цілісну, неподільну.

Індивідуальність – те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями.

Інстинктивізм (від лат. *instinctus* – спонука, натхнення) – напрям у соціології, який здійснює спробу пояснення соціальних явищ і

процесів через звернення до біологічної природи людини, вказує на вроджені інстинкти як на основне джерело соціальної поведінки.

Інститут дозвілля визначають як певну систему соціальних відносин; як сукупність соціальних норм і культурних зразків; як відповідні форми культурної поведінки; узвичаєну мережу установ, що відповідають соціальній структурі суспільства.

Інституціоналізація – шляхи регуляції людської діяльності, забезпечення організованості, упорядкованості, нормативності життя суспільства і підвищення його ефективності. У вужчому сенсі – це процес створення соціального інституту, заміна спонтанної та експериментальної поведінки передбачуваною поведінкою, яка очікується, моделюється, регулюється через визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти в напрямі задоволення певної суспільної потреби.

Інтегральна соціологія (від лат. *integer* – цілий) – учення П. Сорокіна, який уважав, що соціологія повинна охоплювати всі соціальні аспекти культури в широкому розумінні.

Інтерпретація понять (від лат. *interpretatio* – посередництво) – процедура, передбачена методологічною частиною програми конкретно соціологічного дослідження, полягає в уточненні співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його фактичний стан, правильно пояснити причини виникнення і розвитку.

Інтерес – усвідомлення потреб людини, має об'єктивно-суб'єктивну природу і разом із потребами становить основу ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу. В соціології використовують передусім для дослідження регуляторів соціальної поведінки.

Інтеріоризація (від лат. *internus* – внутрішній) – формування внутрішньої структури людської психіки, процес переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «я» особистості. Результат інтеріоризації – сформована індивідуальність.

Інцест – звичай, який забороняє шлюби чи статеві зв'язки між особами, що є близькими, кровними родичами.

К

Коеволюція – термін інвайронментальної соціології, який означає оптимальний і гармонійний розвиток і співіснування людства та природи зі зменшенням антропологічного навантаження на біосферу за рахунок вдосконалення техніки і технологій.

Когнітаріат (від англ. *cognition* – пізнання) – термін О. Тоффлера для означення нового класу в постіндустріальному суспільстві, який приходить на заміну пролетаріату індустріальних суспільств; його основною характеристикою стане виробництво знань та інформації.

Когнітивний (від англ. *cognitive* – пізнавальний) – прикметник, що використовується для означення пізнавальних процесів при характеристиці рівнів свідомості.

Колективна дія – будь-яка спільна дія двох або більшої кількості людей. Згідно з вченням Г. Блумера, колективна дія є центральною категорією соціології.

Колективні уявлення – термін Е. Дюркгейма, означає спільні уявлення та відповідні моральні настанови, які виконують роль об'єднуючої сили в суспільстві. Є важливішими у простих традиційних суспільствах, де розподіл праці недостатньо розвинений, у складніших суспільствах поступово втрачають своє значення.

Консенсус (від лат. *consensus* – згода, однастайність) – термін, уведений О. Контом; означає узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства.

Контркультура – культурна модель певної соціальної групи, яка протистоїть, тобто перебуває у стані конфронтації до панівної суперкультури або субкультур соціальних спільнот.

Конфлікт культурний (від лат. *conflictus* – зіткнення) – зіткнення цінностей контркультури або девіантної культури з панівною суперкультурою або субкультурами соціальних спільнот.

Конфлікт політичний – зіткнення політичних суб'єктів, інтереси яких протилежні або не збігаються.

Конформізм (від лат. *conformis* – подібний) – стан, що передбачає згоду індивідів із цілями суспільства і застосування ними законних засобів для їхнього досягнення.

Космополітизм культурний (від грец. *kosmopolites* – громадянин світу) – відмова від національних традицій і культури в ім'я абстрактної «єдності роду людського».

Культура (від лат. *cultura* – обробіток, шанування) – а) у широкому сенсі слова – соціальний механізм взаємодії особистості й соціальної спільноти із середовищем проживання, охоплює сукупність засобів, форм, взірців та орієнтирів, які генетично не успадковуються, а їх відтворюють люди у процесі спільного життя та забезпечують передання досвіду й розвиток перетворювальної діяльності; б) у вузькому сенсі – система колективних цінностей, переконань, зразків і норм поведінки, притаманних певній соціальній групі, спільноті й людству загалом.

Л

Людина – термін, що його вживають як родове поняття, котре вказує на приналежність до людського роду – вищої сходишки розвитку живої природи на нашій планеті. Вказує на якісну відмінність людей від тварин і служить для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей.

М

Макросоціологія (від грец. *makros* – великий) – галузь соціологічного знання, пов'язана з великими моделями соціальних структур і зорієнтована на дослідження масштабних соціальних процесів, аналіз великих соціальних спільнот і систем, таких, як суспільство, цивілізація тощо.

Мала соціальна група – різновид соціальної групи, між усіма членами якої існують безпосередні особистісні контакти; її представники мають розвинене почуття приналежності до неї. Нижня межа чисельності малої групи дорівнює 2-3, верхня – кільком десяткам людей, але не більше 40.

Масова культура – форма культури, витвори якої стандартизуються і поширюються серед публіки без урахування регіональних, релігійних або класових субкультур.

Матріархальна сімейна система (від лат. *mater* – мати і грец. *arche* – влада) – та сімейна система, в якій влада належить жінці й матері.

Мезосоціологія (від грец. *mesos* – середній) – частина соціологічного знання, яка центром своїх досліджень робить спільноти, громади, соціальні групи; соціальні інституції; соціальні рухи; добровільні асоціації; профспілки та політичні партії – тобто все те, що є посередником між громадянами (мікро) та державою (макро).

Менеджмент (від англ. *management* – управління) – між-дисциплінарна наука, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до управління виробництвом. Ставить за мету сформулювати і застосувати на практиці загальні принципи управління, придатні для будь-якої людської організації.

Ментальність (див. англ. *mentality* – розумові здібності, інтелект, склад розуму) – особливий погляд на світ, специфічний спосіб світосприйняття, світовідчування і світорозуміння, а також оцінки суспільства й людини в ньому, сучасне відчуття духу епохи. У ментальний комплекс входять усі явища духовного життя людини включно з свідомістю та сферою позасвідомого.

Метанаратив – термін постмодернізму, який дослівно означає «велике оповідання». Використовується для означення традиційних систем пояснення світу включно з природничими і гуманітарними науками.

Метод (від грец. *methodos* – шлях до чогось) – спосіб одержання вірогідних соціологічних знань; сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного й теоретичного пізнання соціальної реальності.

Метод квотної вибірки – різновид цілеспрямованого відбору одиниць аналізу з дотриманням квоти (наприклад, статі, віку, освіти, рівня кваліфікації тощо) та її параметрів (наприклад, чоловіки – жінки; молоді, середні й старші вікові групи, види незакінченої та здобутої освіти; професійно-кваліфікаційні розряди).

Метод механічної вибірки – різновид імовірнісної (випадкової) вибірки; полягає у відборі з генеральної сукупності одиниць аналізу через рівні інтервали-кроки (наприклад, кожний десятий із загального списку генеральної сукупності).

Механіцизм – напрям у соціальній теорії, що бере за основу поняття механізму системи. Відповідно до основних ідей механіцизму робота механізму, як і суспільства загалом, забезпечується функціональною спеціалізацією його частин, а також їх інтеграцією в єдине ціле.

Мікросоціологія (від грец. *mikros* – малий) – галузь соціологічного знання, пов'язана з аналізом повсякденної взаємодії між людьми, соціальних процесів і явищ у порівняно невеликих соціальних системах (наприклад, сім'ї, малій соціальній групі тощо).

Мобільність вертикальна (від лат. *mobilis* – рухливий, здатний до швидкого пересування) – зміна становища індивіда, яка викликає підвищення або пониження його соціального статусу.

Мобільність горизонтальна – зміна становища, яка не призводить до підвищення чи пониження соціального статусу індивіда.

Мова – система взаємозв'язків і спілкування між людьми, здійснюваних на основі звуків і символів, що мають умовні, але структурно обґрунтовані значення; форма нагромадження, збереження і передання людського досвіду.

Модернізація (від фр. *moderne* – сучасний) – складна сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві у зв'язку з процесом індустріалізації та засвоєнням науково-технічних досягнень.

Модернізм – течія в етносоціології, представники якої пов'язують виникнення нації з модерними часами, тобто періодом, розпочатим французькою революцією 1789 р. у політиці та індустріальною революцією в економіці.

Молодь – соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, пізнавальні, психічні, культурно#освітні тощо особливості, які характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей.

Моногамія (від грец. *monos* – один і *gamos* – шлюб) – шлюб між одним чоловіком і однією жінкою.

Мотив – усвідомлена потреба особистості в досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності, її ставлення до інтересів і ціннісних орієнтацій та їхня оцінка, пов'язані з прагненням реалізувати їх на практиці; те, чим керується людина у своїх вчинках (свідомо чи несвідомо).

Мотивація праці (від фр. *motif* – збудження) – усвідомлене спонукання до активної трудової діяльності суб'єкта, пов'язане з намаганням задовольнити певні потреби.

Мотивація трудової діяльності – внутрішня спонука до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності.

Мутопія (від лат. *mutare* – змінювати і грец. *topos* – місце) – один із термінів постмодернізму, який означає перетворення суспільства на спільноти одвічних кочівників, відірваних від материнського ґрунту, етнічного коріння, позбавлених історії тощо.

Н

Націогенез (від лат. *natio* – народ і грец. *genesis* – походження) – процес виникнення і розвитку націй.

Нація – етносоціальна спільнота зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності й самобутності; сукупність людей, об'єднаних спільними культурними, політичними, соціальними та економічними інтересами.

Нонконформізм – стан, що передбачає непогодження індивідів з існуючим ладом, його цінностями та застосування різних форм протесту проти них та існуючої системи.

Норми соціальні – засновані на цінностях правила поведінки; очікування і стандарти, які регулюють дії і вчинки людей та суспільне життя загалом, зміцнюючи стабільність і єдність суспільства.

Нуклеарна сім'я – сімейна структура, яка складається з дорослих батьків і дітей, що перебувають на їхньому утриманні.

О

Об'єкти конкретно-соціологічного дослідження – носії певної соціальної проблеми – люди, об'єднані в соціальні спільноти різного типу, соціальні інститути, а також їхня життєдіяльність.

Обряди – сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи ті соціальні ідеї, уявлення, норми та цінності й викликають певні колективні почуття.

Одиниці аналізу – елементи вибіркової сукупності (респонденти або люди-носії певної соціальної проблеми), які підлягають відбору та вивченню у процесі конкретно-соціологічного дослідження.

Особистість – усталений комплекс якостей і властивостей людини, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і в життєдіяльності яких бере участь. Термін «особистість» служить для характеристики соціального в людині, а також міри її суб'єктності.

П

Парадигма (від грец. *paradeigma* – зразок) – термін, введений американським ученим Т. Куном. Означає визнане всіма наукове досягнення та позицію, які протягом певного часу надають науковцям модель постановки проблем та їх розв'язання. Ця

модель лежить в основі теорій, охоплює сукупність основних положень і принципів та специфічний набір категорій і її визнає певне коло вчених. Так, структурні парадигми розглядають організацію, функціонування та розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні. Інтерпретативні парадигми, навпаки, розглядають людську поведінку на мікрорівні.

Патріархальна сімейна система (від грец. *pater* – батько і *arche* – влада) – та сімейна система, в якій влада належить чоловікові/батьку.

Плюралізм (від лат. *pluralis* – множинний) – один із принципів постмодернізму, згідно з яким у світі існує множинність самостійних і незалежних духовних сутностей, явищ і процесів, а в суспільному житті – множинність форм соціального устрою, соціальних груп та їхніх інтересів, багатоманітність соціальних відносин і соціальних інститутів, жодний з яких не є центральним або домінуючим.

Позитивізм – термін, введений в обіг О. Контом; це – методологічна позиція у суспільних науках взагалі й соціології зокрема, яка впливає з розуміння суспільства та його закономірностей за аналогією до природи. Відповідно до неї, справді науковим є лише таке знання, яке здобуто точним використанням наукового методу, через збирання й аналіз емпіричних даних та послідовну перевірку гіпотез. Згідно з цією позицією, соціологія, як і інші соціогуманітарні науки, повинна бути побудована за зразком природничих наук.

Поліандрія (від грец. *poly* – багато і *aner* – чоловік, мужчина) – шлюб між одною жінкою і кількома чоловіками.

Полігамія (від грец. *gamos* – шлюб) – шлюб між кількома людьми (багатоженство або багатомужжя).

Полігінія (від грец. *gune* жінка) – шлюб між одним чоловіком і кількома жінками.

Полеве дослідження – соціологічне дослідження, завдання якого полягає у безпосередньому і всебічному вивченні соціального об'єкта в нормальних, природних умовах на відміну від лабораторного дослідження, яке відбувається у штучно створених умовах.

Політика (від грец. *politika* – державні або суспільні справи) – а) особливий вид регуляції соціального життя, який виникає на

певному ступені розвитку людства у зв'язку з розподілом праці й поглибленням соціальної диференціації; б) відносини, що охоплюють згоду, підкорення, панування, конфлікт і змагання між соціальними спільнотами, людьми і державами; в) специфічний вид діяльності людей, пов'язаний з утвердженням права індивідів, соціальних груп і спільнот на керування суспільством, на владу.

Політична партія – політичний рух, який має високий ступінь організації і прагне до реалізації своїх цілей, борючись за владу або за здійснення цієї влади в соціальній практиці.

Політична система – інтегрована сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, керують справами суспільства, регулюють відносини між громадянами, соціальними спільнотами і державами і забезпечують стабільність суспільства, певний соціальний порядок.

Політична сфера – соціальний простір, у межах якого здійснюється політика.

Політичні рухи – форма вияву політичної активності людських мас; спільна діяльність об'єднань людей, які різняться своїми ідейними засадами і доктринами, цілями та способами їх досягнення, чисельністю і внутрішньою структурою, роллю у політичному житті, мірою адекватності потребам суспільного поступу тощо.

Постіндустріальне суспільство – розроблена Д. Беллом концепція, згідно з якою стверджується виникнення на основі сучасних індустріальних суспільств суспільства нового типу. У цьому суспільстві домінуючою стане сфера діяльності «білих комірців» (тобто службовців і менеджерів); сформується згуртованіше статусно-диференційоване суспільство, вільне від класових конфліктів; основним капіталом стануть знання та інформація; людина стане основною метою розвитку, а її самовдосконалення і саморозвиток – необхідною умовою соціального поступу.

Постмодернізм – відображення структурно подібних явищ у суспільному житті та культурі сучасних високорозвинених країн, породжених новою соціокультурною ситуацією останньої чверті ХХ – поч. ХХІ ст. У центрі цієї ситуації є процес формування специфічного, невідомого раніше типу відносин між людиною і суспільством, коли особистісні риси стають однією з домінант

соціального потсупу, а розвиток людини виявляється джерелом глобальних економічних, політичних, соціальних, культурних трансформацій.

Потреби – необхідність для людини того, що забезпечує її існування і самозбереження; внутрішні спонуки активності людини, характеристика об'єктивного в особистості.

Предмет конкретно-соціологічного дослідження – найсуттєвіші властивості й відносини об'єкта, що підлягають вивченню за допомогою соціологічних методів.

Прімордіалізм (від англ. *primordial* – первісний, споконвічний) – напрям в етносоціології, представники якого дотримуються думки про давність, одвічність існування нації з архаїчних часів (наприклад, нація римлян доби античності).

Проблемна ситуація – у соціології, згідно з В. Ядовим, стан «знання про незнання», тобто необхідність вивчення якоїсь галузі соціального життя, в якій виникає порушення її нормального функціонування.

Просьюмер (від англ. *producer* – виробник; *consumer* – споживач) – один із термінів постмодернізму, який означає сучасну людину в її новій якості, одночасно і як виробника, і як споживача.

Психологічний еволюціонізм – одна з течій соціологічного психологізму; розглядає суспільство як етап космічної еволюції, в якій кожен подальший етап акумулює досягнення попередніх та будується на них. Згідно з поглядами Л. Ворда, найвищим ступенем еволюції є соціогенія (синтез усіх природних сил). Вона характеризується цілеспрямованим і творчим началом, усвідомленим прагненням до прогресу.

Психологія натовпу – одна з течій соціологічного психологізму, яка вивчає поведінку людей у великих групах і натовпах. Поведінка людей у натовпі відрізняється від їхньої поведінки в нормальних умовах і може призвести до вибухових та непередбачуваних ситуацій. У ранніх соціологічних працях французького соціолога Г. Лебона й сучасних теоріях американського соціолога Н. Смелзера та інших поведінка натовпу розглядається як потенційна загроза нормальному соціальному порядку.

Р

Расово-антропологічна школа – один із натуралістичних, біологізаторських напрямів суспільної думки; вважає головними

причинами розвитку суспільства расові особливості, а чистоту раси розглядає як основну спонукальну силу розвитку цивілізації. У соціології цей напрям представлений працями Ж. А. де Гобіно.

Раціоналізація (від лат. *rationalis* – розумний) – термін М. Вебера, який характеризує перехід від мимовільних, суб'єктивних традиційних способів поведінки до організації діяльності згідно з раціонально встановленими правилами.

Революція (від франц. *revolution*) – докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого. У соціології – докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

Регулювання вільного часу – процес цілеспрямованого впливу на нього з метою розширення меж, створення умов для вдосконалення його структури і змісту відповідно до постійно зростаючих виробничо-технічних і соціальних вимог до людини.

Редукціонізм (від лат. *reductio* – відведення, зведення до чогось) – пояснення багатогранного феномену за допомогою єдиного визначального чинника. Наприклад, психологічний редукціонізм – пояснення соціальних феноменів за допомогою лише психологічного чинника; марксизм є прикладом економічного редукціонізму, оскільки в ньому все розмаїття соціальних явищ та історичних змін зумовлене впливом економічних факторів.

Релігія – система вірувань, ритуалів та інституцій, яка пов'язує людей у певні соціальні групи. Згідно з Е. Дюркгеймом, релігія визначається через її соціальні функції: дисциплінарну (забезпечення порядку), цементуючу (забезпечення єдності суспільства) та відтворювальну (забезпечення культурної спадщини).

Релігійність (від лат. *religio* – благочестя, святість) – характеристика свідомості і поведінки окремих людей, їх груп і спільнот, які вірують у надприродне і поклоняються йому. Характерною ознакою релігійності є віра, що включає в себе знання й прийняття релігійних ідей, уявлень, догматів як істинних.

Релятивізм культурний (від лат. *relativus* – відносний) – переконання, що культуру можна зрозуміти лише на основі аналізу її власних цінностей, в її власному контексті.

Репрезентативність (від франц. *representatio* – представницький) – властивість вибірки відображати характеристики досліджуваної генеральної сукупності.

Ресоціалізація – процес засвоєння нових соціальних ролей і статусів, цінностей і знань на кожному етапі життя людини.

Респондент (від англ. *respond* – відповідати) – той, хто відповідає на запитання анкети і той, у кого беруть інтерв'ю, еквівалент – той, кого опитують.

Ринок праці – певна система суспільних відносин, які узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників.

Розподіл праці – об'єктивний процес диференціації суспільної праці на окремі види, одночасне співіснування їх у суспільному виробництві.

Розуміюча соціологія (від нім. *verstehen*) – напрям, започаткований М. Вебером, який вважав, що розуміння соціальної дії є основним завданням соціології. Соціолог повинен поставити себе на місце інших людей, щоб зрозуміти смисл їхніх дій, мету, яку вони перед собою ставлять. Розуміння є тим, що відрізняє соціологію від природничих наук.

Розширена сім'я – сімейна структура, яка охоплює нуклеарну сім'ю, а також інших родичів.

Рольова теорія особистості – соціологічна концепція, що базується на визнанні залежності соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних із їхнім розумінням соціального статусу конкретної особистості.

С

Самоменеджменту вільного часу – розробки певних прийомів і методів (технології) індивідуального освоєння вільного часу, його організації.

Санкції (від лат. *sanctio* – сувора постанова, припис) – соціальні нагороди і покарання, які сприяють дотриманню норм.

Секта – релігійна організація, яка відкидає цінності решти суспільства і вимагає «навернення у свою віру», а також виконання відповідних ритуалів.

Секуляризація (від лат. *secularis* – світський) – процес, за якого вірування у надприродне і пов'язані з ними ритуали піддаються сумніву, а інститут релігії втрачає свій соціальний вплив. Це також явища і процеси, які характеризуються звільненням з-під

контролю: а) духовенства як соціальної групи, б) церкви як соціального інституту, в) віри як морально-регулюючої сили.

Символічний інтеракціонізм (від англ. *interaction* – взаємодія) – напрям соціології, який зосереджується на вивченні соціальних взаємодій (інтеракцій) в їх символічному вираженні (мові, жестах тощо). Виходить із позиції, що індивіди поводяться з речами відповідно до суті, який ці речі мають для них, і що суть речей виявляється у процесі соціальної взаємодії. Виникає як альтернатива до функціоналізму.

Сім'я – інституціоналізована спільнота, яка складається на основі шлюбу та породженій ним спільній правовій і моральній відповідальності батьків за здоров'я дітей, їхню соціалізацію та виховання.

Смисл (в англ. *meaning* – сенс, значення) – категорія символічного інтеракціонізму. Згідно з цією концепцією, соціальна взаємодія є наслідком смислів, значень, якими соціальні діючі особи наділяють речі та дії.

Соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) – способи формування умінь і соціальних установок індивідів, які відповідають їхнім соціальним ролям; процес становлення особистості, навчання і засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі. Основні сфери соціалізації – сім'я, групи ровесників, інститути виховання та освіти тощо.

Соціальна адаптація (від лат. *adaptatio* – пристосування) – пристосування індивіда до умов соціального існування, чи це політичне середовище, чи місце праці, чи культурний простір певного суспільства.

Соціальна гетерогенність (від грец. *heterogenes* – неоднорідний за складом) – одна з можливих характеристик соціальної системи або спільноти, а саме її внутрішня неоднорідність.

Соціальна гомогенність (від грец. *homogenes* – однорідність) – одна з можливих характеристик соціальної системи або спільноти, а саме її внутрішня цілісність і однорідність.

Соціальна група – сукупність людей, які певним чином взаємодіють одне з одним, відчувають свою приналежність до групи і сприймаються іншими як члени відповідної групи.

Соціальна дія – за М. Вебером, будь-яка активність індивіда, яка має для нього певний суб'єктивний сенс і орієнтована на інших. Вебер вирізняє 4 типи соціальної дії: традиційну (визначається звичкою), афективну (визначається емоціями, почуттями), ціннісно-раціональну (визначається цінністю, метою, яка приймається як дане), цілераціональну (визначається використанням різних засобів і можливою зміною цілей для одержання максимальної вигоди).

Соціальна диференціація (від лат. *differentia* – відмінність) – розщеплення, поділ людської життєдіяльності на множинні обмежені простори, дрібні заняття.

Соціальна еволюція (від лат. *evolutio* – розгортання) – перенесення еволюційних принципів розвитку природи (боротьби за виживання і природнього відбору) на соціальні процеси. Є основним положенням учення Г. Спенсера, який вважав, що в суспільстві, як і в природі, розвиток відбувається від простих форм до складних, різноманітних, але пов'язаних між собою.

Соціальна мобільність (від лат. *mobilis* – рухомий) – рух індивідів, а часом і груп, між різними позиціями в ієрархії соціальної стратифікації. Системне вивчення соціальної мобільності розпочав П. Сорокін. У сучасній соціології концепція соціальної мобільності вивчає переважно класові позиції у професійній структурі суспільства, рухи між прошарками соціальної структури (мобільність вертикальна і горизонтальна).

Соціальна реформа (від лат. *reformare* – перетворювати) – політичні й соціальні рішення, спрямовані на подолання соціальних конфліктів і проблем. На відміну від революцій соціальні реформи є поступовими і послідовними змінами всередині певного соціального ладу, які мають на меті його вдосконалення.

Соціальна роль – соціальна функція, модель поведінки, яку диктує соціальна позиція особистості в системі суспільних або міжособистісних взаємин. Згідно зі Н. Смелзером, соціальна роль – поведінка, яку очікують від людини, яка має певний статус.

Соціальна система (від грец. *systhema* – складене з частин, з'єднане в одне ціле) – складноорганізоване, упорядковане, цілісне утворення, що охоплює окремих індивідів і соціальні спільноти, об'єднані різноманітними зв'язками і стосунками, специфічно соціальними за своєю природою.

Соціальна солідарність (від франц. *solidarite* – однастайність, спільність інтересів) – зв'язність або ступінь зв'язаності, яка проявляється у суспільстві, соціальній спільноті або групі. Термін уведений в обіг Е. Дюркгеймом, який вважав, що база соціальної солідарності є різною у простих та складних суспільствах. У перших із них соціальна солідарність ґрунтується на стосунках роду, прямих зв'язках та спільних цінностях і є механічною солідарністю. Органічна солідарність властива складним суспільствам і базується на поділі праці та зростанні взаємозалежності членів суспільства.

Соціальна спільнота – реально існуюча сукупність індивідів, що її можна емпірично зафіксувати, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати як самостійний творчий суб'єкт історичної та соціальної дії.

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) – ієрархічно збудовані структури соціальної нерівності, які існують у кожному суспільстві. У різних суспільствах можливі різні форми соціальної нерівності: касты, стани, класи. Чинниками поділу на страти можуть бути прибуток, багатство, престиж, освіта, фах, вік тощо. Члени однієї страти мають зазвичай подібний спосіб життя і можуть усвідомлювати свою приналежність до неї.

Соціальна структура (від лат. *structura* – будова) – порівняно стійкий та впорядкований зв'язок елементів суспільства, якими є люди, соціальні ролі й статуси, соціальні спільноти та інститути. Елементи структури взаємопов'язані і взаємодіють, вступаючи в соціальні відносини між собою.

Соціальний дарвінізм – біологізаторські течії у соціології, які намагаються звести закони розвитку суспільства до біологічних закономірностей природного відбору, виживання найбільш пристосованих, до установок теорій інстинкту, спадковості тощо. Суспільство розглядається як безструктурна сукупність властивостей або елементів, а еволюція – як процес змін, що відбувається завдяки випадковим варіаціям.

Соціальний інститут (від лат. *institutum* – заклад) – сталий механізм самоорганізації спільного соціального життя людей, орган управління ним.

Соціальний прогрес (від лат. *progressus* – рух уперед) – властивість реальних процесів у суспільстві, що полягає у висхідному русі від

нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого, розвитку нового і передового.

Соціальний процес (від лат. *processus* – проходження, просування) – послідовна зміна станів або рух елементів соціальної системи та її підсистем, будь-якого соціального об'єкта. Соціальними процесами є поділ праці, утворення політичних партій, конкуренція тощо. Для символічного інтеракціонізму соціальний процес (або соціальний акт) є взаємодією індивідів у групі, спільноті або суспільстві й ототожнюється з постійними змінами і розвитком.

Соціальний статус (від лат. *status* – стан загалом, стан справ тощо) – позиція людини в суспільстві, пов'язана з певними правилами та обов'язками; становище індивіда і соціальної групи стосовно інших індивідів та груп, що визначається за соціально вагомими для певної суспільної системи ознаками (освітніми, фаховими і т. ін.).

Соціальний факт (від лат. *factum* – те, що є зробленим, dokonаним) – одинична суспільно значуща подія або певна сукупність однорідних подій, типових для тієї чи іншої сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів. Згідно з Е. Дюркгеймом, це елемент соціальної реальності, що його слід розглядати як річ; він існує незалежно від суб'єкта і його треба вивчати так само об'єктивно й неупереджено, як вивчають річ у природничих науках.

Соціальні рухи – різні форми колективної дії, спрямовані на соціальну реорганізацію; функціонують неформально, хоч деякі з них можуть згодом інституціоналізуватися. За Е. Гідденсом, можна визначити 4 основні типи соціальних рухів: демократичні, екологічні, робітничі, рухи за мир. Деякі дослідники додають до них феміністичні (тобто жіночі), релігійні (на зразок ісламської революції) та інші нові рухи сучасності, які виникли порівняно недавно.

Соціально-психологічний клімат – відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

Соціація – термін Г. Зіммеля; означає свідому взаємодію індивідів. Це складна форма усупільнення, яка охоплює соціальні процеси (передусім взаємодію особистостей), соціальні типи (людей з

певними соціальними якостями, на кшталт аристократа чи відступника) та моделі (розширення кордонів соціальних груп із посиленням вияву індивідуальності).

Соціокультурні уявлення – первинні орієнтації та регулятиви у просторі культури суспільства, соціальних спільнот і груп, які формуються на основі повсякденного досвіду.

Соціологізм – принцип специфічності й автономності соціальної реальності, визнання її домінування над окремими індивідами.

Соціологія (від лат. *societas* – суспільство і грец. *logos* – учення) – наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, з яких складається суспільство і між котрими утворюються певні соціальні відносини та взаємодія, а також про людину соціальну – творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку.

Соціологія вільного часу – галузь соціології, яка вивчає життєдіяльність, відносини й орієнтації людей у сфері вільного часу.

Соціологія дозвілля – це галузь соціології, що вивчає складову соціології вільного часу, яка спрямована на використання часу індивідами до своїх власних інтересів, уподобань, з метою відновлення і розвитку свого інтелекту, фізіології і духовності.

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей суспільства, творення своїх соціальних та професійних очікувань, потреб, орієнтацій, ролей і статусу, форм поведінки і свідомості, специфічної молодіжної субкультури.

Соціологія праці (та зайнятості) – галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Спостереження – метод цілеспрямованого, планомірного, певним способом фіксованого сприйняття об'єкта, що досліджується; служить певним пізнавальним цілям; може підлягати контролю і перевірці.

Ставлення до праці – зв'язок між працівником і суспільством, працівником і працею щодо виробництва та розподілу матеріальних і духовних благ.

Структурний функціоналізм – напрям у соціології та антропології, який бачить головну мету у вивченні механізмів і структур, що забезпечують цілісність, стабільність і сталість соціальної системи. Розрізняють два основні підходи: а) структурний, який іде від аналізу різноманітних структур до виявлення виконуваних ними функцій; б) функціональний, коли визначається певна сукупність функціональних вимог, а згодом виявляються різні структури, які ці функції виконують.

Ступінь задоволення працею – це суб'єктивна оцінка працівниками можливостей реалізації своїх вимог до змісту, характеру та умов праці.

Суб'єкт політичний (від лат. *subjectum*) – окрема людина, соціальна спільнота або соціальний інститут, здатні ухвалювати політичні рішення, реалізувати їх у політичній практиці або контролювати їх реалізацію, та спроможні відповідати за свої рішення.

Субкультура – культура певної соціальної спільноти, яка складається із сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, що відрізняють її від культури більшості членів суспільства.

Суперкультура – культура, створена конкретним суспільством; передається з покоління в покоління.

Суспільне регулювання використання вільного часу особи – це забезпечення об'єктивних умов для прояву активності людини, знаходження оптимальних форм впливу на вільний час, цілеспрямоване формування потреб, інтересів, ціннісних установок особи.

Суспільство – найзагальніша система взаємозв'язків і взаємин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами. Згідно з Н. Смелзером, це об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність.

Сутність вільного часу полягає у вільній діяльності, що означає передусім наявність часового простору, вільного від необхідних, невідкладних справ, свідоме прагнення людини опанувати цей час, самостійно (з певною мірою розумності) вибрати варіант імовірної дії, вміння досягти поставленої мети і, безумовно самої дії, що є об'єктивним змістом діяльності.

Теорії індустріального суспільства – сукупність поглядів на походження і природу сучасних західних «розвинених» суспільств та їх відмінності від «традиційних» суспільств. Термін «індустріальне суспільство» ввів у обіг К. Сен-Сімон, започаткувавши теоретичну лінію, продовжувачами якої були О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, а згодом – Р. Арон і В. Ростоу. Основні принципи: а) визнання закономірності переходу від «традиційних» до «індустріальних» суспільств, заснованих на машинному виробництві, фабричній організації та дисципліні праці, національній системі господарства з вільною торгівлею і спільним ринком; б) «логіка індустріалізації» провадить суспільство до зростання подібності між ними; в) індустріальний розвиток відбувається паралельно з демократизацією суспільно-політичного життя, проголошенням рівних громадянських прав; особливостями індустріального суспільства є соціальна стратифікація і пов'язана з нею соціальна мобільність; г) класова боротьба замінюється мирним розв'язанням соціальних конфліктів на базі реформування суспільної системи; д) відбувається зміцнення національної ліберально-демократичної держави.

Теорії постіндустріального суспільства – розвиток системи ідей, закладених у теоріях індустріального суспільства, здійснений Д. Беллом та іншими сучасними соціологами. Центральна ідея – перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, який визначається: а) відповідним переходом від економіки, що виробляє товари, до обслуговуючої економіки і створення розгалуженої сфери послуг, у якій зайнята більшість працездатного населення; б) змінами в соціальній структурі (класовий поділ остаточно поступається місцем професійному, фаховому); в) центральним місцем теоретичного знання, яке визначає політику, і переміщенням у центр соціального життя вчених, науковців та інтелектуалів загалом; г) створенням нових інтелектуальних технологій, здатних зберігати довкілля і заощаджувати природні ресурси. На відміну від індустріального суспільства, де основним був конфлікт між працею і капіталом, у постіндустріальному суспільстві основний конфлікт знаходить прояв у боротьбі між знаннями і некомпетентністю.

Теорії референтної групи – концепції, які виникають унаслідок кризи макроструктурних уявлень про суспільство та нездатності надшироких соціальних утворень забезпечити комфортне самопочуття й існування особистості в усьому їхньому розмаїтті. Під референтною групою в соціології розуміють соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить тепер і хотів би належати в майбутньому.

Теорії соціальної установки – концепції, згідно з якими в основі людської діяльності лежать стійкі схильності, готовність індивіда або соціальної групи до дії, зорієнтованої на соціально значущий об'єкт. Ці концепції є першоосновою у проведенні прикладних емпіричних досліджень, особливо при вивченні суспільної свідомості взагалі і громадської думки зокрема, різних видів соціальної поведінки.

Теорія конвергенції (від лат. *convergere* – наближатися, сходитися) – концепція, розроблена П. Сорокіним, а також іншими сучасними соціологами. Центральна ідея – виникнення в майбутньому нової цивілізації внаслідок зближення різних соціальних систем (наприклад, капіталізму і соціалізму) при збереженні нею позитивних рис і цінностей кожної із цих систем.

Типи панування – згідно з М. Вебером, легітимні форми владарювання: а) легальне (ґрунтується на визнанні законності використовуваних правил і норм); б) традиційне (ґрунтується на вірі у святість традицій); в) харизматичне (ґрунтується на відданості неординарним особам вождів, героїв тощо).

Трудова адаптація – соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості й трудового середовища.

Трудова діяльність є жорстко фіксованою в часі та просторі цілеспрямованою низкою операцій і функцій, які здійснюються людьми, об'єднаними в трудову організацію.

Трудова поведінка – це комплекс певних послідовних вчинків і дій людини, які спрямовані на перетворення предметів праці з метою досягнення відповідного результату і поєднують працівника із трудовим процесом.

У

Умови праці – сукупність чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника.

Універсалії культурні (від лат. *universalis* – всезагальний) – риси, притаманні всім культурам.

Установка – загальна орієнтація людини на певний соціальний об'єкт, яка передуює дії і виражає схильність діяти певним чином стосовно даного об'єкту; має в собі широкий спектр взаємодії особистості та соціального середовища і проявляється на трьох рівнях: когнітивному (пізнавальному), афективному (емоційно-почуттєвому) і конативному (поведінково-вольовому).

Х

Характер праці – соціальна сутність праці як суспільно значущого процесу.

Ц

Ціннісні орієнтації – сприйняття особистістю певних цінностей і визнання їх за цілі життя чи основні засоби досягнення таких цілей, що є найважливішим фактором, який регулює, детермінує мотивацію особистості і її поведінку.

ВИКОРИСТАНА І РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова В. Ю. Соціокультурна трансформація буття українського етносу в умовах європейської інтеграції та сучасної глобалізації. *Філософія. Культура. Життя* : міжвуз. зб. наук. пр. / Ун-т митної справи та фінансів. Дніпропетровськ, 2016. Вип. 43. С. 5–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkzh_2016_43_3
2. Бабенко Ю. А. Вільний час і дозвілля української молоді в умовах нової соціокультурної реальності. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 2. С. 74–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkm_2013_2_21
3. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження? Посібник-довідник для громадських активістів та всіх зацікавлених. К. : Дух і Літера, 2015. 380 с., з іл. URL: https://dodmc.dn.ua/images/stories/Biblioteka/sho_varto_znati_pro_sociologiyu_ta_socialni_doslidzh.pdf
4. Гарасимів Т., Базарник М. Методологічна дилема дефініції «соціалізація» у філософсько-правових концепціях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. Львів, 2016. № 855. С. 158–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_855_25
5. Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство : матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / За наук. ред. Є. І. Головахи, О. Г. Стегнія, О. О. Максименко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 170 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/library/global_and_local_crises.pdf
6. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf
7. Денежніков С. С. Методологія форсайту в науковому прогнозуванні майбутнього. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2015. № 1(11). С. 108–117. URL: <https://cutt.ly/twjKg6PH>
8. Дослідження дозвілля і культурних потреб міської молоді в Україні. URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya_dozvillya_i_kulturnyh_potreb_miskoi%CC%88_molodi_v_ukrai%CC%88ni.pdf

9. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
10. Інструменти громадської участі в Україні : навч.-метод. посіб. / А. Є. Лебідь, М. С. Назаров. Суми : Сумський державний університет, 2020. 73 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/91403/1/Posibnik_instrumenty.pdf
11. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології : колективна монографія / В. Резнік, В. Степаненко; за заг. ред. В. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 249 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/2022-istoriko-teoretichnij-analiz-doslidnickih-program.pdf>
12. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І. П. Руценка. Х. : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/161792211.pdf>
13. Камінська Н. В. Забезпечення гендерної рівності: проблеми теорії та практики. Київ : КНТ, 2019. 280 с. URL: https://tnpu.edu.ua/vyhovna%20robota/2020_final_Zbirnyk%20tez_Gender.pdf
14. Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навч. посібник. Львів : ПростірМ, 2021. 130 с. URL: https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Kotykh-Knysh-Globalni_problemy_liudstva-book.pdf
15. Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності : монографія / Є. Головаха, С. Дембіцький, Н. Паніна та ін.; за наук. ред. Є. Головахи та С. Дембіцького. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 405 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/kompleksni-vimiryuvalni-instrumenti-v-sociologichnih-doslidzhennyah.pdf>
16. Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності [Є. Головаха, С. Дембіцький, Н. Паніна та ін.]; за наук. ред. Є. Головахи та С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 405 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/kompleksni-vimiryuvalni-instrumenti-v-sociologichnih-doslidzhennyah.pdf>

17. Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник. К. : ДП «Прінт сервіс», 2016. 109 с. URL: https://geo.knu.ua/old/images/doc_file/navch_lit/rosibnik_Kononenko.pdf
18. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. 223 с.
19. Кравченко Т. О. Становлення цінностей сучасної людини в добу інформаційно-мережевого суспільства. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 2(10). С. 151–161. URL: <https://cutt.ly/IwjKUXHK>
20. Кравченко Т. О. Технології, які змінюють суспільство. Суспільство, що трансформує етику (філософський аналіз). Молодий вчений. 2017. № 3 (43). С. 38–44. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/3/10.pdf>
21. Кубальський О. Н. Демократизація науки і суспільства у глобальних умовах соціальної турбулентності. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023. Вип. 1 (177). С. 27–37. URL: <https://cutt.ly/cwjKhchn>
22. Купрій Т. Г. Соціологія освіти : навчальний посібник. К. : Видавництво «Логос», 2014. 304 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4497/1/T_Kupriy_SO_IS.pdf
23. Лебідь А. Є., Тимофеева Т. Концепція справедливого повстання: концептуалізація, легалізація та легітимація природного права. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції* : матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Суми, 18 червня 2022 р.). Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 122–126. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/88621/1/Lebid%20legitimation.pdf>
24. Лебідь А., Гірман О. Гендерний моніторинг активності громадянського суспільства в Україні. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (15–16 квітня 2021 р., м. Суми). Суми : Сумський державний університет, 2021. С. 303–308. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/84710/1/Lebid_doslidzhennia.pdf

25. Людина в складному світі / за ред. Н. В. Кочубей, М. О. Нестерової; вступне слово В. П. Адрущенко. Суми : Університетська книга, 2017. 357 с. URL: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/humen_2017_.pdf
26. Маєрчик М., Марков І., Одинець С. У пошуках соціальної антропології в Україні. *Народознавчі зошити* : наук. журн. / Нац. акад. наук України, Ін-т народознавства Нац. акад. наук України. Львів, 2015. № 6. С. 1257–1261. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2015-6/4.pdf>
27. Методологія наукових досліджень : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Харків : Право, 2019. 368 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/OMND.pdf
28. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. / І. С. Добронравова, О. В. Руденко, Л. І. Сидоренко та ін.; за ред. І. С. Добронравової (ч. 1), О. В. Руденко (ч. 2). К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. 607 с. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Methodol.pdf>
29. Мороз Є. О. До проблеми окреслення міждисциплінарних меж соціології та соціальної антропології. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ф-т соціології, Ф-т психології. Київ, 2014. Вип. 3. С. 6–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2014_3_3
30. Основи політичної соціології : навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей / М. А. Безносів, Т. М. Дублікаш, А. Д. Литовченко та ін. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 252 с. URL: <http://socio.karazin.ua/resources/7076709d4b1faf34276aaffdb5f6186f.pdf>
31. Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки / за наук. ред. В. П. Степаненка. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2021. 406 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/book/covid.socialni-naslidki-fin-2021.pdf>
32. Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях : колективна монографія / Makeєв С. (ред.), Коваліско Н. (ред.). Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 299 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/maket-makeev-dlya-tipografii.pdf>
33. Підходи до класового аналізу / За ред. Е. О. Райта. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 287 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/book/rajt-red.-zmist-i-vstup.pdf>

34. Пономаренко Т. О. Існування людини в умовах «соціального канібалізму»: виклики сучасності (філософсько-аксіологічний аналіз). *Філософія науки: традиції та інновації* : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка ; [редкол.: М. М. Ведмедєв, В. С. Бугрій, І. О. Снегірьов та ін.]. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2019. № 1 (19). С. 65–78. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/8365/1/ponomarenko.pdf>
35. Пономаренко Т. О. Можливість і необхідність досягнення цілей сталого розвитку в умовах інформаційно-мережевої парадигми: філософський аналіз. *Сталий розвиток старопромислових регіонів України: інноваційний вимір* : колективна монографія / за ред. Омеляненка В. А. Суми : Триторія, 2021. С. 11–31.
36. Пономаренко Т. О., Івах М. В. Молода сім'я в Україні: тенденції та виклики (філософський аналіз). *World trends, realities and accompanying problems of development* : Proceedings of the 14th International scientific and practical conference (Copenhagen, Denmark, December 19–22, 2023). Copenhagen, Denmark : International Science Group, 2023. P. 295–298. URL: https://isg-konf.com/uk/world-trends-realities-and-accompanying-problems-of-development/?utm_source=eSputnik-promo&utm_medium=email&utm_campaign=UA-Sbornik_materialov_konferencii_dostupen&utm_content=1580531599
37. Пономаренко Т. О., Левченко А. А. Виклики у сфері вищої освіти в період воєнного стану: філософський аналіз. *Виклики толерантності в умовах російської воєнної агресії* : матеріали Всеукраїнської науково-дискусійної платформи, яка приурочена до Міжнародного дня толерантності (м. Кропивницький, 16 листопада 2023 року). Кропивницький : ДонДУВС, 2023. С. 206–209. URL: <https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/11/zbirnyk-16.11.2023.pdf>
38. Пономаренко Т. О. Філософський аналіз значення інформаційно-мережевої парадигми в осмисленні суспільства ризику на шляху до стійкої форми його розвитку. *Філософія науки: традиції та інновації* : науковий журнал / Міністерство освіти і науки України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка ; [редкол.: Н. В. Кочубей,

- В. А. Косяк, Є. О. Лебідь та ін.]. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. № 2 (18). С. 25–33. URL: <https://cutt.ly/hwjKhGK9>
39. Попович О. В. Процес соціалізації та процес інкультурації. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. Харків, 2016. Вип. 46 (2). С. 170–182. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2016_46\(2\)_19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2016_46(2)_19)
40. Проект «Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років». URL: <http://education-ua.org/ua/draft-regulations/319-proekt-kontseptsiya-rozvitku-osviti-ukrajini-na-period-2015-2025-rokiv>
41. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри / за ред. Л. Г. Скокової. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
42. Сердюк О. О. Молодь та наркотики – 2021 : результати моніторингу залежної поведінки серед молоді м. Харків 1995–2020 років та студентського модуля Українського лонгітюдного дослідження (ULS+) : монографія / Сердюк О. О., Бурлака В. В., Даниленко Г. М., Бобро Н. В., Базима Б. О., Щербакова І. В. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 92 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/075eab33-7026-4cdc-9efb-ac56dc273a62/content>
43. Соціологія : підручник / М. П. Козирєв. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL: <https://cutt.ly/UwjKf80D>
44. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму/ О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін.; за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 276 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/leshch-socio-psy-factors-a5-16-01-2017.pdf>
45. Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність / За заг. ред. В. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 506 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/news/2022/2019-sociologichne-metateoretizuvannya.pdf>
46. Соціологічні та політологічні студії : підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. професора А. С. Лобанової. К. : Каравела, 2018. 520 с. URL: <https://cutt.ly/MwjKfPzW>

47. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В. І. Докаша. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с. URL: <http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Soc.%20kafedr.%20posibnyk.pdf>
48. Становище молоді України. 2021. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/sotsdoslidzhennya-2021-pdf.pdf
49. Степанов В. Ю. Соціокультурний простір сучасності. *Вісник Харківської державної академії культури*. Харків, 2014. Вип. 43. С. 104–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2014_43_15
50. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18268/1/Monokol_8.pdf
51. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>
52. Ханстантинов В.О. Філософія науки : курс лекцій. Миколаїв : МНАУ, 2017. 188 с. URL: <https://cutt.ly/HwjKjeBO>
53. Шостак І. В. Анкетування : методичні рекомендації щодо організації та проведення соціологічного дослідження. Острог, 2021. 40 с. URL: https://eprints.oa.edu.ua/8593/1/Anketuwania_methodyczka.pdf
54. Яремчук С. С. Соціологія : навч. посібник. 3-тє вид., випр. і доп. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с. URL: <https://cutt.ly/9wjKZgsI>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>

5. Публікації Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/publications>
6. Sociology Lens Insights (англійською мовою). URL: <https://www.sociologylens.net/>
7. International Sociological Association (англійською мовою). URL: <https://www.isa-sociology.org/en>
8. European Sociological Association (англійською мовою). URL: <https://www.europeansociology.org/home>
9. Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, м. Київ). URL: <https://razumkov.org.ua/sotsiologiia/pres-relizu>
10. Цілі сталого розвитку. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>
11. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (Інфографіка). URL: <https://dif.org.ua/category/infographics>

ДОДАТКИ

Додаток А

Соціологія сім'ї. Інфографіка

Основними пріоритетами в житті для більшості молодих людей є сімейне щастя (71,7%) та кар'єра (48,1%). На третє та четверте місце у своїх вподобаннях молодь ставить можливість бути вільними і незалежними у своїх рішеннях та вчинках (38%) та мати можливість реалізувати свій талант, здібності (32,1%) (табл. А.1).

Таблиця А.1.

Розподіл відповідей на питання
«Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті»
(серед усіх респондентів, N=1200), %

Сімейного щастя	71,7
Зробити кар'єру	48,1
Бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках	38,0
Мати можливість реалізувати свій талант і здібності	32,1
Багатства	25,0
Стати кваліфікованим спеціалістом	18,6
Принести користь своїй країні	12,7
Спокою та можливості ні в що не втручатися	10,5
Влади	5,2
Слави	3,8
Важко відповісти	0,8
Нічого	0,6
Інше	0,3

Молодь, яка мешкає у міських поселеннях, у порівнянні із сільською молоддю, більшою мірою говорить про свою орієнтованість на сімейне щастя (73,5% та 67,6% відповідно), наміри зробити кар'єру (51,6% та 40,5% відповідно) та мати можливість реалізувати свій талант та здібності (33,5% та 28,9% відповідно). Сільська молодь, у порівнянні із молоддю, що проживає у міських поселеннях, є більш орієнтованою на досягнення свободи та незалежності у своїх рішеннях та вчинках (41,8% та 36,2% відповідно)

Молоді жінки, порівняно із чоловіками, є більшою мірою орієнтовані на досягнення сімейного щастя (79,8% та 63,7% відповідно) та бути кваліфікованим спеціалістом (20,4% та 16,8%

відповідно). Молоді чоловіки, порівняно із молодими жінками, частіше хотіли б зробити кар'єру (46,8% та 49,3% відповідно), мати можливість реалізувати свій таланти і здібності (34% та 30% відповідно), бути багатими (27,9% та 22,1% відповідно).

Серед опитаних в офіційно зареєстрованому шлюбі перебуває 36,7% молодих осіб, не реєстрували свої відносини 8,6% молоді та 51,3% респондентів є не одружені/незаміжні (табл. А.2).

Таблиця А.2.

Розподіл відповідей на запитання
«Вкажіть Ваш сімейний стан»
(серед усіх респондентів, N=1200), %

Незаміжня/не одружений	51,3
В офіційно зареєстрованому шлюбі	36,7
Живемо разом, але без реєстрації	8,6
Розлучений(-а) (розлучення оформлене офіційно)	2,9
Шлюб розпався, але розлучення не оформлене	0,3
Удова/удівець	0,2

Закономірно, що із збільшенням віку респондентів, збільшується частка молоді, яка перебуває у зареєстрованому шлюбі, та зменшується частка молоді, яка взагалі не є одруженими/незаміжними

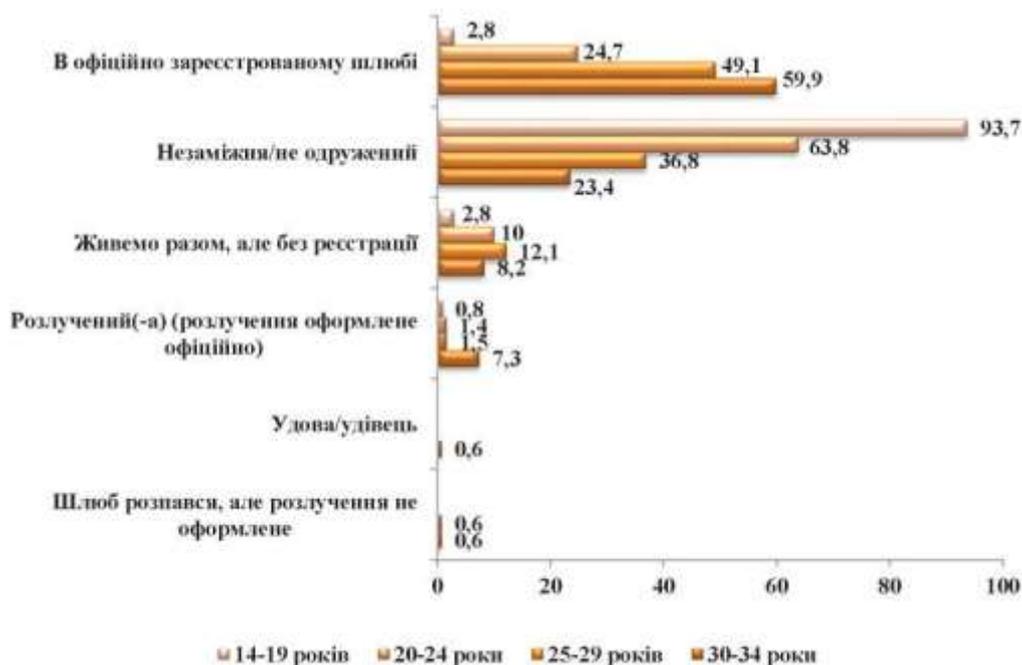

Рисунок А.1 – Розподіл відповідей на запитання «Вкажіть Ваш сімейний стан» (серед усіх респондентів, N=1200), залежно від віку, %

Більшість опитаних молодих людей, які перебували у зареєстрованому або незареєстрованому шлюбі, цілком задоволені своїми відносинами і лише 0,7% молоді повністю не задоволені своїм шлюбом (рис. А.2). При цьому в розрізі статево-вікових груп найвища частка цілком задоволених серед респондентів у віковій групі 20-24 років (71,1%) та респондентів чоловічої статі (73,9%).

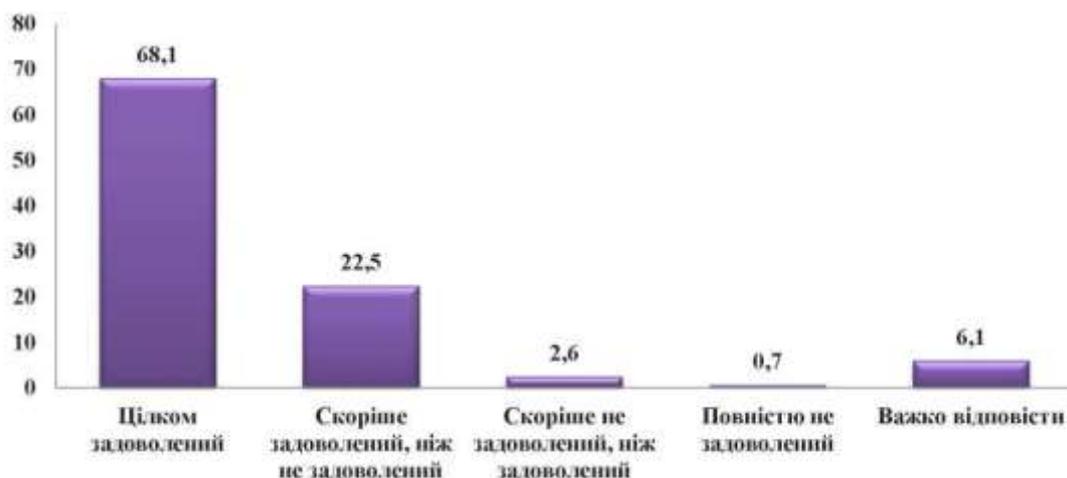

Рисунок А.2 – Розподіл відповідей на запитання «Оцініть, будь-ласка, рівень задоволення Вашим шлюбом» (серед респондентів, що знаходяться в офіційному або неофіційному шлюбі = 543), %

Більше половини опитаної молоді вважає, що для щасливого сімейного життя необхідний, перш за все, матеріальний добробут (63,9%), взаємне кохання (58,4%) та взаєморозуміння між подружжям (57,0%) (табл. А.3).

Таблиця А.3.

Розподіл відповідей на запитання «На Вашу думку, які умови необхідні для щасливого сімейного життя?» (серед усіх респондентів, N=1200), %

Матеріальний добробут	63,9
Взаємне кохання	58,4
Взаєморозуміння між подружжям	57,0
Окрема квартира (будинок)	55,4
Діти	54,8
Спільні цінності	36,8
Цікаве дозвілля	21,3
Важко відповісти	2,7
Цікава робота	0,1

З усіх опитаних 36,1% молоді має дітей, серед них 64,0% – одну дитину та 31,6% – двох дітей (табл. А.4).

Таблиця А.4.

Розподіл відповідей на запитання
«Якщо так, то вкажіть, будь ласка, скільки у Вас дітей?»
(серед респондентів в яких є діти, N=433), %

1 дитина	64,0
2 дитини	31,6
3 дитини	3,9
4 дитини	0,5

За результатами опитування, більше половини усіх молодих людей хотіли б мати двох дітей (54,8%) і 1,5% опитаної молоді говорить про відсутність у них планів щодо народження дітей (рис. А.3).

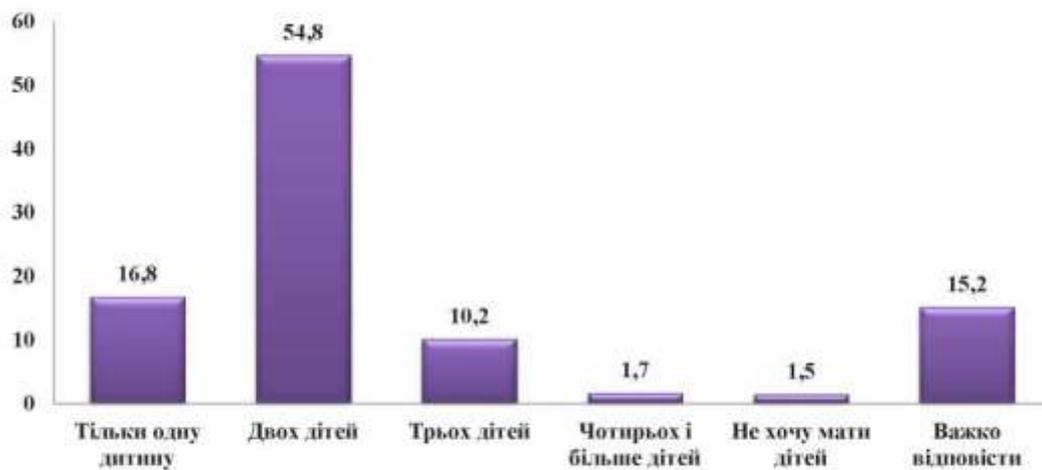

Рисунок А.3 – Розподіл відповідей на запитання «Скільки дітей Ви хотіли б мати?»
(серед усіх респондентів, N=1200), %

Подані результати соціологічного дослідження становища молоді України, проведеного у 2016 році (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. Дмитрук, Г. Падалка, С. Кіреєв, І. Мостова, О. Бікла, В. Шелепа. К. : ПП «СКД», 2016. 90 с.), зокрема аналіз соціального розвитку сучасної молоді, механізмів самореалізації, залучення та участі молоді у суспільних процесах та громадському житті, аналіз поточного стану молоді і діяльності молодіжних організацій, рівня національно-патріотичного виховання, а також соціальних проблем, що стоять перед молоддю, зокрема фінансової безпеки молодих людей та їх сімей, зайнятості молоді, доступу до якісної освіти, забезпеченості житлом, стану здоров'я та практики дотримання здорового способу життя.

Дослідження проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

Об'єкт дослідження – молодь від 14 до 35 років. Вибірка – 1200 респондентів, репрезентативна для населення України (без урахування тимчасово окупованих та непідконтрольних територій) відповідної вікової категорії за статтю, віком, областю проживання, розміром населеного пункту. Достовірність даних – 95%, похибка – 2%. Географія дослідження – 24 адміністративні одиниці України (за виключенням АР Крим, м. Севастополя та населених пунктів Донецької та Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, що визначені відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України № 428-р від 05.05.2015).

Рисунок А.4 – Демографічні показники незалежної України

Рисунок А.5 – Кількість абортів в Україні (2010-2020 рр.)

Рисунок А.6 – Шлюби та розлучення в Україні та країнах Європи

Кількість шлюбів по областях 2023 рік

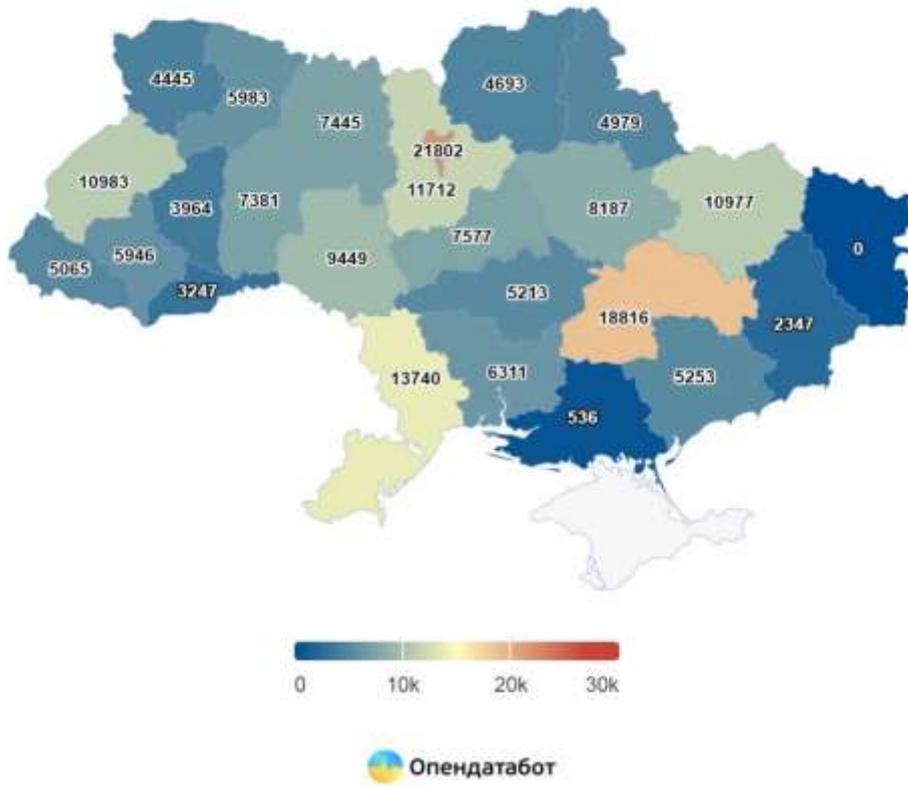

Рисунок А.7 – Кількість шлюбів по регіонах у 2023 році

Кількість розлучень по областях 2023 рік

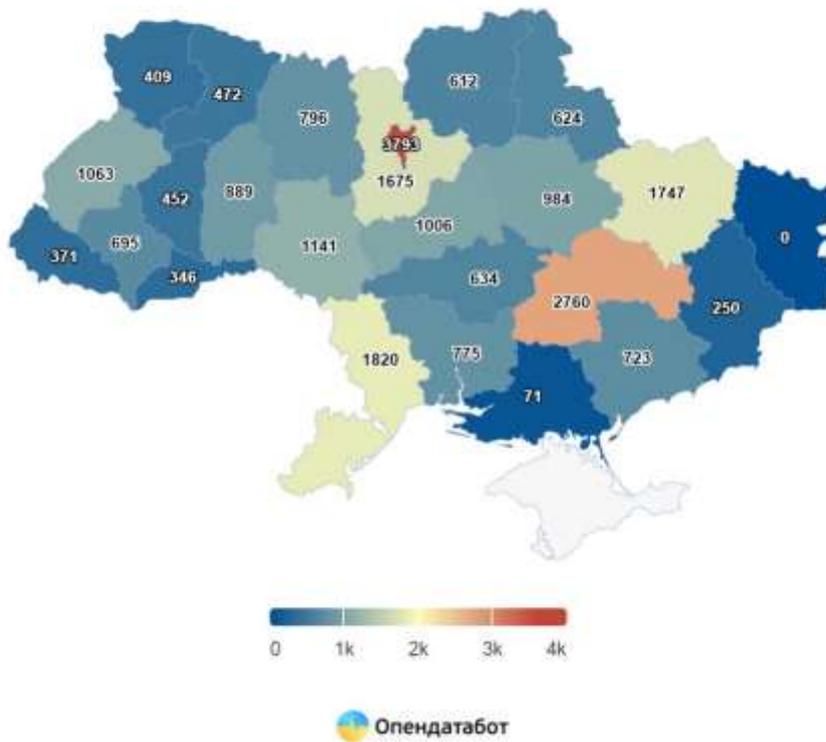

Рисунок А.8 – Статистика розлучень по областях України у 2023 році

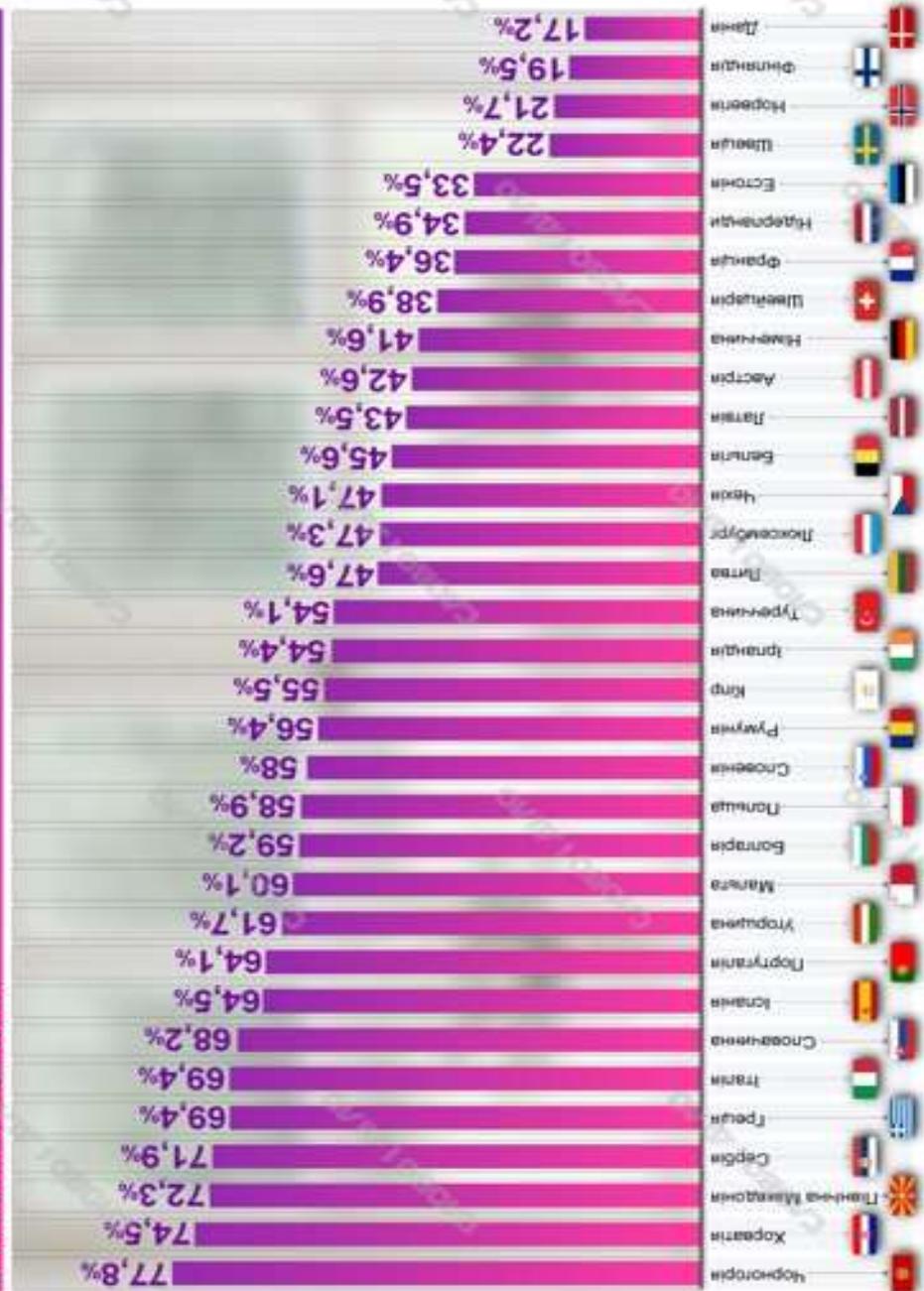
СКІЛЬКИ МОЛОДИХ УКРАЇНЦІВ ТА ЄВРОПЕЙЦІВ ЖИВУТЬ З БАТЬКАМИ

ВІК МОЛОДІ: 18-34

В УКРАЇНІ

>30%

У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

СЛОВО і ДІЛО

Інфографіку створено за даними відкритих джерел інформації станом на 08.04.2021 року

Рисунок А.9 – Молодь, яка проживає разом із батьками (України та країни Європи)

СІМЕЙНІ ЦІННОСТІ ПІДЛІТКІВ УКРАЇНИ-2019

Опитування молоді проводилося шляхом анкетування в аудиторії і охоплювало 5 регіонів України, а саме: Київську, Черкаську, Сумську, Рівненську та Харківську області. Загальна кількість респондентів становить 608 осіб, віком 14–17 років. З них 53% дівчат і 47% юнаків. Переважає більшість респондентів (71%) – учні закладів загальної середньої освіти, 26% – студенти закладів професійної і вищої освіти.

Рисунок А.10 – Сімейні цінності підлітків в Україні

**ВПЛИВ
ВІЙНИ НА
МОЛОДЬ
В УКРАЇНІ**
Інфографіка

Соціологія молоді. Інфографіка

Для більшості молоді сьогодні насамперед є найважливішим здоров'я (55,8%), матеріальний добробут (53,8%) та досягнення поставленої мети (44,3%). У другу чергу, молодь найважливішим вважає для себе мир та спокій на українській землі (39,9%), досягнення соціального статусу/кар'єри (37,9%), наявність хороших і вірних друзів (35,2%), народження та виховання дітей (34,3%), пошук коханої людини та створення сім'ї (32,3%). У третю чергу - отримання задоволень від життя (28,2%), пошук роботи за фахом (20,4%) та будь-якої роботи (19,3%), власне самовдосконалення (20%), здобуття вищої освіти (15,9%) (табл. Б.1).

Таблиця Б.1.

Розподіл відповідей на питання
«Що з переліченого нижче є для Вас найважливішим зараз?»
(серед усіх респондентів, N=1200), %

Здоров'я (здоровий спосіб життя, подолання певної хвороби)	55,8
Матеріальне становище, гроші (відсутність матеріальних труднощів)	53,8
Досягнення поставленої мети	44,3
Мир та спокій на українській землі (відсутність збройного конфлікту)	39,9
Досягнення соціального статусу, кар'єри	37,9
Наявність хороших і вірних друзів	35,2
Народження та виховання дітей	34,3
Пошук коханої людини, створення сім'ї	32,3
Отримати від життя більше задоволень / розваг	28,2
Пошук роботи за фахом	20,4
Власне самовдосконалення (постійний духовний і фізичний розвиток)	20,0
Пошук будь-якої роботи, підробіток	19,3
Здобуття вищої освіти	15,9
Дотримуватися звичаїв, традицій народу України	6,7
Релігійний або духовний розвиток	6,5
Воля та єдність українського народу	6,3
Громадська активність	6,1
Зробити щось значуще для свого народу, майбутнього країни	5,1
Захист національних інтересів України	5,1
Перекваліфікація, підвищення кваліфікації	4,7
Сімейне щастя	0,3

Оцінюючи свої цінності у найближчі три роки, молодь віддає переваги майже тим самим життєвим цінностям, однак народження та виховання дітей стає домінуючою цінністю. Окрім цього, молодь вважає найважливішим для себе у найближчі три роки підвищити кваліфікацію/отримати перекваліфікацію, приділити увагу релігійному або духовного розвитку, громадській активності, захисту національних інтересів України, а також зробити щось значуще для свого народу, волі та єдності українського суспільства, майбутнього країни (табл. Б.2., рис. Б.1).

Рисунок Б.1 – Порівняння відповідей на питання «Що з переліченого нижче для Вас є найважливішим зараз?» та «Що з переліченого нижче для Вас буде найважливішим у найближчі 3 роки?» (серед усіх респондентів = 1200), %

Таблиця Б.2.

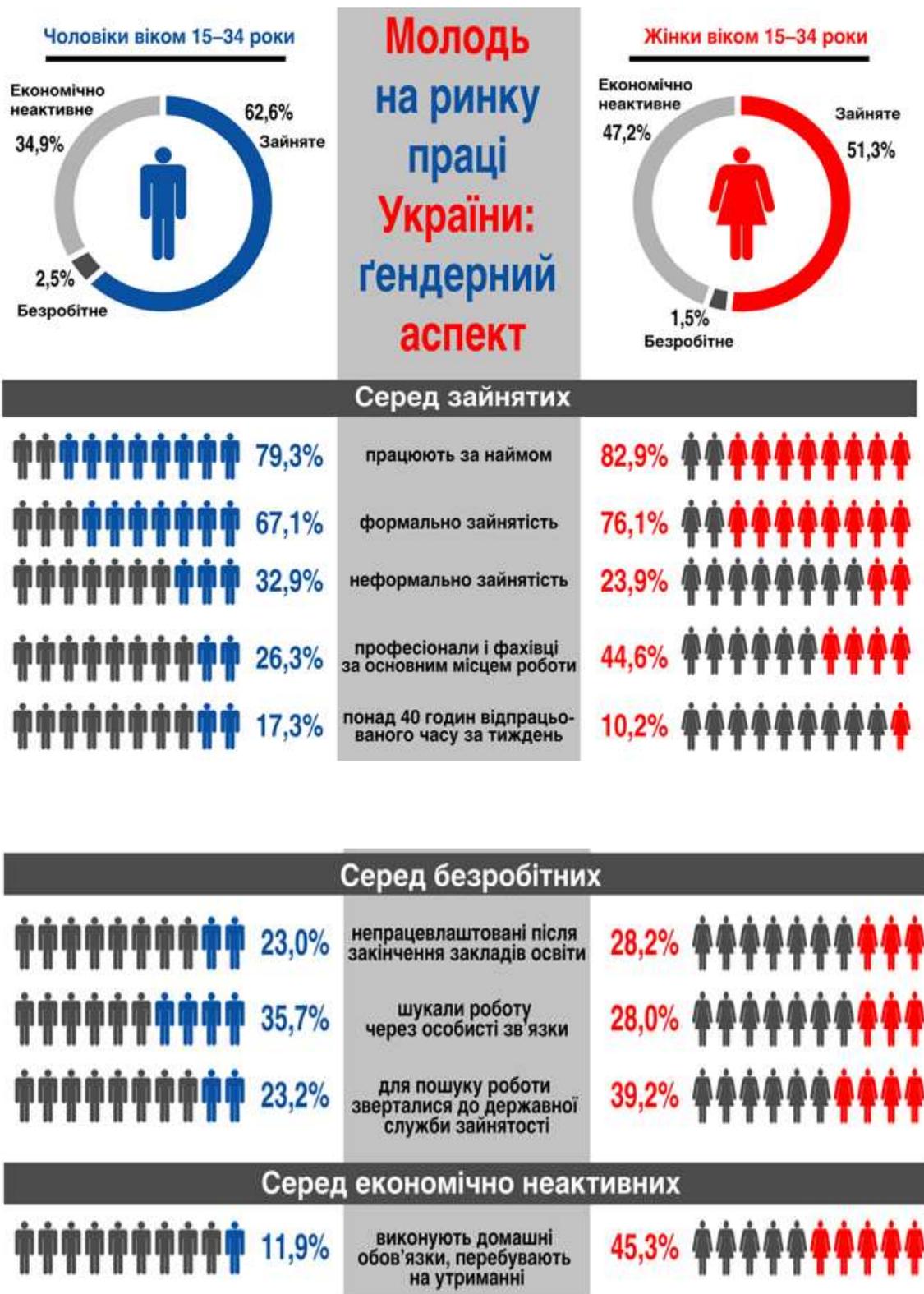
Розподіл відповідей на питання «Що з переліченого нижче для Вас буде найважливішим у найближчі 3 роки?»
(серед усіх респондентів, N=1200), %

Матеріальне становище, гроші (відсутність матеріальних труднощів)	49,3
Народження та виховання дітей	46,2
Здоров'я (здоровий спосіб життя, подолання певної хвороби)	43,4
Досягнення поставленої мети	40,7
Досягнення соціального статусу, кар'єри	39,5
Мир та спокій на українській землі (відсутність збройного конфлікту)	34,8
Отримати від життя більше задоволень / розваг	26,9
Наявність хороших і вірних друзів	25,8
Пошук коханої людини, створення сім'ї	25,0
Власне самовдосконалення (постійний духовний і фізичний розвиток)	23,8
Пошук роботи за фахом	23,3
Здобуття вищої освіти	14,0
Зробити щось значуще для свого народу, майбутнього країни	13,8
Пошук будь-якої роботи, підробіток	13,5
Перекваліфікація, підвищення кваліфікації	12,7
Громадська активність	10,5
Релігійний або духовний розвиток	9,3
Воля та єдність українського народу	9,1
Дотримуватися звичаїв, традицій народу України	6,9
Захист національних інтересів України	6,7
Сімейне щастя	0,3

Подані результати соціологічного дослідження становища молоді України, проведеного у 2016 році (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. Дмитрук, Г. Падалка, С. Кіреєв, І. Мостова, О. Бікла, В. Шелепа. К. : ПП «СКД», 2016. 90 с.), зокрема аналіз соціального розвитку сучасної молоді, механізмів самореалізації, залучення та участі молоді у суспільних процесах та громадському житті, аналіз поточного стану молоді і діяльності молодіжних організацій, рівня національно-патріотичного виховання, а також соціальних проблем, що стоять перед молоддю, зокрема фінансової безпеки молодих людей та їх сімей, зайнятості молоді, доступу до якісної освіти, забезпеченості житлом, стану здоров'я та практики дотримання здорового способу життя.

Дослідження проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

Об'єкт дослідження – молодь від 14 до 35 років. Вибірка – 1200 респондентів, репрезентативна для населення України (без урахування тимчасово окупованих та непідконтрольних територій) відповідної вікової категорії за статтю, віком, областю проживання, розміром населеного пункту. Достовірність даних – 95%, похибка – 2%. Географія дослідження – 24 адміністративні одиниці України (за виключенням АР Крим, м. Севастополя та населених пунктів Донецької та Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, що визначені відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України № 428-р від 05.05.2015).

Джерело: Анонімні мікродані за показниками щодо робочої сили та їх характеристиками за 2018 рік. Вибіркове обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності. Державна служба статистики України.
 URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Рисунок Б.2 – Молодь на ринку праці України: гендерний аспект

Розподіл відповідей на запитання «ЯКІ ОСОБИСТІ ПРОБЛЕМИ ТУРБУЮТЬ ВАС НАЙБІЛЬШЕ СЬОГОДНІ?» в опитуваннях 2021¹ та 2022 років

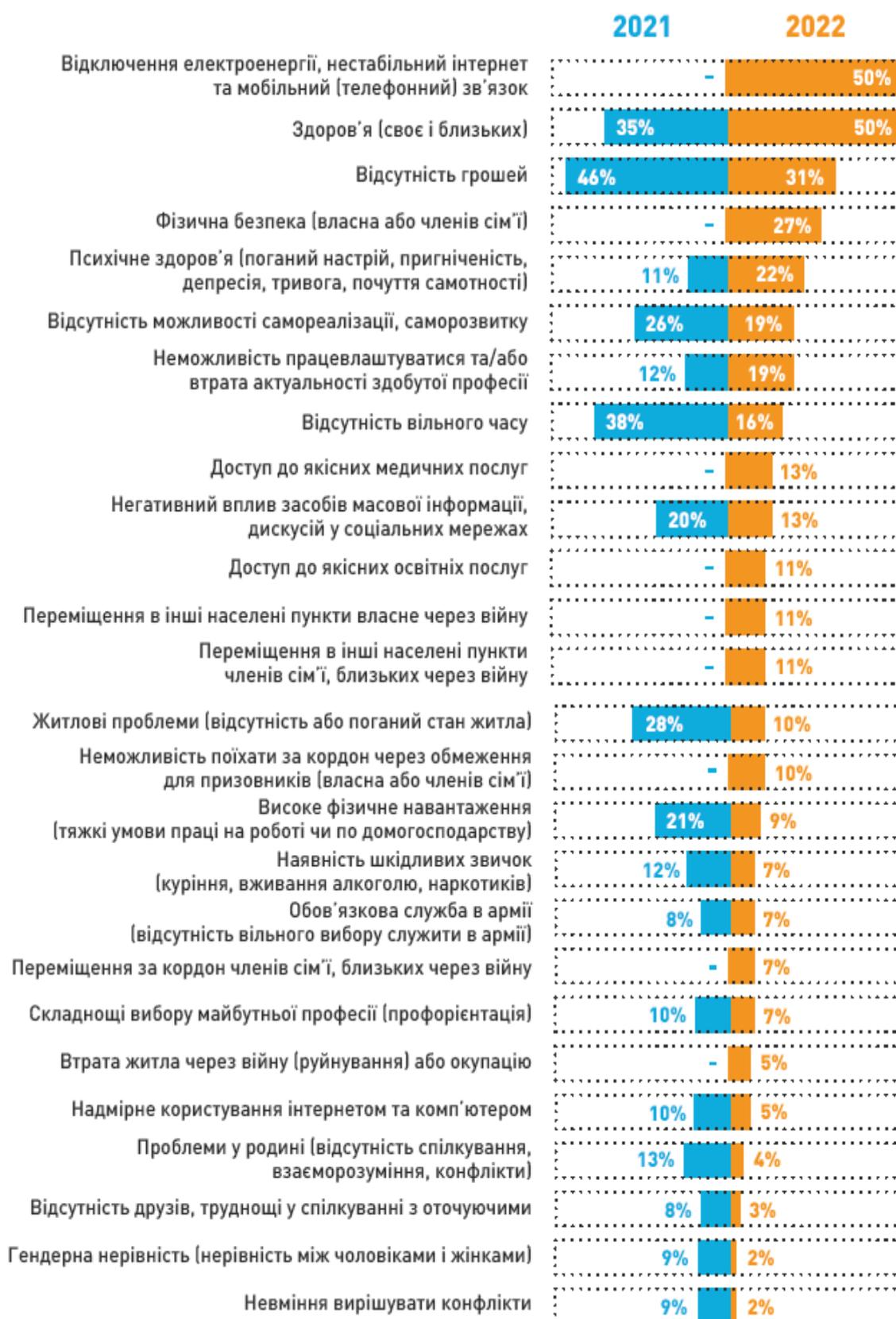

Рисунок Б.3 – Особисті проблеми, що турбують українців (в Україні)

Рисунок Б.4 – Особисті проблеми, що турбують українців (за кордоном)

Розподіл відповідей на запитання «**ЧОГО НАЙБІЛЬШЕ ВИ ХОТІЛИ Б ДОСЯГТИ В ЖИТТІ?**» в опитуваннях 2021 та 2022 років

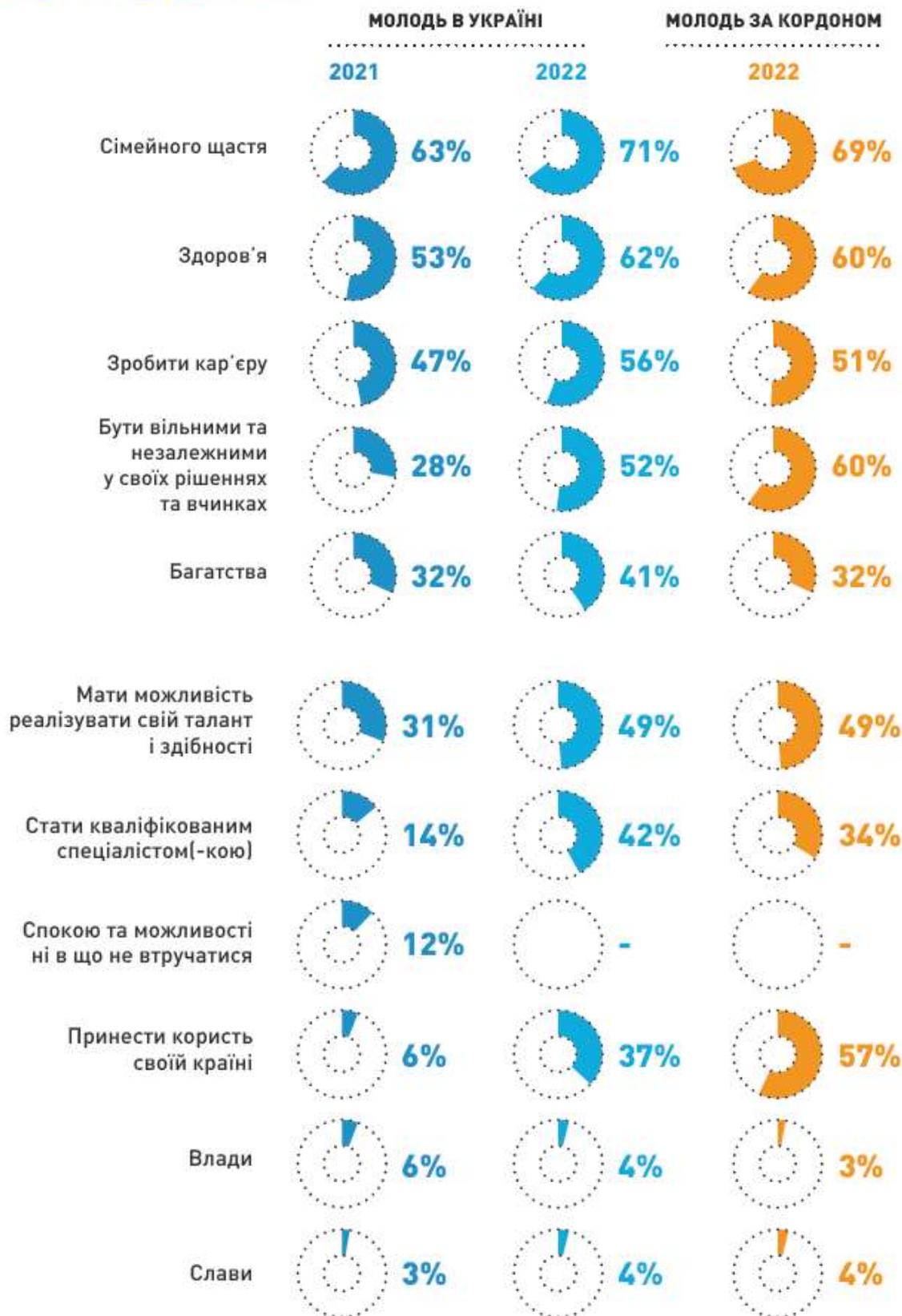
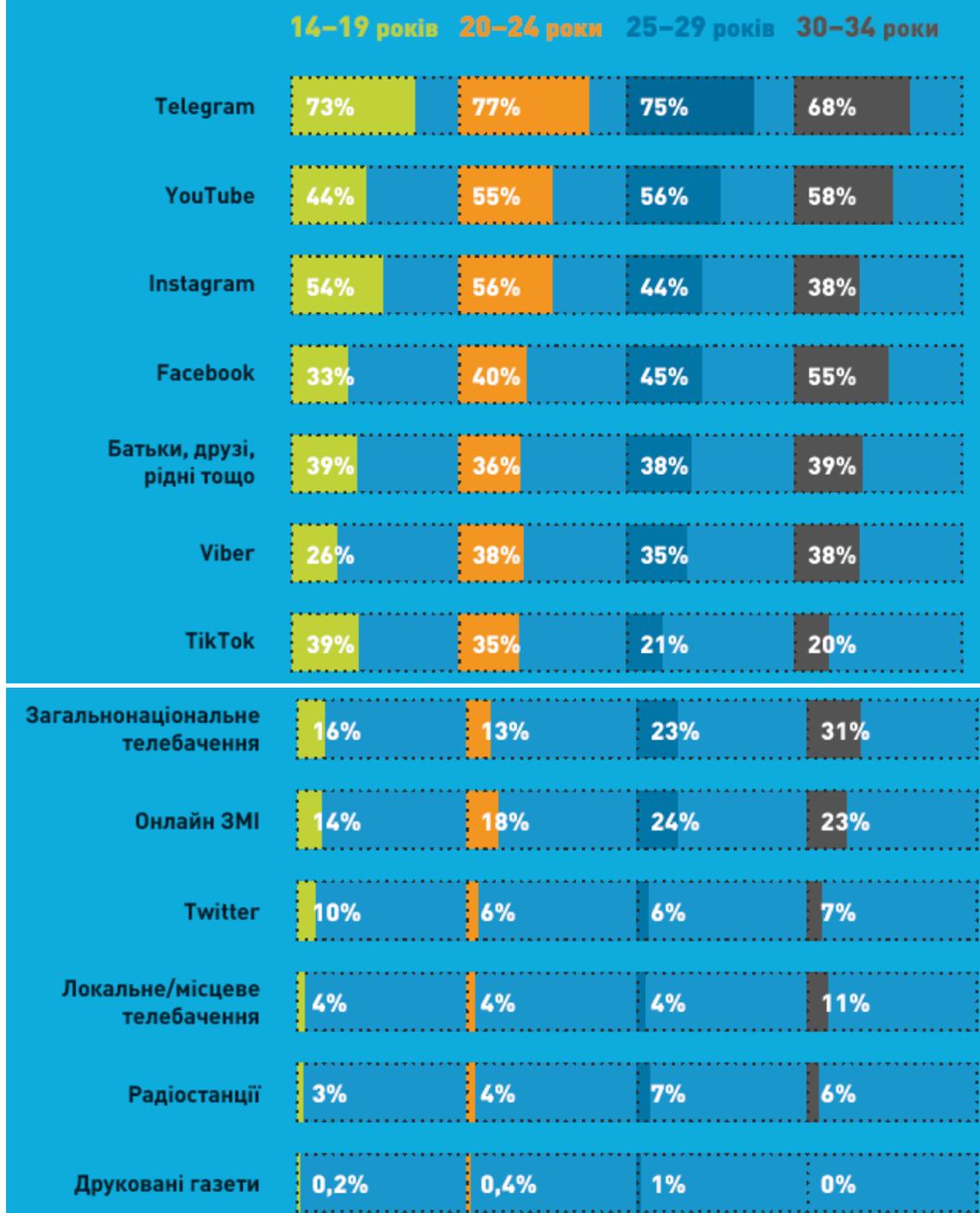

Рисунок Б.5 – Бажання молодих українців досягти у житті

Розподіл відповідей на запитання «ОБЕРІТЬ 3 ПЕРЕЛІКУ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ, ЯКІ ВИ ПРОТЯГОМ ОСТАНЬОГО МІСЯЦЯ ВИКОРИСТОВУВАЛИ ДЛЯ ОТРИМАННЯ НОВИН В УКРАЇНІ» за віковими групами респондентів/ок

Рисунок Б.6 – Джерела інформації, які використовують молоді українці для отримання інформації

Розподіл відповідей на запитання «ЯКОЮ МОВОЮ ВИ, ЯК ПРАВИЛО, СПІЛКУЄТЕСЯ?» за сферами спілкування в опитуваннях 2021 та 2022 років

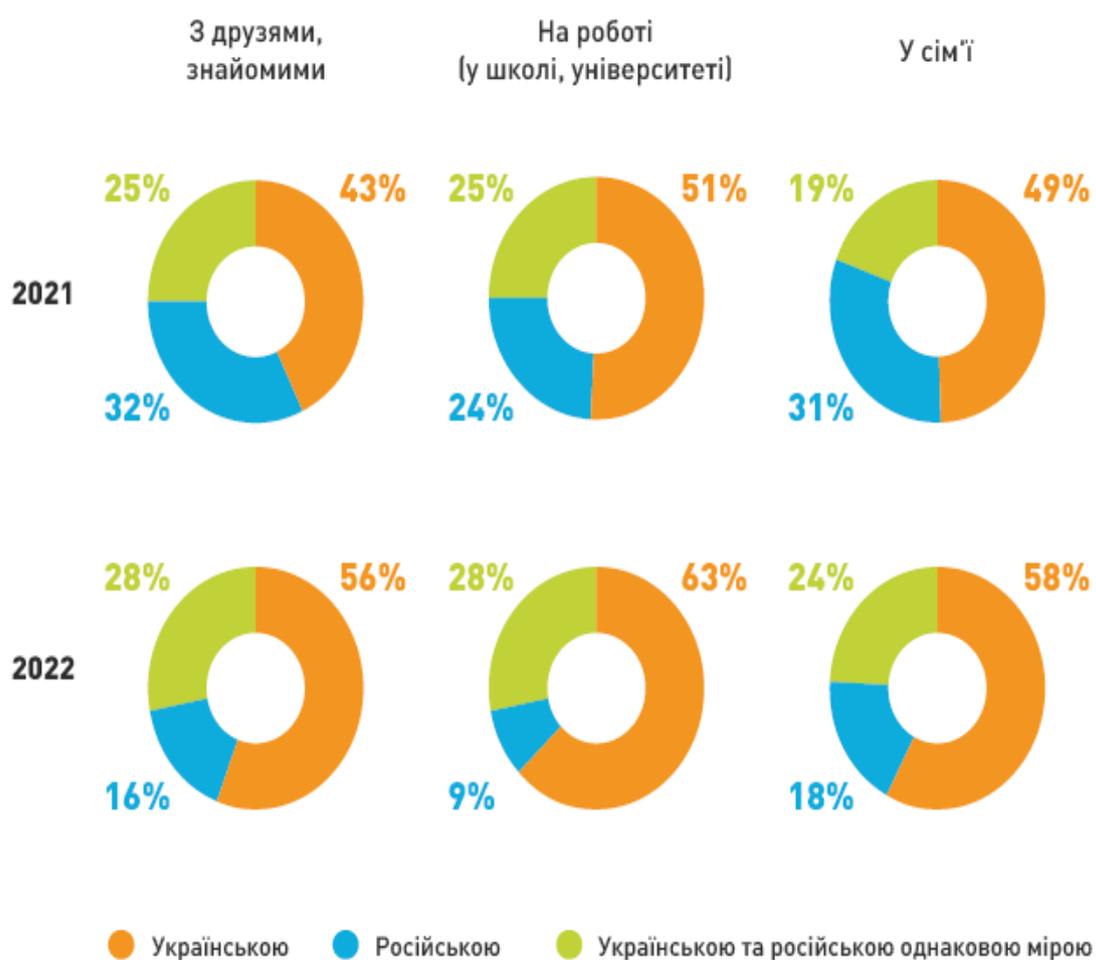

Рисунок Б.7 – Мова спілкування

Розподіл відповідей на запитання «ЧИ ХОЧЕТЕ ВИ ЕМІГРУВАТИ З УКРАЇНИ?» в опитуваннях 2021 та 2022 років

Рисунок Б.8 – Бажання еміграції

ЧИ ХОТІЛИ Б ВИ ПЕРЕЇХАТИ З КРАЇНИ, ДЕ ЗАРАЗ ПРОЖИВАЄТЕ?

- Так, хотів(-ла) б повернутись в Україну
- Так, хотів(-ла) б переїхати в іншу країну
- Ні, не хотів(-ла) б
- Так, але хотів(-ла) б переїхати всередині країни
- Важко відповісти

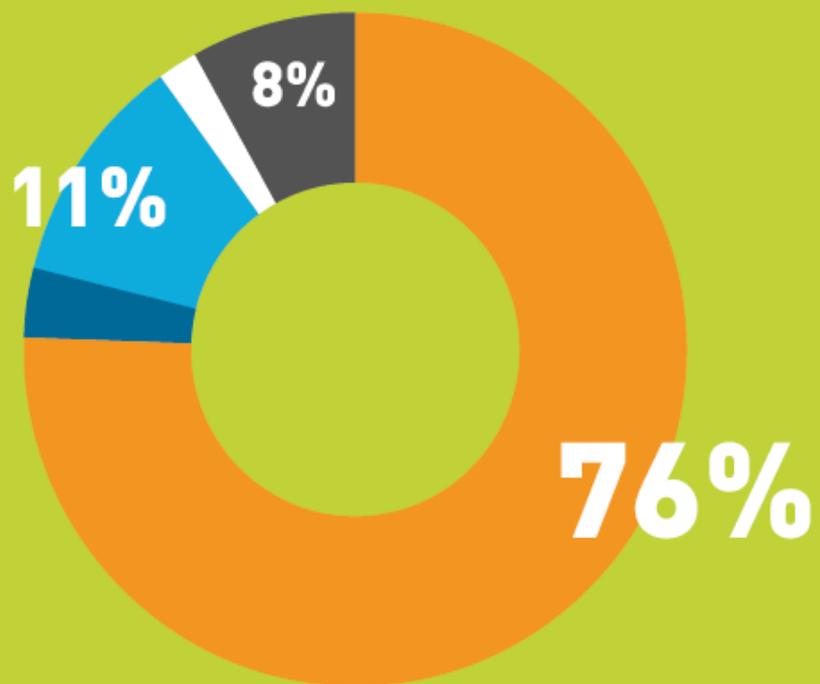

Рисунок Б.9 – Бажання переїхати з країни, де зараз молодь проживає

Y-VIBE

ІНДЕКС ВЗАЄМОДІЇ
МОЛОДІ З ІНФОРМАЦІЄЮ

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ - ДІЗНАТИСЬ ЯК УКРАЇНЬСЬКА МОЛОДЬ ВІКОМ 10-17 РОКІВ ОТРИМУЄ ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ, СПОЖИВАЄ ТА ВИКОРИСТОВУЄ ЇЇ

ІНТЕРНЕТ БЕЗПЕКА

68% молоді захищають себе в інтернеті

МЕДІАГРАМОТНІСТЬ

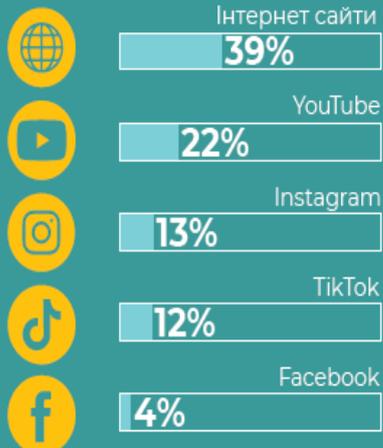
30% молоді мають уроки з медіаграмотності у школі

ЗДАТНІСТЬ ВИЯВЛЯТИ МАНІПУЛЯЦІЇ ПОКРАЩУЄТЬСЯ З ВІКОМ:

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

ДЕ МОЛОДЬ ШУКАЄ ІНФОРМАЦІЮ:

TikTok найбільш популярна платформа серед дітей віком **10-12**. Серед молоді **16-17** TikTok втрачає свою популярність. Натомість вони люблять використовувати інформацію з Google, YouTube тощо.

30% не слідкують за новинами

Рисунок Б.10 – Споживання та використання молоддю інформації

Рисунок Б.11 – Споживання та використання молоддю інформації

**ВПЛИВ
ВІЙНИ НА
МОЛОДЬ
В УКРАЇНІ**
Інфографіка

Соціологія освіти. Інфографіка

Задоволені рівнем своєї освіти 66,5% молоді («цілком задоволені» та «скоріше задоволені»), не задоволені («скоріше не задоволені» та «не задоволені») – 28,7% (рис. В.1). Цілком задоволена рівнем своєї освіти молодь, яка має повну вищу освіту (43,5%) та базову вищу освіту (41,3%) (рис. В.2).

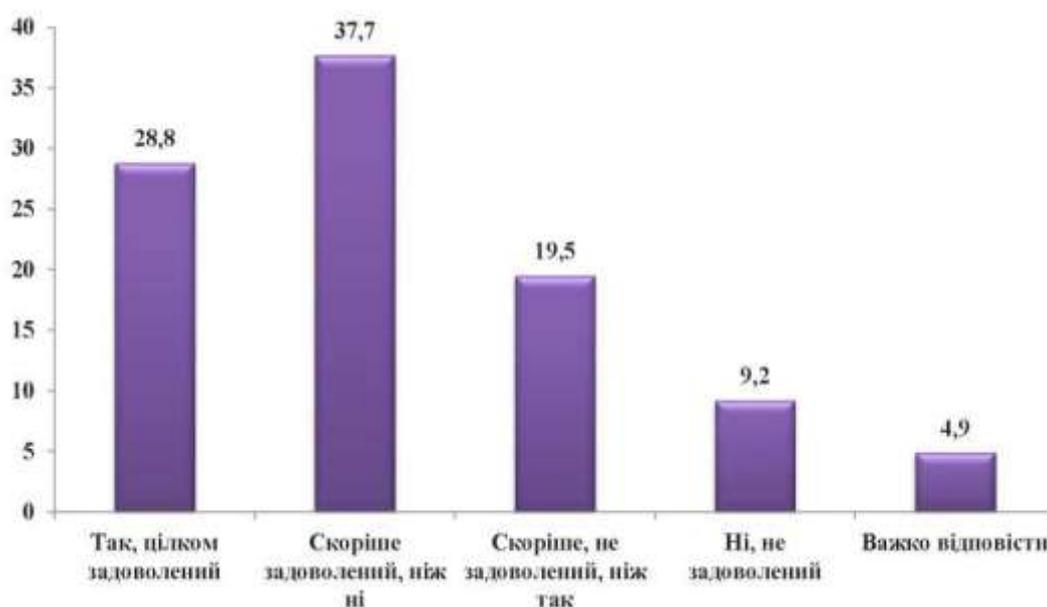

Рисунок В.1 – Розподіл відповідей на питання «Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?» (серед усіх респондентів, N=1200),%

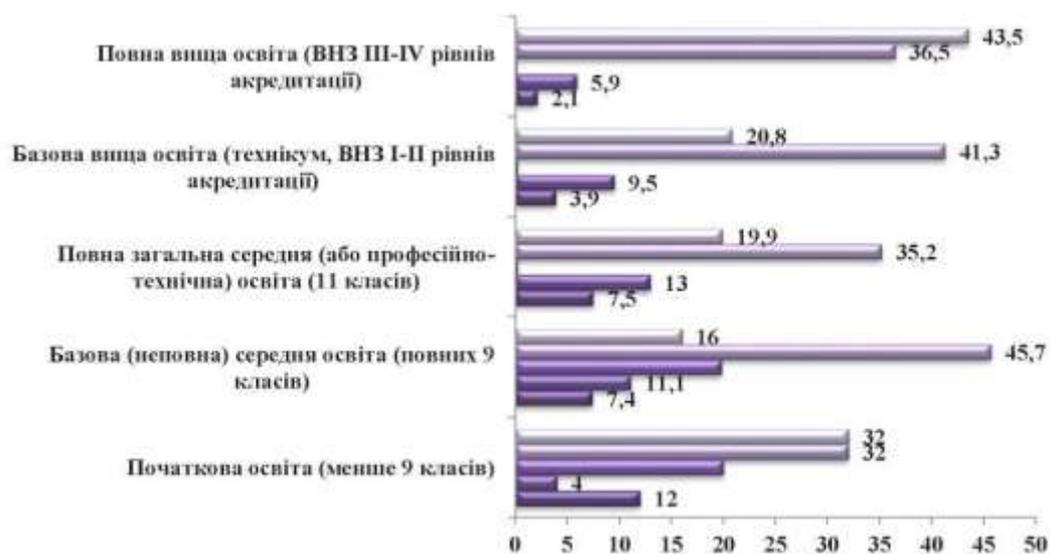

Рисунок В.2 – Розподіл відповідей на питання «Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?» (серед усіх респондентів, N=1200), за рівнем освіти, %

Майже половина опитаних респондентів вважає, що навчання дозволяє отримати професію та зробити кар'єру (47,3%). 21,9% молоді вважає, що освіта дозволяє стати освіченим та 15,3% респондентів вважають, що навчання допомагає підготуватися до самостійного життя. 8,3% молоді пов'язують із навчанням утвердження в житті, 3,5% опитаної молоді вважають навчання марно витраченим часом (рис. В.3).

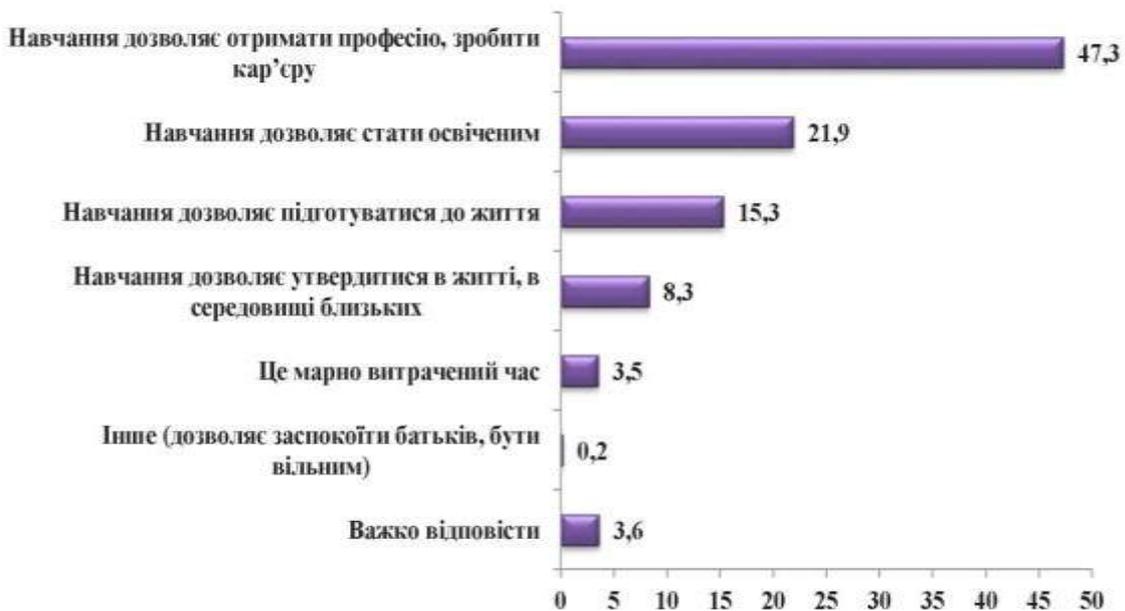

Рисунок В.3 – Розподіл відповідей на питання «Що для Вас означає отримати освіту/пройти навчання?» (серед усіх респондентів, N=1200), %

Найбільш привабливими професіями для молоді є бізнесмен/підприємець (44,4%), юрист (40,6%), лікар (37,2%) та спеціаліст з програмного забезпечення і комп'ютерної техніки (30,5%). Вказані професії за оцінками молоді також забезпечують успіх у житті. Найменш привабливими для молоді є професії фермера/фахівця у галузі сільського господарства (7,3%), інженера (8,7%), військового (12,1%) (табл. В.1).

Таблиця В.1.

Розподіл відповідей на питання «Відмітьте, будь ласка, три привабливі для Вас професії в 1-му стовпчику і три професії, що, на Ваш погляд, дають можливість досягнути успіху в житті – в 2-му» (серед усіх респондентів, N=1200), %

Професія	Приваблива для мене	Забезпечує успіх
Бізнесмен, підприємець	44,4	58,3
Юрист	40,6	46,4
Лікар	37,2	32,1
Спеціаліст з програмного забезпечення і комп'ютерної техніки	30,5	37,7
Державний службовець	21,9	25,5
Працівник творчої професії (актор, артист, художник і т.п.)	19,6	14,2
Банківський працівник	18,0	18,6
Вчитель, викладач	17,8	6,3
Бухгалтер, економіст	17,8	17,0
Працівник торгівлі	13,7	14,2
Військовий	12,1	9,1
Інженер	8,7	4,3
Фермер, фахівець у галузі сільського	7,3	7,4
Інші спеціальності	3,0	1,1

Подані результати соціологічного дослідження становища молоді України, проведеного у 2016 році (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. Дмитрук, Г. Падалка, С. Кіреєв, І. Мостова, О. Бікла, В. Шелепа. К. : ПП «СКД», 2016. 90 с.), зокрема аналіз соціального розвитку сучасної молоді, механізмів самореалізації, залучення та участі молоді у суспільних процесах та громадському житті, аналіз поточного стану молоді і діяльності молодіжних організацій, рівня національно-патріотичного виховання, а також соціальних проблем, що стоять перед молоддю, зокрема фінансової безпеки молодих людей та їх сімей, зайнятості молоді, доступу до якісної освіти, забезпеченості житлом, стану здоров'я та практики дотримання здорового способу життя.

Дослідження проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

Об'єкт дослідження – молодь від 14 до 35 років. Вибірка – 1200 респондентів, репрезентативна для населення України (без урахування тимчасово окупованих та непідконтрольних територій) відповідної вікової категорії за статтю, віком, областю проживання, розміром населеного пункту. Достовірність даних – 95%, похибка – 2%. Географія дослідження – 24 адміністративні одиниці України (за виключенням АР Крим, м. Севастополя та населених пунктів Донецької та Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, що визначені відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України № 428-р від 05.05.2015).

Соціологія праці. Інфографіка

За результатами дослідження, 44,9% опитаної молоді мають постійну роботу, 10,3% працювали тимчасово та 13,7% не працювали зовсім або вели домашнє господарство (табл. Г.1.).

Таблиця Г.1.

Розподіл відповідей на запитання «Скажіть, будь ласка, чи працюєте Ви зараз?» (серед усіх респондентів, N=1200), %

Маєте постійну роботу	44,9
Учень, студент	24,3
Маєте тимчасову роботу	10,3
Не працюю, але активно зайнятий (а) пошуками роботи	6,4
У декретній відпустці (відпустка по догляду за дитиною)	5,8
Веду домашнє господарство та (або) виховую дітей (домогосподарка)	4,3
Індивідуальна трудова діяльність, фермерство, особистий або сімейний бізнес	2,7
Не працюю і не зайнятий (а) пошуками роботи в	2,4
Підприємець	1,4
Не працюю за станом здоров'я, є особою із особливими	0,6

Частка зайнятих серед чоловіків була вищою, ніж серед жінок. Так, 49,3% молодих чоловіків мають постійну роботу, 11,7% – тимчасову, 3,1% займаються індивідуальною трудовою діяльністю та 2,5% є підприємцями. Серед молодих жінок частка таких осіб відповідно становила 40,4%, 8,9%, 2,2% та 3,0% (табл. Г.2.).

Таблиця Г.2.

Розподіл відповідей на запитання «Скажіть, будь ласка, чи працюєте Ви зараз?» (серед усіх респондентів, N=1200), за віковими групами, %

	Чоловіки	Жінки
Маєте постійну роботу	49,3	40,4
Учень, студент	25,1	23,6
Маєте тимчасову роботу	11,7	8,9
Не працюю, але активно зайнятий (а) пошуками	7,4	5,4
У декретній відпустці (відпустка по догляду за дитиною)	0,0	11,6
Підприємець	2,5	3,0
Веду домашнє господарство та (або) виховую дітей (домогосподарка)	1,3	7,4
Індивідуальна трудова діяльність, фермерство, особистий або сімейний бізнес	3,1	2,2
Не працюю і не зайнятий (а) пошуками роботи в	1,5	3,4
Не працюю за станом здоров'я, є особою із	0,7	0,5

Серед не працевлаштованої молоді лише 3,2% осіб перебувають на обліку в службі зайнятості, а найбільше таких було серед молодих осіб віком від 25 до 29 років, які проживають у Східному макрорегіоні країни.

Виконувана робота подобається 76,1% працевлаштованих опитаних осіб, а серед основних причин, чому трудова діяльність не подобається, респонденти вказали на невисоку заробітну плату, відсутність перспектив кваліфікаційного росту та фізично важку працю (табл. Г.3.). Потрібно зазначити, що більшість молодих осіб сприймає неофіційну зарплату досить позитивно.

Подані результати соціологічного дослідження становища молоді України, проведеного у 2016 році (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. Дмитрук, Г. Падалка, С. Кіреєв, І. Мостова, О. Бікла, В. Шелепа. К. : ПП «СКД», 2016. 90 с.), зокрема аналіз соціального розвитку сучасної молоді, механізмів самореалізації, залучення та участі молоді у суспільних процесах та громадському житті, аналіз поточного стану молоді і діяльності молодіжних організацій, рівня національно-патріотичного виховання, а також соціальних проблем, що стоять перед молоддю, зокрема фінансової безпеки молодих людей та їх сімей, зайнятості молоді, доступу до

якісної освіти, забезпеченості житлом, стану здоров'я та практики дотримання здорового способу життя.

Дослідження проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

Таблиця Г.3.

Розподіл відповідей на запитання
«Якщо Вам не подобається Ваша робота, то чому?»
(серед респондентів, яким не подобається їх робота, N =167), %

Робота малооплачувана	83,2
Немає перспективи кваліфікаційного росту	33,5
Робота фізично важка	30,5
Відсутні комфортні умови праці	19,2
Надто довгий робочий день	10,2
Незадовільна організація праці	9,6
Нерегулярно надаються вихідні дні, відпустка	7,8
Нерівномірність завантаження роботою залежно від пори року	7,8
Важко сказати	4,8
Не офіційна зарплатня	0,6

Об'єкт дослідження – молодь від 14 до 35 років. Вибірка – 1200 респондентів, репрезентативна для населення України (без урахування тимчасово окупованих та непідконтрольних територій) відповідної вікової категорії за статтю, віком, областю проживання, розміром населеного пункту. Достовірність даних – 95%, похибка – 2%. Географія дослідження – 24 адміністративні одиниці України (за виключенням АР Крим, м. Севастополя та населених пунктів Донецької та Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, що визначені відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України № 428-р від 05.05.2015).

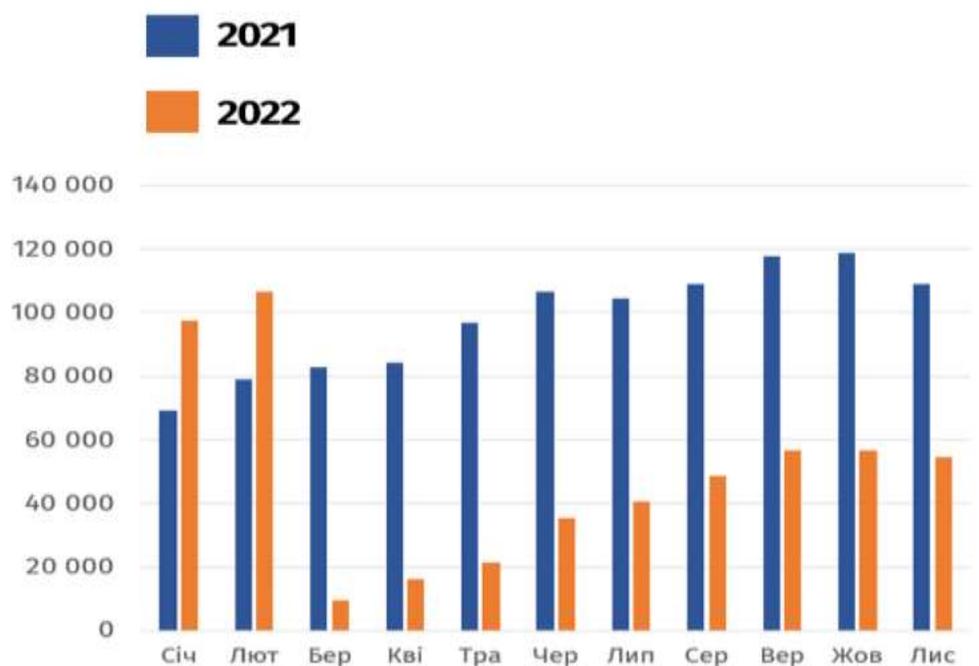
СКІЛЬКИ В УКРАЇНІ БЕЗРОБІТНИХ?

МЛН ОСІБ СТАНОМ НА 2022 ЗА РІЗНИМИ ОЦІНКАМИ

Рисунок Г.1 – Кількість безробітних в Україні (станом на 2022 рік)

СКІЛЬКИ НОВИХ ВАКАНСІЙ ВІДКРИВАЛОСЯ В УКРАЇНІ?

Дані: Work.ua

Рисунок Г.2 – Кількість вакансій

ПРОФЕСІЇ, ЯКІ ДАЮТЬ СЬОГОДНІ
МОЖЛИВІСТЬ ДОСЯГТИ УСПІХУ В
ЖИТТІ, (N = 2000)

TOP-7

НАЙБІЛЬШ ПРИВАБЛИВІ ПРОФЕСІЇ, (N = 2000)

TOP-7

Рисунок Г.3 – Привабливі професії та ті, що дають можливість досягти успіху

НА ЯКИХ КУРСАХ, СЕМІНАРАХ,
ТРЕНІНГАХ ВИ НАВЧАЛИСЯ
ПРОТЯГОМ ОСТАННІХ ТРЬОХ
РОКІВ?

N = 2000

Рисунок Г.4 – Навчання та самоосвіта

ЩО З НИЖЧЕНАВЕДЕНОГО Є НАЙВАЖЛИВІШИМ У РОБОТІ ОСОБИСТО ДЛЯ ВАС?

TOP-7

N = 2000

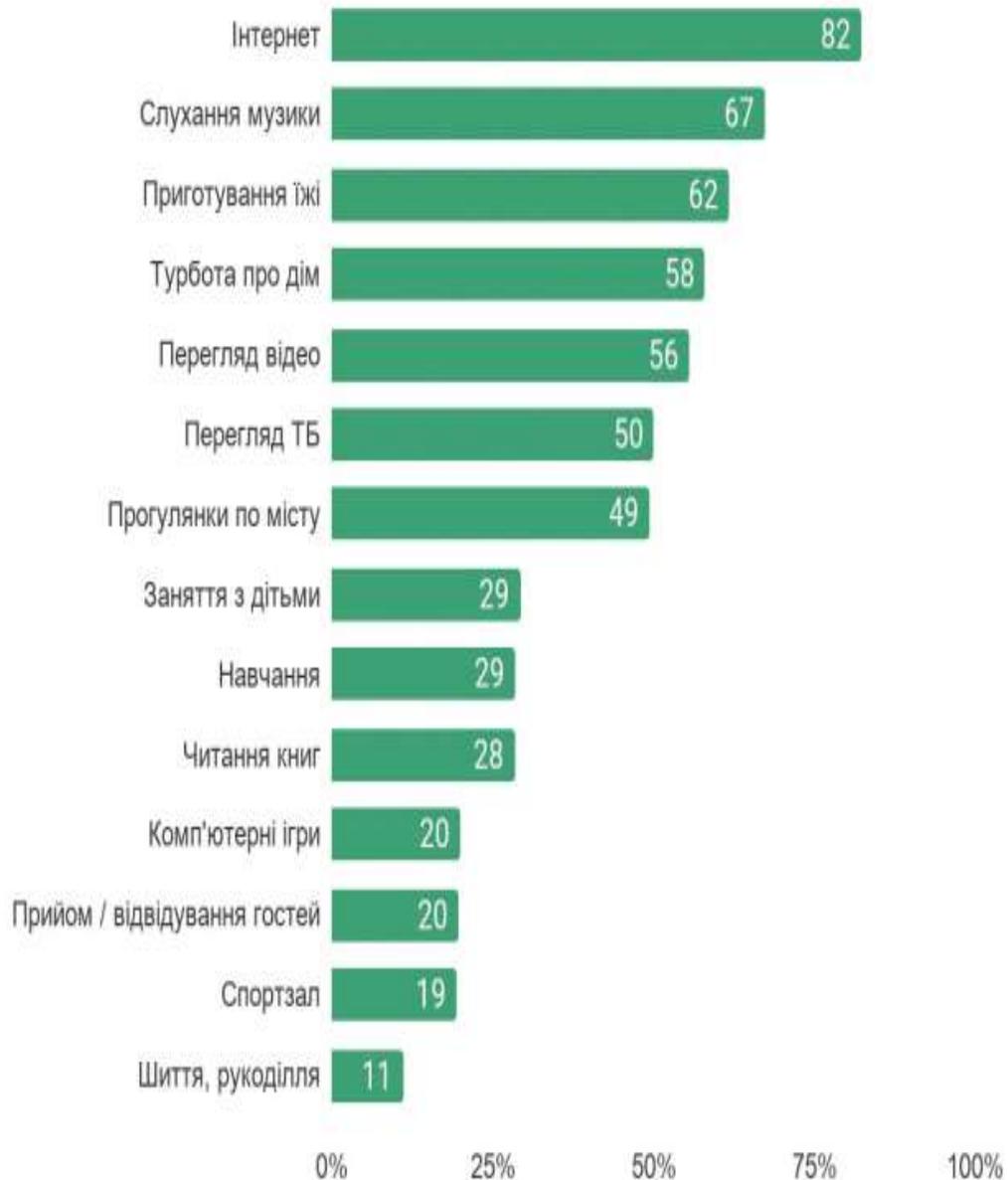

Рисунок Г.5 – Привабливість роботи для українців

Джерело:

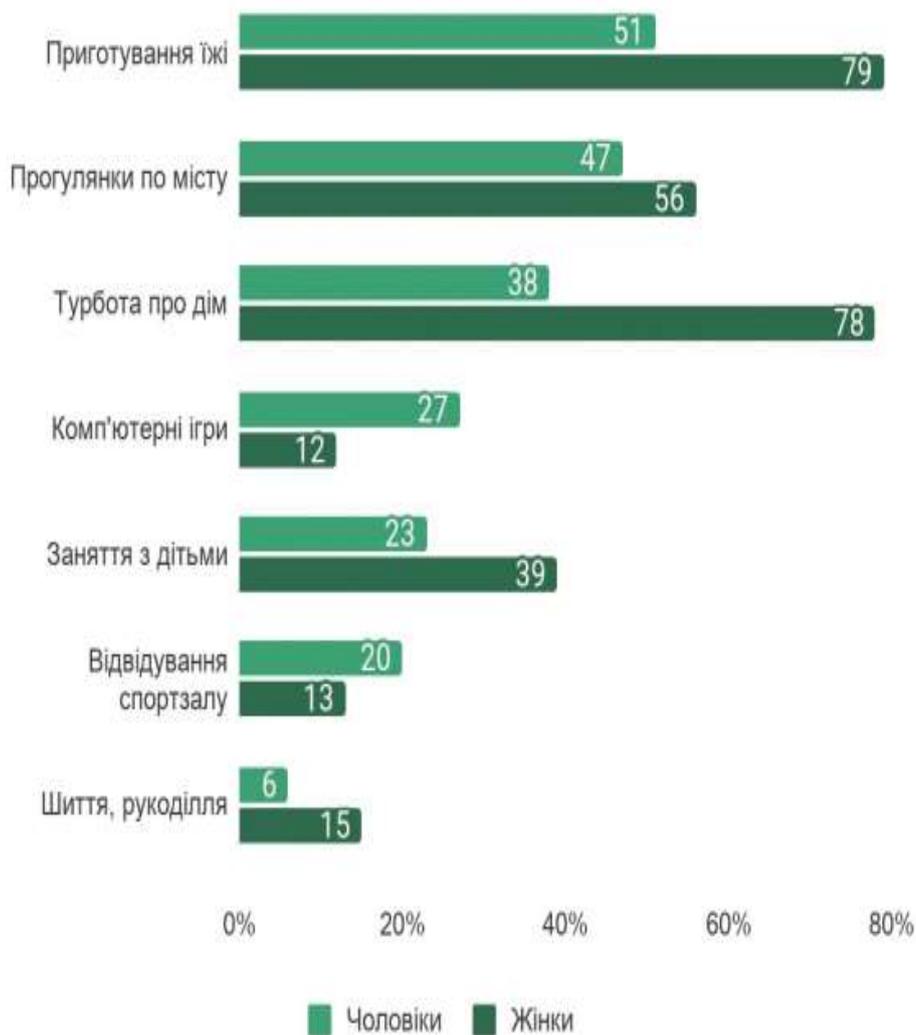
Становище молоді України. 2021. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/sotsdoslidzhennya-2021-pdf.pdf

Соціологія вільного часу та дозвілля. Інфографіка

Примітка: Запитання «Скажіть, будь ласка, чим з перерахованого Ви займалися за останні півроку в своїй вільний час? Як часто? Відзначте, будь ласка, один варіант відповіді в кожному рядку», N=1948⁵

Рисунок Д.1 – Проведення позаробочого часу протягом тижня

Примітка: Запитання: «Скажіть, будь ласка, чим з перерахованого Ви займалися за останні півроку в свій вільний час? Як часто? Відзначте, будь ласка, один варіант відповіді в кожному рядку»

Рисунок Д.2 – Гендерні відмінності у проведенні позаробочого часу протягом тижня

Джерело:

Дослідження дозвілля і культурних потреб міської молоді в Україні. URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya_tdozvillya_i_kulturnyh_potreb_miskoi%CC%88_molodi_v_ukrai%CC%88_ni.pdf

Навчальне видання

ПОНОМАРЕНКО Тетяна Олександрівна

СОЦІОЛОГІЯ.

Курс лекцій

Навчальний посібник

Комп'ютерний набір – *Т. О. Пономаренко*

Комп'ютерна верстка – *С. П. Цьома*

Підп. до друку 28.05.2024 р.

Формат 60x84/16. Гарнітура Cambria.

Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.вид.арк. 17,61.

Ум.фарб.відб. 17,61. Ум. друк. 15,72.

Тираж 100 пр. Вид. №23.

Видавець і виготовлювач:

ФОП Цьома С.П. 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.

Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

серія ДК, № 5050 від 23.02.2016.